

5343

GONDOLAT
ÉS IRÁS
VI.

OSZK

BOURDEAU
A jelenkori
gondolkozás
mesterei

N. M.

~~019668~~

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

100

73 K.
GONDOLA T
ÉS IRÁS T

·VI·

JEAN BOURDEAU

A JELENKORI
GONDOLKOZÁS
MESTEREI

ATHENAEUM R.T. KIADÁSA

Gata

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1900. évi kiadás

1900. évi kiadás

1900. évi kiadás

GONDOLAT ÉS ÍRÁS

VI.

OSZK

GONDOLAT ÉS ÍRÁS

VI.

JEAN BOURDEAU

**A JELENKORI
GONDOLKOZÁS
MESTEREI**

**STENDHAL — TAINE — RENAN —
HERBERT SPENCER — NIETZSCHE
— TOLSZTOJ — RUSKIN — VICTOR
HUGO — A XIX. SZÁZAD EREDMÉNYEI**

**BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA**

J E A N B O U R D E A U

**A J E L E N K O R I
G O N D O L K O Z Á S
M E S T E R E I**

**F O R D Í T O T T A
F R E D E R I C Z Y M. é s
I R M E I F E R E N C**

**B U D A P E S T
A Z A T H E N A E U M I R O D A L M I É S N Y O M D A I R. - T.
K I A D Á S A**

1*

294

E fordítás első kiadása a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalatában jelent meg 1907-ben.

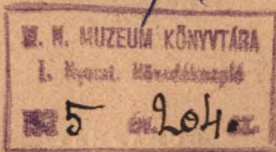
*

Az első két fejezetet (Stendhal és Taine) Irmel Ferenc (†) fordította és Fredericzy M. revideálta. A többi fejezetet Fredericzy fordította és dr. Katona Lajos revideálta.

53439

16

11746. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

STENDHAL.

Politikai küzdelmektől áthatott korunkban jól esik Stendhallal foglalkoznunk. »Kellemes társalgásba politikát vegyíteni — mondta Stendhal — annyi, mint hangversenyen pisztolyt el-sütöni.« Nyiltan megvallotta, mennyire utálja a választási csúszást-mászást. »Nem akarok udvarolni senkinek, a népnek még kevésbé, mint a miniszternek, Guizot esizmadiájának még kevésbé, mint Guizotnak.« A júliusi forradalom mézes-heteiben ezt írta: »Úgy hiszem, hogy a jelen kamara arra a szánalomraméltó köztársasági állapotra fog vezetni, amely mindenütt borzasztó, kivéve Amerikában. Ez igazi cholera morbus. Társadalmunk mindent ki akar irtani, ami a középszerűn fölülelemelkedik.« Annyira ment, hogy még VII. Ferdinánd¹ monarchiáját is többre becsülte, mint a kocsmai arisztokrácia uralmát. Előre látta, hogy az az ádáz küzdelem a hatalomért, amely jogot szerez a többségnek, hogy mindent megtehessen, állandósítani fogja a polgárháborút és meg fogja mérgezni a kisvárosok egykor oly vidám életét. »Ez uralmi rendszer

¹ VII. Ferdinánd spanyol király, aki ellen 1820-ban forradalom támadt, a spanyol alkotmányt eltörülte és a liberálisokat kegyetlenül üldözte.

folytán — tevé hozzá — a franciák a XIX. század végéig teljesen el fognak silányulni.« Törekedjünk e silányságból, legalább néhány pillanatra, ily eleven és eszmekeltő szellem társaságában kiemelkedni.

I.

Stendhal élete és művei.

Stendhal egyike azoknak az íróknak, akikről beszélnek, de akiket nemigen olvasnak. Az irodalomban a dendiséget, az irodalmi kis körök emberét képviseli, a tömegemberrel szemben. Mint kezdeményező szellem jelentékeny befolyást gyakorolt olyan művészre, mint Mérimée, olyan gondolkodóra, mint Taine, — hogy csak holtakra hivatkozzunk. A XIX. század irodalomtörténetében előkelő helyet biztosított magának. Élete pikáns, mint egy vígjáték és vonzó, mint egy regény. Könyveit átélte és nem sajátított el másoktól semmit. Vagy ha mégis vannak mintái, például a szívbeli élet elemzésére Marivaux, semmit sem veszít eredetiségéből. Chuquet nemrég írta meg végleges életrajzát.¹

Chuquet legjobb történetíróink közé tartozik. A forradalom háborúi című könyve a pontosság és világosság mintaképe. Az 1870-iki háború rövid története klaszszikus mű. Összefoglaló tanulmányaink közül egyet sem lehet a Napoleon ifjúkorához hasonlítani. És úgy látszik, hogy Chuquet-t Napoleon vezette Stendhalhoz. Beyle a császárság

¹ Stendhal Beyle, par Arthur Chuquet, de l'Institut; Paris, Plon 1902.

háborúira, a császári uralom szellemére, a régi és új kormányzás ellentétére, a restauráció társas életére értékes tanu. Stendhal és legújabb életrajzírója között van ezenkívül bizonyos rokonság. A *Rouge et Noir* szerzője a realista regény kezdeményezője. Chuquet pedig a történetírásban a realizmus híve. Ha Michelet és Chuquet egy-egy fejezetét felváltva olvassuk, azonnal érezzük, minő ellentét van a romanticizmus és a kritikai módszer között, amely a történetírásból kizár minden miszticizmust és csakis arra szorítkozik, hogy az adatokat igazolja és a valódi tényeket osztályozza.

Stendhal elemző életrajza ennek a módszernek a diadala. Bajos volna írót találni, ki nagyobb mester a misztifikálásban, ügyesebb az olvasó kíváncsiságának felesigázásában és kijátszásában, mint »Monsieur Beyle«, ahogy Flaubert nevezte; folytonos törekvése: a várakozásokat megtéveszteni, fényes és tetszetős szerepet játszani. »Őn arcátlanul hazudik«, írja neki egy alkalommal barátja, Jacquemont, és Stendhal, levelét elolvasva, a szélére jegyzi: »Igaz«. Nem egy álnok esínyt és csalafintaságot mutattak ki már a *Stendhal-klub* levéltárosai és gyűjtői (mert úgy látszik, hogy Franciaországban is van Stendhal-klub, mint Németországban *Goethe-Verein*): a Cordier testvérek, a Stendhal és barátai s a Stendhal életmódja szellemes szerzői, valamint Casimir Stryiensky, aki áttanulmányozott és megfejtett 60 stendhali kéziratcsomagot, melyek a grenoblei könyvtárban vannak elhelyezve, ahonnan a *Journal*, a *Henri Brulard élete*, *Egotista emlékek*, kiadatlan novellák, elmélkedések Napoleonról kerültek ki.

Chuquet, aki nem beyleista, ezt a vizsgálatot kiegészítette és befejezte. Stendhal kilép a félhomályból, alakja a »kis igaz tényektől« kapja megvilágítását, melyeknek valóságos bolondja, de amelyeket céljai szerint megváltoztat. Ezzel veszít egy keveset gonoszkodásából, szatanizmusából, azaz varázsából.

Igy például el akarja velünk hitetni, hogy már négyéves korában utálta a vallást. De tudjuk, hogy a rémuralom alatt a grenoblei Propaganda kolostorában és magánlakásokban¹ segédkezett a misénél és ezért a legjobb akarattal sem hisztjük, hogy a ministráns gyermek már akkora hipokrita volt, mint Julien Sorel. Azt is beszél, hogy anyja iránt, akit hétéves korában vesztett el, érzéki szerelmet érzett, ámde korai erkösetelenségével, épúgy, mint vallástalanságával, csak az a célja, hogy ámulatba ejtsen. Atyját rendszerint fattyúnak, barbárnak, fukar Tartuffenek mondja és halálán nem tanusít semmiféle bánatot; de 1803-ban megindulással emlékezik meg róla. Mikor Seraphie nagynénje, egy utált vén kisasszony, kit azzal gyanusít, hogy apjával szerelmi viszonyt folytatott, meg talál halni, térdre esik és hálát ad Istennek, hogy megszabadult tőle; de azt találjuk, hogy 1808-ban kevésbé haragudott rá, mint 1835-ben, amikor már csak emlékével foglalkozott. Eldicseszik, mennyire örült XVI. Lajos kivégzésének. Akkor tízéves

¹ »Stendhal Raillane abbénak segédkezett a misénél; a kolostorban szerényen és illedelmesen tett eleget a ministráns kötelességének. A francia forradalom rémuralma alatt a pap egy orvos termében mondta a misét vasárnaponként, 50—60 hívó jelenlétében. Rendesen a gyermek Stendhal ministrált.«
Chuquet: Stendhal-Beyle 14. l. A ford.

volt.¹ Azonban naplójában (1806) royalistának mondja magát. Örül, mikor a papokat vérpadra viszik; de akkor még beéri avval, hogy az abbékat utálja, akik preceptorai voltak. Úgy látszik, hogy azok közé a dacos és kiállhatatlan tanulók közé tartozott, akik annak ellenkezőjére hajolnak, mint amire tanítják. A grenoblei központi iskolában tanuló társaival nem igen érintkezett; ezek kövérségeért »mozgó toronynak« nevezték el. Nagy kedvvel mélyedt el a matematikába, »mert ez nem tűri a képmutatást és a határozatlanságot«, amit legjobban utál; de az igazi oka mégis az, hogy a politechnikumra akar előkészülni.

1799 november 10-én, ép a brumaire 18-ika után érkezik meg Párizsba és szeszélyes természete már ekkor mutatkozik. A vizsgálatoktól visszalép, megbetegszik, boldogtalan. De volt egy ajánlólevele rokonaihoz, a Daru-családhoz. Stendhal irodalmi munkálatait tulajdonképp Daruéknek köszönhetjük. Beyle a restauráció idején ezt írta gróf Pierre Darunak: »Az ön előkelő állásának köszönhetem, hogy nem vagyok többé-kevésbé nevetséges nyárspolgár, hogy láttam Európát s hogy különböző állásokat foglaltam el.« Daru nevezte ki lovassági hadnaggyá, hadbiztosi segéddé, az államtanács tagjává, a császári ingóságok felügyelőjévé. Míg Pierre Daru az ifjú Beylet 1800-ban a hadügyminisztérium aranyos szalónjában foglalkoztatja, a jó és szeretetreméltó Martial Daru, kinek Beyle szerint huszonkét szebbnél szebb szeretője volt, beavatta az előkelő életmódba. Elvezeti Clotilde operaénekesnő öltö-

¹ 1783 január 23-án született.

zőjébe, aki minden tartózkodás nélkül öltözködik és vetkőzödik a tátottszájú vidéki ifjú előtt: »Martial Darunak köszönhetem — írja Beyle — azt a kis ügyességet, mit a nőkkel való bánásmódban elsajátítottam.« Nagyon is nagy buzgósággal veszi ezeket a leckéket. 1810-ben fel meri emelni szemét Pierre Daru, a főintendáns, nejéhez, aki udvarhölgy volt. Érdemes elolvasnunk Chuquet művében azt a megszámlálhatatlan és mulattató szerelmi történetet, amelyeknek Beyle hol a hőse, hol könnyen vigasztalódó áldozata. Valamennyit nem lehet elmondani. Egyik legmulatságosabb epizódja marseillei bolyongása volt, Melanie Guilbert színésznő társaságában. Hogy kedvese közelében lehessen, a fiatal Beyle egy fűszerkereskedésben segédnek állott.

Elindult, hogy az olasz hadseregben ismét egyesüljön Daruékkal. Az örömtől magánkívül kelt át a Szent-Bernáton, két nappal Napoleon után. Végre a 6. dragonyos ezredben hadnagy és Michaud tábornok hadsegédje lett. Ha vitézségének és hidegvérének nem adta volna számos tanujelét, valóságos miles gloriosusnak kellene tartanunk, elbeszélései annyira gyanúsak. Sohse vett részt a marengói csatában, noha ezt sejteti velünk, anélkül, hogy határozottan kimondaná. Hadi pályája a rövid és homályos Mincio-hadjáratra szorítkozik. Pajtásai társaságát megúnva, nem késik beadni lemondását és egész halmaz ürügyet költ e lemondás magyarázatára. Résztvesz a porosz és osztrák hadjáratban; de ez alkalommal a hadbiztosságban, Daru polgári kíséretéhez beosztva. Nem igaz, hogy a jeni csatában jelen volt — ezt Chuquet kétségtelenül bizonyítja. Amint ő beszéli, a wagrami csatában

is résztvett, hol a golyó záporként hullott körülötte és amelyben egy ezredes nagyhangú fölkiáltása: »Ez óriások esatája«, őt egyszerre megfosztotta a nagyság érzetétől. De levelezése megcáfolja őt. Csak távolról hallotta az ágyúk moraját, mert ezen a napon Bécsben volt egy sezlónon heverve, láztól és migréntől gyötörtén, mint annak a betegségnek áldozata, melyet az ő kedves olaszai francia betegségnek neveznek.

Legfényesebb korszaka 1810—1812-ig folyt le Párizsban, majd Milanóban. Mint az államtanács tagjának, saját kocsija és szabad bejárata van az udvarhoz, ünnepélyeket rendez, nagy házat tart és mindamellet unatkozik. Az isteni véletlen kell neki. Önként hátat fordít mulatságainak és azt kéri, hogy az orosz hadjáratban résztvehessen. De az adatok ismét azt bizonyítják, hogy a niemeni átkelésben nem volt része, noha leírja; nem látta a sokféle nemzetből összeverődött hadsereg torlódását, amint a folyón átkelve, énekelt. Ha hitelt adunk neki, ezt a dantei visszavonulást Oroszországból úgy élvezte, mint egy »pohár limonádét«. Tudjuk, hogy voltak órái, melyekben rendületlen bátorságot érzett, de levelezése bizonyítja, hogy mint másoknak, úgy neki is voltak csüggedt és kétségbeesett percei. Betegen, megutálva a háborút, »hómulatságaival örökre jóllakottan« tért vissza Párizsba. Végössze nem volna, ha Beyle összes históriáit el akarnók számlálni. Emlékeinek ezt az alcímet kellene viselniök: **K ö l t é s z e t é s i g a z s á g**, a **k ö l t é s z e t n e k** azt az eredeti értelmet adva, hogy **h a z u g s á g**. Mindazonáltal, ami a császári epopoea különféle fázisait, az olaszországi hadsereg tisztjeinek fiatalos rajongását illeti, az utolsó

elfásult és kimerült tábornokait, azokat a népeket és tartományokat, melyeken a pusztító háború és szerelmes kalandjai végighurcolták, Beyle, a mély lélekbúvár, művészi élvezetben elmerülve, meglepőbb följegyzéseket hagyott ránk, mint a legelkiismeretesebb megfigyelők tették volna.

Az első restauráció idején, mint annyi más, ő is megtagadta Napoleont, akit, míg ura volt, nem nagyon kedvelt és akivel minden híresztelése dacára csakis egyszer beszélt életében. A maga részéről *B u o n a p a r t e*-nak nevezi. Nem vetette meg a Bourbonokat és nem vallotta magát jakobinus honapartistának, csak miután azok visszatúsították szolgálatát. A Száz napot közönyösen fogadta. Az átalakulás akkor történt, mikor Napoleon a távol Szent-Helena szigetén volt. Napoleon eszményképe lett. 1830-ban az uralkodócsalád fiatalabb ágához csatlakozott s először Triesztbe, azután Civita-Vecchiába konzulnak nevezték ki.

1814 után Beyle először is Milanóban tartózkodott (1820-ig), ahol Byronnal és Manzoni-val is megismerkedett, azután Párizsban, 1830-ig, hol gyakori vendége volt a jó, de különösen a rossz társaságnak; változó szellemű, paradox, dilettáns világfi, szerencsevadász s irodalmi gavallér. Életének e második felében, miután az íróknál oly ritka tapasztalatokat szerzett, írta meg műveit. Ismerte a társadalom fölszínét és mélyeit, különféle foglalkozásokkal próbálkozott, mint katona, köztisztviselő, mint mulatós és gondtalan utazó. Bejárta a csatamezőket, ahol kocsijának kerekei kigázolták a hullák beleit. Látta az embereket mindenféle állapotban, és olyan helyzetekben, amelyekben az emberi természet

meztelen valóságában mutatkozik. És azt a fölfedezést tette, hogy az a világ, melyet a könyvekben leírnak, nem hasonlít jobban a valóhoz, »mint az eke a szélmalomhoz«.

Hogy Stendhal szellemét jobban megérthessük, ismernünk kell ellentmondásokkal és ellentétekkel áthatott jellemét. Vérmes természetű, hogy szinte a gutaütéstől féltjük, érzéki és szentimentális. A szerelmet az élvezet és szenvedély formáiban ismeri. Gyakran két nővel is van viszonya. Míg, ha pénze van, kitartott szeretője esténként hideg fogolypecsenyére és pezsgőre várja, egy másik nő iránt, kit meg akar hódítani, oly érzelmeket táplál, mint Werther Lotte iránt. Hódításainak dátumait nadrágtartóira jegyzi és mégis szereti az Ave Maria óráját, a lélek örömeinek perceit, az édes búsongást, mely a szép harangszóra még fokozódik, a mélységes melankóliát, mely a hiú embernek oly kedves, mert szüntelen azt súgja: »Én olyan jó vagyok, miért nem találhatok oly emberre, amilyen én vagyok?« Beyle külsőleg olyan volt, mint Jordaens egy szilénje, de az érzéki álarc alatt finom vonásokat rejtett; szemének tüzes volt a ragyogása, édes a mosolya; Cimarosa zenéjére és Correggio képeinél a legtisztább ábrándozásba merült. Ez a szentimentalizmus egyébiránt nem árt az ő egoizmusának. Beylenek bámulatosan csekély emlékezőtehetsége van arra nézve, ami már nem izgatja. Odamegy, ahova szélséye hajtja, képtelen bármit is megtagadni önmagától, képtelen a legesekélyebb fészélyezés vagy unalom elviselésére.

E szibaritában a tett embere, az energia fanatikusa rejlett. Napoleon bámulatos közigaz-

gatásában dicsőséges szerepet játszott. Császáriját és hazáját jól szolgálta. Az invázió bekövetkeztével Saint-Vallier gróf mellett hazafias tevékenységet fejtett ki, a legnemesebbet egész életében. Vezérszerepre termett.

Legfeltűnőbb, teljesen modern jellemvonása, hogy az érzelem és cselekvés emberével párosul benne a legélesebb látású boncolgató, és e két személy nem bénítja meg egymást, mint például Benjamin Constantban. A gondolat reflexiója nem akasztja meg Beylenél az akaratot, nem lassítja szíve lüktetését, csak erősebben megvilágítja. Hanem innen Beyle az önróniához fordul, a keserű szarkazmushoz, a csalódott vagy fáradt érzékiség kiábrándulásához, az ábránd és valóság ellentétéhez, az állatias örömhöz, az obszcenitáshoz, a cinizmushoz. Ha jó, néha gonoszabbnak igyekszik látszani, mint aminő; ez a jósága szkeptikus jellegű: a rettenthetetlen Don Quichotte könnyen változik át jól táplált és jókedvű Mefisztofelesszé.

Stendhal bölesészete, amelyet ő beylizm u s-nak nevez, nem más, mint egyéni temperamentumának gondolati kifejezése. Hogy filozófusok lehessünk, ahhoz nom szükséges, hogy magas erkölcsi szublimitásokat, homályos és rosszul megírt költészetet prédikáljunk, mint a németek, vagy hogy mint Cousin, csillogó agyrémekről elegánsan értekezzünk. Világosnak, száraznak, önámítástól mentesnek kell lennünk. Egy meggazdagodott bankár, akinek balerina a szeretője, pompásan el van készülve a böleselkedésre. A teljes erkölestelenség, — mondta J. J. Weiss — talán az ember és a természet nagy megfigyelőinek közös tulajdona és tevékenységük föltétele.

Beyle idegenkedett a keresztény és spiritualista renesszánsztól, melyet Chateaubriand a forradalom után kezdeményezett, sőt ellensége volt neki. Ő nem ugyan négy év alatt, mint ahogy eldicsekszik, hanem húsz év alatt alkotta meg Hobbes, Condillac, Helvetius és Cabanis segítségével a maga világfelfogását; s ezt megfigyelés és tapasztalat útján akarja igazolni. A tiszta epikureizmust követi. A tapasztaláson kívül nincs semmi, amit megismerhetnénk. Énünk az összeütköző benyomások eredménye, melyek részint kellemesek, részint kellemetlenek. Összes cselekedeteink indítókai: keresni a gyönyört és kerülni a fájdalmat. Az ember nem szabad, mert nem teheti mindig azt, ami neki legfőbb örömet szerez. Louaut hadnagy a vízbe ugrik, hogy egy ismeretlent kimentsen; ez azért van, mert szükségét érzi annak, hogy becsülje önmagát. Inkább kiteszi magát a halálnak, semhogy azt kelljen mondania: »Louaut hadnagy, ön gyáva!« A becsület és hősiesség tehát nem egyéb, mint a magasabb élvezetnek bizonyos formája. Beyle az aszkéta szerzetesekben csak olyan embereket lát, akiknek nincs bátorságuk, hogy öngyilkosok legyenek: fellebbvalóíknak pedig a parancsolás gyönyörűség.

Minden értelmes lény, kít a sors e földre vetett, anélkül, hogy tudná, miért, minden reggel elindul szerencsét vadászni. Ebben annál több a sikere, minél jobban tudja, valóban mi okoz neki legnagyobb élvezetet s minél nagyobb energiával hajszoja ezt. Azért föltétlenül szükséges, hogy szívünk rezgéseit és saját érzelmeink harcát gondosan tanulmányozzuk, hogy hivatásunkat fölfedezzük, ahelyett, hogy másokat utánónánk; hogy magunknak alkossuk

m e g a m a g u n k k ü l ö n m o r á l j á t, hogy kielégítsük nemes ösztöneinket, amelyek boldogítanak, és kiirtsuk alacsony szenvedélyeinket, amelyek több bajt okoznak, mint igazi boldogságot.

A boldogság e hajhászása vagy küzdelembe, vagy rabszolgaságba sodorja az embert. Azokat, akik környeznek, nem kevésbé kell ismernünk, mint saját magunkat s be kell hatolnunk érzelmeink legmélyébe. »Arra érzek hivatást, — írja Beyle 1804-ben — hogy tanulmányozzam a jellemeket; ez nálam mánia.« Valaki egy alkalommal azt kérdezte tőle, mi a foglalkozása; Beyle azt felelte: »Az emberi szív megfigyelése«. Az illető rémületében kémnek tartotta őt.¹

Beyle azzal tölti életét, hogy az egyének és népek jellemét tanulmányozza, azt a módot, amely szerint boldogságukat keresik. Például azt az észrevételt teszi, hogy a németek a házasság mániájában szenvednek. Óvakodik a németek példáját követni. A házasság a férfiaknak rabság; csak a nőknek válik hasznukra: ha egyszer férjhez mentek, azt teszik, ami nekik tetszik.

A franciáknak csak egy szenvedélyük van, a hiúság, mely jellemük elsatnyulását okozza, mert aláveti őket a megszokásnak, a közvéleménynek; szerencsétlen szenvedély, mely megmérgezi az életet a nevetségességtől való félelemmel. A francia minden dolgában csak hatásra törekszik és felsőbb-ségét érezteti. Beyle nem tudja eléggé gúnyolni ezt a nemzeti betegséget, melyben ő is a legnagyobb mértékben szenvedett. Senki sem volt annyira elfogódva a szép egyenruhák, a rendjelek, nemesi

¹ Ő maga azt hitte, hogy a rendőrség szüntelenül szemmel kíséri.

címek iránt, melyekkel büszkélkedett, mint éppen ő. Báróságról álmódzott. Ezt a snobizmust azzal az általános ostobasággal igazolta, mely az embert a ruha szerint ítéli meg.

De beszéljétek vele az ő kedves Olaszországról, Lombardiáról, Milanóról: az ő igazi hazájáról, a Scala-színházról, Viganò-balettejéről; íme ezek az emberek, akik értik a boldogság vadászatát, s akik átengedik magukat a szerelemnek anélkül, hogy azt kérdenék, »mit szól majd a világ«. Olaszországban csak az alsó osztályokban van előítélet. A gyöngéd érzelmeket egyesíteni az erősekkel: Macchiavelli, Leonardo és Cesare Borgia Olaszországot a velencei karneváléval — íme a legfőbb ideál.

Beyle csak egy vallást hirdet, az energia és a szépség vallását, »mely biztos boldogságot ígér«. Személyes ellenszenvet érez Isten iránt, melyet ebbe a dilemmába foglal össze: »Ő vagy nincs vagy rossz.« Jupiter kevésbé mutatkozott rossznak, mint Jehova; az ő tisztelete ünnep volt. Jupiter nem találta fel a pokol félelmét, az inkvizíciót és a puritanizmust. Beyle mégis megboesát a pápaságnak, mert a művészeteknek kedvezett. A végén a protestantizmus elleni gyűlölethől kibékül a jezsuitákkal, mert a protestantizmus unalmasságával elrontja a világot. Ha I. Ferenc elfogadta volna a kálvinizmust, a franciák olyan mogorvákká váltak volna, mint a genfiék.

Beyle látszólag oly összefüggéstelen művei csak kedvtelésének és sajátos eszméinek illusztrációi. Egy pillanatig sem törődik a közönséggel, az uralkodó divattal. Reggelenként csak azért ír, hogy a szavakban gyönyörködjék, hogy szóra-kozzék, mint ahogy az ember elszíjja szivarját.

A szerelem volt életének főfoglalkozása. »Sohasem láttam másképp, — mondja Mérimée — mint szerelmesen vagy abban a hitben, hogy szerelmes.« Mielőtt a szerelemről elmélkedett volna, gyakorolja, — »ostromolván« a Jeannettonokat, Clymèneseket, a pineérleányokat és grófnőket, a németeket, angolokat, franciákat és olaszokat, »akik a legnőiebb nők az egész világon«. »Hogy megnyerje őket«, annyi figyelmet fordít rájuk, akár egy biliárd-partíra. Mindazonáltal nem Don Juan, mert valóban szerelmes és több éven át beéri a *patito*¹ szerepével. Rendesen gyorsan kiábrándul. A nők hasonlóak a regényekhez: »mulattatnak a kifejlődésig és két nappal utóbb esodálkozunk, hogy ilyen közönséges dolgok iránt érdeklődhettünk«. A váratlan, amit körükben élvez, nem mindig az isteni váratlan: sokszor megtörténik vele, hogy nem a pacsirta dalára ébred, hanem Aesculap kakasának rikácsoló hangjára. Annyi kaland során nem talált soha nőt, akit szerethetett, nőt, kinek »nagy lelke lett volna«, mint amilyen de Renal asszony, de la Môle kisasszony a *Rouge et Noir*-ban; Sanseverina hercegnője *La Chartreuse de Parme*-ban.

A szerelem című könyve nincs minden keresettség nélkül. Ismeretes Stendhal elmélete a szemérem kilenc sajátosságáról, a hat vérmérsékletéről s a szerelem négy fajáról: a fizikai szerelem az állatok és a vademberek szerelme, az eldurvult és örökké elfoglalt európaiaké; az ínycse szerelme, a hiúság sze-

¹ *Patito* (eltúrt): a férjes asszony udvarlója.

A ford.

relme, az egyetlen, melyet a franciák közép- és felsőosztálya ismer (mert a forradalom óta Franciaországban csak a népnek van energiája, csak a nép gyilkol szerelemből, mert szegény és nincs ideje ahhoz, hogy a közvéleménnyel törődjék); s végre a szenvedélyes szerelem. Faguet e felsorolást nem tartja teljesnek; hozzácsatolja még a számító szerelmet, a megszokás szerelmét és a baráti szerelmet. Elfelejtí a gyűlölködő szerelmet.

I love and hate her.

(Shakespeare, Cymb., III. 5.)

Amit Stendhal rajzolt, a híres kristályképződés, — amint ő nevezi — a képzelet hatása a szerelemben. ¹ Megmondja, hogy a szeretnek, anélkül, hogy megmagyarázná, miért. Aki kíváncsi rá, olvassa el Schopenhauernél A szerelem metafizikáját.

Armance, Stendhal első regénye, egy ember szerencsétlenségét tárgyalja, kit a természet férfinál kevesebbnek alkotott. Az általános vélemény ellenére, Ed. Rod e regényben az érzelem finomságánál fogva gyönyörködik. ² Általában csak sikamlósságánál fogva tetszik, mely egyébként el van fátyolozva.

Beyle, mint műkritikus, az irodalomban, a zenében, a festészetben az élvezetet kutatja,

¹ Stendhal elméletének ismertetését lásd a Függelékben.

² Lásd Ed. Rod beható tanulmányát Stendhalról: Collection des Grands Écrivains; Paris, Hachette.

amelyet nekünk nyújtanak. Racine és Shakespearé című tanulmányában igyekszik kimutatni, hogy a klasszikus hagyomány és a régi tragédia befejezték pályafutásukat. Az az irodalom, amelyben XIV. Lajos udvaroncai gyönyörködtek, holt betű azoknak, kik a forradalmat és az oroszországi visszavonulást látták. Ezek új képeket, új nyelveket, új művészetet követelnek, amely jobban megfelel az ő érzésük módjának. A régi vígoperával szembeállítja Rossinit. Haydn élete merész plágium. Az olasz festészet története azt fejtegeti, hogy a szép nem valami változhatatlan, hogy minden nép, minden éghajlat és minden vérmérséklet a szépségnek különböző eszméjét termi. Ezek merész állítások az ő idejében.

Róma, Nápoly és Flórene, a Római séták s Egy turista emlékiratai arra oktatják a franciákat, hogy hagyják el esigaházukat, tekintsenek körül, utazzanak, vizsgálódjanak a mult és jelen végtelen változatoságában, keressenek élvezetet s figyeljék meg útjuk jelenségeit, ahelyett, hogy elvont eszméken és üres gondolatokon kérődzzenének.

La Chartreuse de Parme (A karthausi kolostor Pármában) ragyogó olasz álarcosjáték. A Rouge et Noir (Vörös és Fekete) Stendhal főműve és a század regénye. Bizonyos tekintetben kiegészíti a Liaisons dangereuses-t.¹ Valmont úgy jelenik meg előttünk, mint egy eltespedt és megromlott arisztokráciának utolsó

¹ E regény szerzője Choderlos de Laclos, tüzérségi tábornok. (1741–1803.) A ford.

sarja. Julien Sorel az új régime-nek hőse, mely a réginek romjain támadt. Tanult és szegény plebejus, aki mindig élvezet után sóvárog s akit ezek hajhászásában sem félelem, sem megbánás vissza nem tart. Hareba viszi a szegénységet a gazdagság, az életrevalóságot a rang ellen. A császárság idejében Julien a háború démonának szolgálatában tette volna meg győzelmes útját. A restauráció idején azonban az álnokság démonához kell folyamodnia és először arra gondol, hogy papi csuhát öltjön. Stendhal szembeállítja egymással a vöröset és feketét, vagyis az egyenruhát és a reverendát. Mai nap szövetségeseznek tekintik a kardot és a szenteltvízhintőt, hogy szerepüket könnyebben összetéveszthessék. Kétségtelen, hogy a mai Franciaországban ezrével teremnek a Julien Sorelek; mert ők boldogulni akarnak, nem a katona bátorságával, nem színlelt jámborsággal, melyekkel ma semmire sem vinnék, hanem társadalmi és emberbaráti képmutatással, mellyel mindent el lehet érni. Julien ma szocialistává és szabadkőművessé lenne.

Stendhal stílusa visszatükrözteti szellemét: a gondolatok egyszerű lejegyzése, minden ókeszólás, azaz minden kiszínezés és emfázis nélkül. Mintája a polgári törvénykönyv. Mondatai nem fésülésre, hanem nyírásra valók. Stendhal ki nem állhatta Chateaubriand dagályosságát, amelyet utált, Lamartine zenei költészetét, amelyet semmitmondónak, üresnek talált, Hugo plaszticitását, mely szerinte túlzott és nevetséges, Alfred de Vigny ünnepegyességét, mely gyászos és esetlen. E megvető ítéletek hallatára úgy elbámulunk, mint Candide Pocco-curante szenátornál: »Milyen kiváló ember!... milyen lángész! semmi se tetszik neki!«

Különben Stendhal művei nem találtak közönségre. Tizenkét év alatt nem hajtottak neki többet 5700 franknál. Barátai versenyt gúnyolódtak rajta, ő pedig jóképpel fogadta e gúnyt. Az író hiúsága, úgylátszik, nála a legkevésbé mutatkozott. Hogy ne tartsák együgyűnek, maga úgy beszélt a *Rouge et Noir*-ról, mint unalmas féreműről. Élete vége felé szólt Molénak az Akadémia miatt; de azt állította, hogy neki csak a fizetés kell; az akadémikusok csak olyan hivatalnokok, mint az adószedők, és nevük Párizstól húsz mérföldre már ismeretlen.

Műveimet úgy tekintem, mondá, mint sorsjegyeket, és hozzátette, hogy majd csak 1880 körül fogják megérteni. Munkáit a szellemi kiválóknak, a *happy few*-nak szánta. Megelégedett száz olvasóval, sőt ha kell, eggyel. Akadt is egypár, de azok számot tesznek: Mérimée, ki mindamellett kritikáját sem engedte el neki; Goethe, ki bámulja a *Rouge et Noir*-ban a kiváló megfigyelést, a lélektani mélységet. Már 1818-ban Róma, Nápoly és Flórence olvasásakor Goethe ezt írta: »Stendhal vonz, visszataszít, érdekel, türelmetlenné tesz és végre nem tudunk tőle megválni«. Balzac 1840-ben a *Chartreuse de Parme*-ot éig magasztalta és elmondta, hogy irigyli Stendhaltól a waterlooi csata híres leírását.

Rómában egyszer csak arra ébred Beyle, hogy ötvenéves. Megesik a szíve magamagán. Meghatva tekint vissza elmúlt életére *Henri Brulard*-ban, az *Egotista* emlékeiben; megvizsgálja lelkiismeretét és azt kérdi magától: »Vajjon boldog vagy boldogtalan, vidám vagy szomorú, bátor vagy félénk volt-e?« Végre erőt vesz rajta a szomorúság.

Könnyű epikureusoknak lennünk, az életet vadászat-kirándulássá tenni a boldogság után, amíg fiatalok, egészségesek vagyunk és pénzünk el nem fogy. Beyle ezeket a javakat mind elvesztette. Meggondolatlansága és pazarlása folytán 1827 felé nem maradt csak öt frankja napjára. Már kitűzte a napot, melyen megöli magát. Az 1830-iki forradalom kirántotta ebből az ínségből: mint civita-vecchiali konzul megismerkedett a magánnyal és az unalommal. Gyakran megfordult Rómában; de az 1830-iki Olaszország már nem volt többé az, amelyet imádott volt, az az Olaszország, melynek egyébre nem volt gondja, mint a szerelemre és zenére: »Olaszország, mondá, megalázásnak tekinti, hogy nem jár lila ruhában, mint nővérei, Franciaország és Spanyolország.«¹ Mikor a Rhône partján George Sand-nal találkozott, aki Musset kíséretében úton volt Velencébe, kigúnyolta olaszországi illúzióit, s azt mondta neki, hogy azok a művészek, akik ez országban a szépet keresik, igazi tökfilkók, s hogy kellemes társalgásra ott ne számítsen.

Megúnta számkivetését; Párizsba vágyódott. Két kutyájának a barátságára volt szorítva: az egyik mélabús, a másik élénk és jókedvű: »Búnak eredtem, mert nem volt kit szeressek.« Kétségbeesésében meg akart nőszülni; el akarta venni egy mosónő meglehetősen csúnya leányát, ki kalapot sem viselt. De ha hitelt adhatunk gonosznyelvű titkárjának, Beyle hitetlensége miatt kosarat kapott.

Úgy tartotta, hogy sohase kell a halálra gondolni, csak pedánsok és papok beszélnek róla; azt rejteni kell, mint az életnek utolsó tisztátlan

¹ Lásd a Függelékét.

és illetlen műveletét. De nem állhatta, hogy ne gondoljon rá. Egy első támadás után, amelyben »megbirkózott a semmivel«, összerogyott a Neuvedes-Capucines ucca kövein, a boulevard sarkán, 1842 március 22-én, este 7 órakor. Tetemét Mérimée, Colomb és egy harmadik barátja kísérték a montmartre-i temetőbe.

Mint ahogy megtagadta a családját, — Pauline húga kivételével, akit gyöngéden szeretett, — úgy tagadta meg hazáját még a síron túl is. Olaszul szerkesztette meg síriratát is, mely a montmartrei temetőben olvasható :

Itt nyugszik HENRI BEYLE

Milanóból.

Élt, írt, szeretett.¹

Igazi hazánk az, ahol a legtöbb hozzánk hasonló emberrel találkozunk és ahol következképpen leginkább várhatunk boldogságot. Pedig hiába gúnyolódik »a szép Franciaországgal«; francia biz ő tetőtől-talpig, könnyelműsége, esúfondárossága, gúnyos természete, szkepticizmusa folytán. Azt állította, hogy a franciák 1814-ben beadták lemondásukat: Lajos Fülöp kormányát a keleti kérdésben kislelkűséggel vádolta. Az algíri háború jókedvre hangolta: »Levágott fejeket mutatott katonáinknak.« Remélte, hogy Franciaország, noha köztársaság, amit el nem kerülhetett, egyre inkább hivatva van arra, hogy az irodalom és a világ feje legyen. A kozmopolita és milanói Beyle mellett észreveszünk egy másik Beylet, egy hazafias, sovíniszta és nacionalista Beylet.

¹ Qui giace Arrigo Beyle, Milanese. Visse, scrisse amo.

II.

Stendhal hatása.

Stendhal halála észrevétlen maradt. A hírlapok, melyek megemlítették, elferdítették a nevét. De Bussiére a következő évben a *Revue des Deux Mondes*-ban¹ egy tanulmányt szentelt neki, melyben az ő »lappangó« dicsőségéről beszélt. Beyle hatása már a XIX. század egyik legerősebb, legfinomabb és egyik legművészebb szellemének, Mériméennek a munkásságában mutatkozott. Akikre egyszer Stendhal gondolkodásmódja megtette hatását, megőrzik annak bélyegét; nyoma kitörölhetetlen marad.

Beyle Mériméével Lingaynál találkozott, mikor 1821-ben Milanóból visszatért. A hú zéves Mérimée kezdetben visszatetszett neki, pisze orrával, apró kaján szemével és kihívónak tetsző modorával. Mégis, noha korban is különböztek, barátságot kötöttek. El-elvitatkoztak, és képzelhetjük, milyen lehetett e két kitünő és gyökerében mélyen irónikus megfigyelő társalgása. Barátságukat, amely Rod szerint kölesönös bizalmatlanságon alapult, az a félelem hatotta át, hogy egymásnak felülnek. Mériméetől maradt reánk a leggúnyosabb megjegyzés Beyleről; látni, hogy Beyle rendkívül mulattatta. Így mulatott egykor Bourget Barbey d'Aurevillyn. Stendhal egyik levelében Mérimée véleményét kéri Octave de Malivert-nek, *Armance* című regénye hősének, kényes esetéről. Prosper Mériméennek hét, Stendhalhoz írott levelét közölték, amelyek még jobban jellemzik érintkezésük

¹ 1843 január 15-én.

természetét; pipázóba illő férfitársalgás, amely azonban kinyomatva inkább illenék egy múzeumnak titkos osztályába.¹ Kölesönösen bírálhatták egymás műveit. Beyleből hiányzott az írók nevetéséges hiúsága. Nyugodtan tűrte, beszélte Mérimée, hogy Jacquemont kézírata szélére odairta: »Útálatos, — házmasterstílus« stb.... Mérimée Julien Sorel jelleméről szólva (a *Rouge et Noir*-ban) szemére veti Beylenek, hogy »kítárta teljes meztelenségében és teljes világításban az emberi szívnek bizonyos sebeit, melyek piszkosabbak, semhogy kimutassuk őket. Vannak Julien jellemében kegyetlen vonások, melyeknek igazságát mindenki érzi, de amelyektől elborzadunk. A művészetnek nem az a célja, hogy az emberi természetet erről az oldalról mutassa be«. Nem mintha Mériméének jobb véleménye volna az emberekről. Talán még Stendhalon is túltesz. Még van győződve, hogy az ember rosszat tesz, még ha semmi érdeke sem kívánja; megteszi a rosszat a rosszért. De jóízlése, helyes tapintata meg-súgják neki, hogy a művésznak szüksége van bizonyos tartózkodásra és diszkrécióra. Ő fel-állított egy törvényt, amelyhez hű maradt és amelyet mindazoknak, kik tollat forgatnak, akár nagyok, akár kicsinyek, szem előtt kell tartaniok. »A z o k n a k í r o k, a k i k k ü l ö n b e k, m i n t é n.« Stendhal a maga részéről korholja Mériméet, hogy hiányzik belőle a gyöngédség és nem hat az olvasó érzékenységére. Pedig Mériméének alapjában véve sokkal jobb szíve volt, mint Beylenek; a jéghideg külső alatt nagyon le-

¹ Sept lettres de Mérimée à Stendhal. Huszonöt példányban; Rotterdam, 1898.

kötelező volt. Stendhal azt is hibáztatta, hogy Mérimée túlságos nagy gondot fordít az alakra, a stílusra. Azt bizonyítgatta neki, hogyha már egyszer a csatatéren vagyunk, a fegyvert forgatni, nem pedig csiszolni kell.

De más tekintetben elismerte Mérimée, hogy Beyle eszméi hatottak az övéire. Valamint Beyle, úgy Mérimée is a történetben csak az anekdotákat kedveli, melyek egy korszaknak erköleseit tükröztetik. Beyle a háborút főleg bizarr és groteszk oldaláról szerette feltüntetni; a bámulatos *Enlèvement de la Redoute* (Az erősség elfoglalása) című tanulmányában Mérimée a dicsőség önző és gyászos fonákját tünteti fel. Egyik is, másik is az erős szenvedélyeket domborítja, melyek ellenkeznek a nyárspolgári civilizáció ízetlenségével, elmosódott jellemével. Valamint Beyle, úgy Mérimée is őstermészeteket fest, aminőkkel ma is találkozunk az alsóbb néposztályokban, a társadalom régi állapotában, — eltévedve a mienkben. Beyle Olaszországot tanulmányozta, Mérimée Spanyolországot és Korzikát járta be. Miként Beyle, úgy Mérimée is színleli »az együgyű franciák« megvetését. Azonban halála előtt az ő szíve is vérzik bukásunk láttára.

Annak a kis tanulmánynak a végén, melyet Mérimée 1850 körül Beylenek szentelt, mely kézalatt terjedt és amely részben csak 1865-ben látott napvilágot, Mérimée Stendhal összes műveinek kiadásakor azt írta: »Előre látom, mint fogja a XIX. század valamely kritikusa Beyle könyveit a XIX. század irodalmi lim-lomja között felfedezni. Így nőtt meg Diderot hírneve a XIX. században, így fedezte fel Shakespeare-t . . . Garrick.«

Midőn Mérimée e sorokat nyolc évvel Beyle

halála után írta, ez az École normale egy növendékében, Hippolyte Taineben már megtalálta lelkesült bámulóját, hírnevének terjesztőjét. 1849 körül Jacquinet, az École normale előadó tanára, tanított ott a francia irodalmat. Jacquinet finom, kiváló szellem volt, mely örömmel fogadta a külső behatásokat. Összeköttetésben állott Sainte-Beuvevel. Szeretett Stendhalról beszélni. Az ifjú Tainere Stendhal úgy hatott, mint egy kinyilatkoztatás, — villamesapás.¹

Hogy ezt a fiatalos lelkesedést jobban megérthessük, élénken szemügyre kell vennünk e kor szellemét. Az eszményi és emberszerető romantizmus az 1848-as viharban hajótörést szenvedett. Politikában és irodalomban egyaránt fagyos és rideg visszahatás következett, mely kedvezett a realizmusnak. Taine époly hangulatban olvasta a *Rouge et Noir*-t, aminőben Beyle írta, midőn a restauráció vége felé, a kongregáció diadalát ülte. A *Rouge et Noir* bizonyos értelemben a restauráció és az uralkodó képmutatás ellen intézett gúnyirat. Mint fiatal tanár, 1851-ben a vidékre küldve és kikémlelve a klerikális párttól, amely akkor az egyetemet igazgatta, Taine a gondolat szabadságától ittasultan látta, hogy jövője a denunciáció véletlenétől függ és csakhamar kegyvesztett is lett. Leveleiben a szeminarista Julien Sorelhez hasonlítja magát. *Pré-vost-Paradol a Liberté de penser*-ben *Lucien Sorel* név alatt írja cikkeit. Taine egy Guillaume Guizothoz intézett levelében védelmére kel Stendhalnak és azt állítja, hogy hatvan-nyolevanszor olvasta a *Rouge et Noir*-t.

¹ Lásd Sarcey Ifjúkori Emlékeit.

Stendhal úgy tartotta, hogy minden bámulat a lelki rokonságnak némi bizonyítéka. Stendhal, az erkölestelen és affektált epikureista, teljes ellentéte lehetett e keresetlen és éppenséggel nem merev, szorgalmas és komoly ifjúnak, ki már első éveitől fogva sztoikus spinozista volt. De nagy közöttük az értelmi rokonság. Taine és Stendhal filozófiájának egy és ugyanaz a kiinduló pontja: Condillac, Cabanis, a fiziológisták és ideológisták, ámbár végpontjuk nagyon is eltérő.

Taine, — mondja jelesen Chuquet, — hogy az ő nyelvén beszéljünk, összegyűjtötte Stendhal eszméit, amelyekkel nem törődött senki és forgalomba hozta. De volt annyi tisztessége, hogy elismerje, mivel tartozik neki... Azt állítja, hogy Stendhal »belevitte a szív világába a tudományos eljárást«, hogy »jelezte az alapvető okokat«, a nemzetiséget, éghajlatot és vérmérsékletet, hogy »az érzelmeket mint természettudós és fizikus tárgyalta«... Taine az *Olasz festészet történetének* olvasása nélkül talán meg sem írta volna a *Művészet bölcsesétét*. Stendhal hatása alatt fejtegeti és bírálja Racine tragédiáit. Stendhaltól veszi azt az eszmét, hogy a XVIII. századi Franciaország nem egyéb, mint egy nagy szalón... S ugyancsak Stendhaltól ered az a gondolat is, hogy Napoleónban van valami a condottierekből... Vajjon az a turista, kinek *Mémoir-e*-jait Stendhal közli, nem Frédéric-Thomas Graindorge őse-e? Végül Taine az *Akaratról* írott tanulmányában a példák nagy részét Stendhal művéből, főleg pedig a *Chartreuse de Parme*-ből veszi.

Taine a *Rouge et Noir*-ről szóló tanulmányában azt mondja, hogy hat esztendőn át nem volt nap, hogy ne olvasta volna Stendhalt. »Stendhal — írja később — egyike azoknak a férfiaknak, akik Balzac-kal, Sainte-Beuve-vel, Guizot-val és Renannal Montesquieu óta leginkább járultak hozzá az ember és az emberi természet ismeretéhez.« Szinte azt szeretnők mondani, hogy Taine ellentétben Beylelel, ki sokszor

merész plagizáló, a túlzásig hangsúlyozza, mennyivel tartozik Stendhálnak. Mennyivel felülmúlta és túlhaladta őt!

Sainte-Beuve első tanulmányában, melyet Tainenek szentelt (1857 március 16-án), megvallja, hogy nem érti ezt a túlságos elfogultságot Stendhallal szemben, midőn Taine őt nagy regényírónak, a század legnagyobb pszichológusának vallja. Abban az aréképben, melyet Stendhalról 1854-ben összes műveinek megjelenésekor rajzolt, Sainte-Beuve Stendhalt, ezt az éles kritikust, e finom, éleselméjű, mélyreható és eszmekeltő, de zavaros és affektált, leleményszegény szellemet, egy kozák, egy ulánus, egy figyelő előörs rangjára szállítja le, ki nagy hasznára van, nem a közönségnek, hanem az utána következő íróembereknek. Úgy találja, hogy regényei a csinos részletek dacára elhibáztak és egytől-egyig útálatosak; ¹ el is árulja elégedetlenségét. Sainte-Beuve bizonyára fölötte igazságtalannak tartotta, hogy saját regénye, a *Volupté* már szinte el volt feledve. Azt állítja, hogy a *Chartreuse de Parme* »agybafőbe« magasztalása, melyet Balzac 1840-ben vitt végbe s amely Stendhalt nagy embernek fújta fel, pénzkölesőnben nyerte jutalmát.²

Kevéssel Sainte-Beuve után, ugyanesak Stendhal összes műveinek kiadása alkalmából Caro is írt egy összefoglaló tanulmányt Beyleről, mint emberről, regényíróról és gondolkodóról. Stendhallal szemben védelmébe vette a spiritualista

¹ Tanulmányok Taineről, *Causeries du lundi*, XIII. k.

² E rágalom cáfolatát (a bizonyítékkal együtt) *Cordie* könyvében találjuk meg (180., 174., 175. l.).

bölcséletet, melyet az »komoly szélhámosságnak« vagy képmutatásnak tüntet fel. Stendhal szemében mindenki, aki másképp gondolkodott, mint ő, tökéletes képmutató volt. Caróval veszi kezdetét ez a visszahatás a moralista és nevelő Stendhal ellen, mely ma már a nemrég még túlzó hívei között is mutatkozik.

Stendhal előre mondta, hogy őt 1880 körül olvasni és élvezni fogják, és ez a meglepő jóslat, mely inkább csak ügyes szuggeszióknak látszik, szinte a mondott órára teljesült be. Ez időtájt a gyorsan egymásra következő irodalmi irányok versenyezve foglalták le Beylet a maguk részére. Flaubert ugyan »Beyle urat« a művészi stílus megvetése miatt útálta. Maupassant sokkal közvetlenebbül önmagából és a természetből veszi lelkesedését, semhogy Stendhal szemüvegén át nézne. De Zola 1882-ben Stendhalt ugyanazon a címen, mint Balzac, a naturalista regény atyjává avatja.

Bourget szerint Stendhal a lélektani elemző regény kezdeményezője. Korunk pszichológiai tanulmányaiban (1883) Stendhal Tainenel és Bourgetvel sokszorosítva jelenik meg. Szinte varázsszerű az a hatás, melyet Beyle, a címertelen nemes, a nagy világ megfigyelője, ifjú tanítványára tesz, ki csakhamar mesterré válik. A Cruelle énigme (Kegyetlen talány), Mensonge (Hazugság), a Physiologie de l'amour moderne, a Sensations d'Oxford és a Sensations d'Italie, Cosmopolis Stendhalból kölesönzött címek s beylizmussal vannak áthatva.

Más bírálók azonban szigorúan bánnak el

Stendhallal. Brunetièrre Beyleben a romantikus és társadalomellenes individualizmus tökéletes kifejezését látja. Impertinensnek mondja s kérve kér, valahogy el ne higyjük, hogy Stendhal gondolkodik is, amikor gúnyolódik. Faguet, Édouard Rod, Doumic szintén erősen és önállóan ítélnék róla. Hasonlóképpen de Vogüé az Orosz regény-hez írt bevezetésében (1888) sem tanúsít valami nagy rokonszenvet Stendhallal szemben: »Szívét — mondja — a direktórium korában kovácsolták, még pedig ugyanabból az anyagból, mint Barrast vagy Talleyrand-t... Egész lelkét Julien Sorelbe öntötte, e gonosz, még a közepesen is alul álló lélekbe...« Lehetetlen együtt élvezni Tolsztoj evangelizmusát és Stendhal egotizmusát, melynek foglalatja: »Mindent önmagunkért az egoizmus e sivatagában, melynek neve élet«.

A rákövetkező ifjú nemzedék szemében Stendhalt elhomályosította egy új bálvány, Friedrich Nietzsche. Faguet Stendhalban egész helyesen az első nietzscheistát látja. Mind a kettő a pogány renesszánszban, Macchiavelliben gyökerezik. Nietzsche azt írja, hogy Stendhal fölfedezése életének legszerencésebb véletlenjei közé tartozik. A Rouge et Noir Lieblingssrománja volt. Az emberóriás elmélete, a nietzschei morál: Semmi sem igaz, minden szabad, nem tiszta beylizmus-e? De az ideggyöngye, ellenállásra képtelen olvasónál ez irodalom szenvedélyes bűnre vezet.

Ezt Bourgetnek egy napon meg kellett valania, midőn a stendhalizmus alól felszabadulva, megírta Le Disciple-t s megírta L'Étapeot. Barrès az Énkultusz-át A nemzeti energia regényével helyettesítette. Hogy

kifejezze a kozmopolitizmust, mely Stendhal idejében eredetiskedés volt, de veszedelemmé kezdett válni, Barrès feltalálta a *Déracinés* (gyökértelen, hontalan) szót, mely kifejezés azóta átment a francia nyelvbe.

Stendhalnak — mondja Chuquet — mindig meglesznek a maga tisztelői; gyönyörködnek *egotizmus*-ában, eredetiségében, melyet minden dologba belevisz, gavalléroságában, gúnyos és merész, szabad és impertinens modorában, — *frei und frech*, mint Goethe mondja, — szentimentalizmusában és érzékiségében, ellentmondásaiban és ellentéteiben. Ezek Balzac szavai szerint többre becsülik az eszmék, mint a képek irodalmát és egy elmés szót, egy mély megfigyelést, egy új gondolatot többre tartanak szép frázisoknál és annál, amit szép részletnek szokás nevezni. Noha elismerik, hogy Stendhal rosszul ír, úgy találják, hogy nagy tehetség, mert érdekli, megkapja, felizgatja őket és hogy valódi stílista, mert természetesen, gond és erőlködés nélkül gyors és diszkrét módon tár föl élénk szenzációkat, őszinte érzelmeket, pikáns megfigyeléseket.

Jelességeiben majdnem hibákat látnak s mentik pongyolaságát és gyöngeségeit, mert arra törekedett s néha sikerrel, hogy »élethű legyen«.

Ne engedjük magunkat túlságosan becsapni Stendhaltól, ki maga sem tűrte, hogy mások félrevezessék. És ez a fel nem ültetés vajjon nem első eikkelye a stendhalisták *hitvallásának*?

TAINÉ.

I.

Taine ifjúkora. — Taine és Prévost-Paradol.

Ha az ember csak valamennyire is érdeklődik eszmék iránt, alig van vonzóbb, mondhatnók üdvösebb olvasmány Taine levelezésénél és nem lehetünk eléggé hálásak családjának, hogy ezt annyi gonddal és kegyelettel közrebocsátotta. Ez a biografiák között a legjobb, mintegy önéletrajza annak az embernek, ki a francia gondolkodás mezején megvonta barázdáját a XIX-ik század második felében és aki a síron túl még ma is helyet foglal a vezérszellemek között.

Levelezésének¹ első kötete 1847-től 1853-ig terjed és így bemutatja Taine értelmi kialakulását tanuló- és próbaévei alatt. Taine kitűnően végzi tanulmányait, bejut az École normaleba, azután kinevezik helyettes tanárrá Neversben, majd Poitiersben; filozófiai véleménye foly-

¹ H. Taine, sa vie et sa correspondance; Paris, Hachette, 1902. Lásd egyszersmind de Giraud kitűnő Essai sur Taine című tanulmányát. Második kiadás. Paris, Hachette, 1902.

tán kegyvesztetté lesz, kilép az egyetemből és magánórákat ad Párizsban. Leveli édesanyjához, nővéreihez, barátjaihoz, Édouard de Suekauhoz és főleg Prévost-Paradolhoz vannak intézve.

Ha egymás után olvassuk Taine leveleit és Paradol válaszait, melyeket Gréard a Paradolnak¹ szentelt páratlan tanulmány végén kiadott, a tárgyalt kérdések fensége és fontossága folytán, amilyenek: Isten, a természet és a végzet, mintegy oly párbeszédnek vagyunk tanui, milyeneket Plátó ifjai folytattak. Majd meg azt hinnők, hogy Musset fiatal embereinek csevegését halljuk, annyira mély a panaszuk, annyira szembeszökő a modernségük.

Nines oly gazdag fantáziájú költő vagy regényíró, aki hasonló ellentétét tudná elképzelni a két vitatkozónak, kik bár mind a ketten húszévesek, de származásra és jellemre nézve oly különbözőek voltak. Minthogy Taine Vouziersben, az ardenni erdőben, közel a határhoz, egy vidéki kispolgári és hivatalnoksaládban született, mely szívvel-lélekkel ragaszkodott a honi talajhoz, nines benne semmi a »hontalan«-ból (déraciné). Paradol pedig a Théâtre-Français egyik színésznőjének fia; ereiben állítólag semita vér is folyt.

Gréard finom tapintattal és éles elmével emeli ki azt a némileg öröklött ellentétet, mely e két kivételes természetben mutatkozik. Taine már első ifjúságától kezdve komoly, önmagába mélyedő; arra van teremtve, hogy az igazságnak magányos kutatója legyen, aki ennek a megismert igazságnak minden részeeskéjét legbecesebb javának tekinti; teljesen az értelmiség em-

¹ Prévost-Paradol; Paris, Hachette, 1894.

bere: »A művészeteket csupán gondolkodással, — vallja ő maga, — a szépet csupán a filozófia és elemzés segélyével bírtam megérteni.« Paradol művészlélek, ki hasonlóképpen szomjazza a tudományt, de akit minden vonz, ami esillogó; impulzív, élvsóvár, ki minden pillanatban kész magát belesodortatni az élet nagy kalandjába. »Két különböző világ lakói vagyunk, — írta Taine Suckaunak, Paradolról szólva — és nem találunk érintkező pontokat: ő az idegek embere, én az agyvelőé. Ő villámszerűen okoskodik, magam mint egy pedáns; ő érzékenységgel és ugrás-szerűen, én egy rektor nyugalmával, ki mögött négy fakultás áll.«

Természetük ellentétessége személyiségükben is megnyilatkozott. Tainenél feltűnik egyenletes hangja, csöndes udvariassága. »Paradolban volt — mondja Gréard — bizonyos fürgeség, a gőgnek és engedékenységnek, a kiesapongó fiatal-ságnak és koraérettségnek, a behízeltgő vidámságnak bizonyos vegyüléke.«

Már a Bourbon-kollégium óta, høl a legszorosabb barátságra léptek, a fiatal emberek szokása szerint a végtelenségig megvitatták a nagy bölcsészeti kérdéseket az uralkodó eszmék értelmében.

1848 felé a tudományé volt a világ. Renan, aki ép akkor hagyta el a szemináriumot, azt írta: »A tudomány vallás«. A bölcsészletben, erkölestanban, történetírásban és irodalomban a pusztá elmélet helyébe a megfigyelés lépett. Tainenel az École normale a tudományos bírálat bölcsőjévé lett. Ott Sainte-Beuveért, Balzacért és Stendhalért lelkesültek.

Tainet Paradol vezette be a tudományos moz-

galomba. Noha Paradol az irodalomra szánta magát, mégis Magendie előadásait hallgatta a Collège de Franceban; és ha esütörtökön elhagyta az École normalet, a kórházakba sietett, hogy jelen lehessen az operációknál és kötözéseknél. Ő megelőzte a mai pszichológiát. »A betegség és halál tüneményeiben — írta — szeretem keresni az élet magyarázatát.« »Én adtam neked Spinozát, — írta neki Taine — és te adtad nekem Burdachot és Geoffroy Saint-Hilairt. Én bevezettelek a metafizikába, te megtanítottál a fizikára és élettanra. Testvérek lévén a bölcsészetben, politikában és irodalomban, lelkünk egyszerre és egymásnak született; s ha elvesztelek, úgy érzem, egész multamat veszítem el.«

De noha kiindulási pontjuk közös, maga tehetségük eredetisége és nagysága ellenállhatatlanul más-más irányba hajtotta őket. Minden őszinte filozófia személyes temperamentum kifejezése. Minthogy Taine és Paradol eltérő faji sajátságokat örököltek, életfelfogásuk sem lehetett ugyanaz.

Paradol ateistának és materialistának vallotta magát. Ez a túlzás bántotta Taine intellektuális becsületességét. Nem látott benne egyebet, mint a paradoxon kedvelését. »Te azért állítod, hogy nincs Isten, mert az emberiség hitt benne.« Korholta barátját és avval vádolta, hogy nem veszi eléggé komolyan az igazságot.

Egy bölcsészeti hitvallásban, melyet húsz éves korában a februáriusi forradalom után *La Destinée humaine* (Az ember rendeltetése) címen írt, Taine azt mondja, hogy vallásos hitét 15 éves korában veszttette el. Ezt spiritualista deizmussal, a halhatatlanság hitével

helyettesítette; majd szkepticizmusba esett, számtott eszére és akarására, amelyek testét-lelkét engedelmességre szorították s minden nemtelen gondolattól és aljas cselekedettől elfordították. De a szkepticizmusnál nem tudott megmaradni és a panteisztikus gondolatban találja meg üdvét.

Paradolhoz intézett egyik levelében felfeji filozófiai gondolkodásának különböző állomásait. Az első fokon van a materialista szenzualizmus: az élet vagy kellemes vagy kínos érzetektől alakul. Azokhoz vonzódunk, ezeket kerüljük. Jó az érzékeny emóció vagy a gyönyör. Ez a tan, felújítva Lucretiustól és Thalesztől, a XVIII. században Helvetius-szal és a tizenkilencedik század elején Fourierral érte el virágzását.

A második állomás a spiritualizmus. Az a tudat, melyet az ember a maga én-jéről alkot magának, okozza, hogy magát az anyagi világtól különállónak tartsa. Az ember szellemi oknak érzi magát, engedelmeskedik a kötelesség törvényének, amelyet a gyönyörtől különválaszt. Azon eszmék alapján, amelyeket benne az erkölcsi törvény fejlesztett, Isten létére következett. A materializmusra a tiszta antropomorfizmus következik.

Végző ponton a gondolkozó eljut ahhoz a felfogáshoz, hogy a kötelesség és a gyönyör, a szabadság és szükségszerűség azonosak. Ennek kitünő magyarázója Spinoza. Megszabadít az ellenmondásoktól, nyugalumokat biztosítja. Az emberi gondolkodás természetes fejlődése, hogy a fizikától a pszichológiához s végül a metafizikához jusson.

Paradol azonban megáll a tiszta fizikánál, a szkeptikus materializmusnál s ezzel barátját a legnagyobb nyugtalanságba ejti. »Te feláldozod —

írja neki — az erkölcsi törvényt az élvezet törvényének.« Egy Descartes, egy Malebranche spiritualizmusa fölötté áll e szűkkörű filozófjának. Időnként attól tart, hogy barátja egy szép napon a másik végletbe esik és azzal végzi, hogy szigorú katolikussá lesz. Gratry atyjának példájára emlékezteti.

Hasonló szenvedéllyel vitatják Taine és Paradol a társadalmi politika égető kérdéseit. Az 1848-iki borzasztó események, majd az államesíny és a császári reakció idejében vagyunk. Paradol szocialistának, Proudhon, Fourier és Louis Blanc tanítványának vallja magát. Taine bizonyítékot kér: »Ha képes vagy, bizonyítsd be nekem a munkához való jogot; ha nem, hallgass.« Taine konzervatív gondolkozását, a Commune után, sokszor személyes okoknak tulajdonították: úgy gondolták, hogy a filozófus gondolatait a birtokos diktálja. Ámde 1850 körül nincs más örökölt vagyona, mint 1200 frank évi járadéka; az egyetemtől pedig csak 1200—1500 franknyi szűkös fizetést élvez. Ez nem teszi őt fogékonyabbá a szocialista utópiákra. Ő a feltétlen tulajdonjog híve; az emberi személyiséget szentnek és sérthetetlennek tartja, valamint elismeri az állam jogait is annak határain belül.

Barátí aggodalmában megragad minden érvet, hogy lebeszélje Paradolt arról, hogy valamely ügghöz csatlakozzék, hogy politikai nézeteit közzétegye s ilyformán örökre lekösse magát. »Tudod-e, — írja neki Taine — vajjon szellemed áradata egy év múlva nem ragad-e más gondolat felé? . . . A jövőddel játszol . . . Te különös ember, annyira sietsz a hareba, hogy el akarsz szegődni, mielőtt tudnád, melyik a jobbik párt; ékesszólásodban

mennél több a csábító erő, annál ártalmasabb és végzetesebb lehetsz.« A tömeget vak ösztöne hajtja a szavazóurnához; a paraszt vagy gazdasági érdeke szerint, vagy a faluja hangulatát követve adja be szavazatát; a szemfényvesztő vagy nagyravágyó felhasználja az áramlatokat. A tanult embernek kötelessége, hogy csak hosszas megfontolás és biztos bizonyítékok alapján alkosson magának véleményt. Renan hűsz vallástörténeti kötetet írt, hogy olyan eredményhez jusson, melyhez a párizsi síheder minden erőlködés nélkül jut. Taine harminc évet fordított rengeteg munkára; hatalmas történeti műveket teremtett meg, hogy véleményt formáljon magának a politikában, hogy megtudja, miként szavazzon; tulajdonképpen azért, hogy igazolja azokat a szabadelvű és hazafias véleményeket, melyeknek maga Paradol volt hivatva oly fényes kifejezést adni. Bámulatós példája a politikai becsületességnek.

A két barát végre meghányja-veti jövője, követendő életpályája égető kérdését. Taine a mély meggyőződés hevével igyekszik Paradolt arról lebeszélni, hogy nyakra-főre a pártharcokba vesse magát, hogy szónok, ujságíró legyen, hogy erejét apránként eltékozzolja anélkül, hogy magának vagy bárki másnak haszna volna belőle. Mint egy új Polyeucte, a filozófiának akarja megnyerni Paradolt; csalogatja a filozófia kolostorába, hol a gondolat az emberiség haladásáért fárad. Ez a menhely, béke, nyugalom és a legfőbb jó.

Paradol így felel neki: »A filozófia, mely neked nyugalmat ad, nekem nem hozhatja meg azt; én azt akarom, hogy hatalmas legyek, gazdag és szeressenek.« »Szavamra mondom, — válaszol Taine — sokszor azt hiszem, színházigazgatónak

vagy szultánnak kellett volna születned.« Taine úgy tartja, hogy a romantikus eszményben minden egyesül, ami hamis, hogy a nagy szenvedély csak szertelenség, állhatatlanság, rombolás, ópium, mámor, betegség, halál, — hogy az egészség föltétele a marhahús, rendezett háztartás, a rendes foglalkozás s ezeknek egypár virágszál, művészi élvezetek, kellemes csevegés és a falusi élet örömei adnak szépséget. Chateaubriand szavait idézi: »Ha még hinnék a boldogságban, a megszokásban keresném.«

Nagyon korainak látszik ez a bölcsesség. Pedig e húszéves filozófus ismeri a csüggedés és undor, a harag, a spleen óráit a vidéki élet sivár magányában, hol eszméi miatt meggyanusítva, pletykák, veszekedések, piszkolódások és kémkedés között él. Zongorája, szivarkái, reggeli sétái a mezőn, Spinoza, Stendhal, Musset, Marcus Aurelius, Beethoven és Mendelssohn társasága csak félig vigasztalják magányáért, azért az unalomért, hogy ketrebe zárt majmokat kell oktatnia; csak félig vigasztalták az emberi butaságért, bizonytalan jövőjéért és azért a sérelemért, hogy az érzetokről írt tanulmányát felforgató eszméiért visszautasították. Gyakran sötét gondolatok rabja; de van ellenmérge: az élet törvényeinek türelmes és gondos tanulmányozása.

Taine mindig tiltakozott az ellen, hogy pesszimista. Optimizmus és pesszimizmus, szerinte, esupán az optika kérdései, aszerint, hogy a dolgokat a maguk egészében szemléljük-e, amikor esupa harmóniát, vagy részleteiben, amikor esupa korlátot, tökéletlenséget és hiányosságot látunk. Van-e nagyobb szerű, mint a mindenség látványa, mint

az emberiség végzett munkája? És van-e nyomorúbb az emberi életnél?

»Ez a tökéletlen emberi élet, ez a kényszer, hogy mind másokat, mind magunkat csak félig vagyunk képesek szeretni, ez ősfogyatkozása az ember természetének, ki lényének gyökerében megsebzetten vergődik anélkül, hogy valaha meggyógyulhatna, azon az úton, melyet az idő feltár előtte, — mindez megindít, mint ha a tengert látom és rajta a hajókat végső veszedelemben.« Majd megint azt írja: »Reményem nincs; a gondolkozó ember nem remélhet.« Bizonyos, hogy Taine korántsem pozitívista, hanem inkább idealista, illúziók nélkül; korunkban igen gyakori szellemi diszpozíció, mely gyógyíthatatlan bánat kútforrása.

Paradol pesszimizmusa egészen más természetű. Ez az a keserű alap, melyről Lucretius beszél s a művész csalódása, mely szenvedélyes magasra törekvését követi. Gréardtól tudjuk, hogy sikerei közepette nem volt Paradolnak napja, melyen meg ne lepte volna a halálvágy. De Taine még előbb, mint maga Paradol, rémülettel látta, mint lebegi körül barátját, akárcsak Gustave Moreau szimbolikus festményén, a halál sápadt géniusza. Éleslátása előre megmondta neki, hogy Paradol öngyilkossá lesz.

A barátságban idealista volt Taine; úgy gondolta, hogy »két olyan ember, kiknek meggyőződése merőben ellenkezik, sohasem lehet jó barát«. A politika befejezte szerencsétlen művét és elválasztotta egymástól a dioszkurokat. E levelezésből láthatjuk, hogy Taine, az iskolát elhagyva, mennyire fölfegyverkezve lépett az életbe, semmit sem bízva a véletlenre s látjuk azt is, mily híven

tartotta meg abbeli fogadalmát, hogy rendületlenül hű marad elveihez és ahhoz az úthoz, melyet önmagának kijelölt. — Mit nevezünk nagy életnek? — kérdé Alfred de Vigny. — Ha az ifjúság eszményét megvalósítja az érett férfikor.

II.

Taine filozófiája.

Azoknak a tanulmányoknak¹ nagy száma, melyeket halála óta a külföldön és Franciaországban Tainenek szenteltek, fényes bizonyossága annak, mennyire fontos része van az ő működésének korunk gondolkodása fejlődésében. Ha elfogadjuk Tainenek azt a tételét, hogy minden nagy szellem a maga korának megnyilatkozása, fájának és környezetének terméke, akkor ne beszéljen nekünk senki annak a nemzetnek hanyatlásáról, amelynek képviselője ennyire nagyterjedelmű és hatalmas értelmiség.

Első látszatra Taine művei szokatlan változatoságot mutatnak. Mint pszichológus, műkritikus, utazó, megfigyelő, humorista, történetíró, megújította és átalakította mindazokat a tárgyakat, melyekhez nyúlt. De ez a változatoság visszavezet a legszigorúbb egységre. Taine mindenek-

¹ Mindazok, akik eszmék iránt érdeklődnek, elolvasták E. Boutmy, a Taine-filozófia beavatott ismerője, beható és mély tanulmányát: Taine, Scherer, Laboulaye; Paris, Armand Colin, 1901. — La philosophie de Taine, par G. Barzelotti; Paris, F. Alcan, 1900. — Renan, Taine, Michelet, par G. Monod; Paris, Calmann-Lévy, 1894. — H. Taine, par A. de Margerie; Paris, Hachette, 1893. — A legújabb és legteljesebb munkát: Essai sur Taine, par Victor Giraud; Paris, Hachette, 1902, már idéztük.

előtt filozófus és filozófiája magaslatáról szemünk egyszerre áttekintheti műve egészének logikáját. Erős módszere egész működését, az első sortól az utolsóig, egyetlen megszakítatlan bizonyítási láncolatnak tünteti fel.

Működését meghatározza *u r a l k o d ó t e h e t s é g e*. Taine a tökéletesség ugyanazon fokán egyesített magában két, rendszeren külön-külön megnyilatkozó szellemi irányt: az egyik a részletek pontos és gondos megfigyelése, a másik az összefoglalása, mely mindig az egészre irányítja tekintetét.

Meg tudja látni egyenesen és közvetlenül a mindennapi valóságot; híven, élénken figyel meg. Mint minden üres okoskodásnak, hangzatos szóbeszédnek esküdt ellensége, mielőtt az emberről értekeznek, megfigyeli az egyes embereket, arc-kifejezésük, testhordozásuk, beszédmódjuk, szokásaik sokféleségében. Följegyzéseit napról-napra az első benyomás friss hatása alatt teszi meg. E följegyzésekből keletkezik aztán *Thomas Graindorge*, *Olaszországi, Pyrenei utazása*, az *Észrevételek Angolországról*. Ha maga közvetlenül nem férhet részletes adatokhoz, illetékes szakemberhez fordul, ki nemesak a dolgok elméletében jártas, hanem azoknak gyakorlatával is bír. Mikor a napoleoni közigazgatást tanulmányozta, azt a szerény sajnálkozását fejezte ki, hogy nem szolgált legalább egy évig mint prefektusi titkár. Ha a multról van szó, először is a közvetlen kútfőket keresi: emlékiratok, levelek, önéletrajzok, arcképek, metszetek tisztábban mutatják a dolgokat, mint a hosszú értekezések. »A jól megválasztott, fontos, nagyjelentőségű, körülményesen és szaba-

tosan megmagyarázott apró részleteken alapszik minden mai tudományos kutatás.« E tulajdonságai az angolos modorú analistát mutatják, pedig semmi sem különbözik jobban a bölcseleti szellemtől, mint ez.

A filozófus tényleg olyan, mint ha léghajón töltené az életét; a távolságból és magasságból látja a világot. Az analista nagyítóval a kezében, rovarra vagy apró moszatra hajoltan, alig emeli föl szemét a fáig; a filozófus ellenben a lábainál elterülő erdőségnek csak sötét tömegét és körrajzát látja. Az egyik csak az egyének változatosságára, a másik esupán a faj egységére fordítja figyelmét. A léghajós végre sokszor elvesztve szeme előtt a földet, a német metafizikusok módjára megkísérli, hogy büszke eszmei építkezésekkel rekonstruálja a mindenséget, ügyet sem vetve a tapasztalatra. E két szellem, külön-külön egyrészt az adathalmazokat, másrészt az ábrándhajhászokat alkotja; együttesen a tudóst teszik. Taine egyszerre képes úgy gondolkozni, mint Kant és Hegel s úgy megfigyelni, mint Balzac és Stendhal. A legalacsonyabb életműködés legkisebb részleteiről fokenként fölemelkedik a közeli okoktól a távoliakhoz, egészen a mind általánosabb szintézisig, a törvények egységéig; és kiegyezteteti három különböző faj adományát: »Anglia — írja — fölfedezi a tényeket, Németország megalkotja az elméleteket, Franciaország tisztázza és igazolja őket.« Filozófus szelleméhez hozzájárul a tudományos szellem és művészi lélek. Taine írói tehetsége — jegyzi meg Barzelotti — teljes összhangban van gondolkozó jelességével. A stílus lelkesége, színessége és plaszticitása nála a valóság közvetlen szemléletéből származik, míg gon-

dolkodásának derűje ott lebeg ama nyüzsgő változatosság fölött, melyet szemünk elé tár s amelynek szükségszerű törvényeit megkülönbözteti.

Ha Taine a hit vagy absztrakció korában születik, logikai erejével valami *összefoglalást*, valami terjedelmes rendszert alkotott volna. De a tudományos és kritikai áradat teljességében, — amilyen 1850 körül a szellemeket áthatotta, — és a teológiákra következő metafizikák bukása után, már el nem kerülhette a pozitív tudomány módszereit.

Az ő tudományos fölfogása a világegyetemről oly szerves egységé, amelyben szellem és természet, test és anyag nem egyebek, mint tünetek és alakok végtelen sora, mely örökös mozgásban föltétlen determinizmusnak van alávetve. Eleinte csak a tünetemények bonyodalmas voltát látjuk, osztályozzuk, elemezzük és így megalkotjuk azokat a tudományokat, melyek a tényeket néhány típusra vezetik vissza. De miután mind e külön tudományok, e részleges analizisek szervezve vannak, föl kell emelkednünk egy általános formulához, a *t u d o m á n y o k t u d o m á n y á h o z*, mely mindazokat magába foglalja; és amely a tünetemények bonyodalmasságában fölismerteti velünk a természet egységét. Ennek az általános tudománynak azután minden külön tudomány megadja a tér, az égi test, a fizikai törvény, a vegyi test, az élő egyén és a gondolat meghatározását. Így egyszerűsítve fokozatos dedukciók során a tényeket formulákká és a formulákat a legmagasabb törvényekké, — a tudományok összefutnak egy legmagasabb és végső formulába, amely mindnyáját magába foglalja, a következmények végtelen bőségével s amely

minden tüneménynek kulcsává, minden titoknak
S é z a m n y í l j m e g - j é v é l e s z .

Taine nem fogadja el a tudomány relativitását. Kanttal ellentétben azt hiszi, hogy az értelmiség és az általános törvények természete között megegyezés van. Nem fogad el, mint a metafizikusok teszik, egy a tüneménynek fátyola mögött rejtőző szubstanciát, független hatalmat, a természet és szellem tényeinek létesítőjét. Szintúgy nem fogadja el a pozitivistákkal, hogy a tudomány minden eredménye abban áll, hogy minket ama sötét Óceán partjához vezessen, amelyre Littré költői kifejezése szerint nem szállhatunk, nem lévén sem vitorlánk, sem iránytűnk. Taine szerint, a világon nincs más, csak tények és törvények. »Az a cselekvő erő, mely ránk nézve a természetet képviseli, nem más, mint logikai szükségesség, mely egymásból átalakítja az összetettét és az egyszerűt, a tényt és a törvényt.« Az ok eszméje visszamegy a tény eszméjére, az ok nem egyéb, mint egy előző tény; a törvény nem egyéb, mint több ténynek közös jellemző s a j á t s á g a ; a törvények nem egyebek, mint összetett tények, melyek egyszerű elemekre vannak visszavezetve. Okok, törvények, primitív tulajdonságok, nem új, hanem általánosított tények. Míg tehát a filozófia utolsó rendszereiben az emberi gondolkozás annyi erőlködése után, az isteninek kifejezése egy negatív jelzőben, az ö n t u d a t l a n b a n , a m e g i s m e r h e t e t l e n b e n végződik, vagy lebegő ködfátyollá foszlik, melyet Renan az e s z m é n y k a t e g ó r i á j á n a k nevez, — addig Taine szerint az Isten a világegyetem t ö r v é n y e i n e k s z e l l e m e s e szellem épúgy benne foglal-

tatik a törvényekben, mint a törvények a tényekben.

Arról van szó tehát, hogy túl azon, ami viszonylagos, esetleges, eljussunk az abszolúthoz, a szükségeshez, hogy végre fölismerjük e szőnyegnek általános rajzát, mely a dolgok szövedékét képezi és amelynek mi csak a visszáját ismerjük, csak az egymást mindenképpen keresztező fonalak zűrzavarát. Ily eredmény csak akkor érhető el, ha a tudományok, kölesznös függésük mellett is, eljutottak oda, hogy képesek legyenek azt az oszthatatlan egészet feltüntetni, melynek a neve: természet. De valamennyi tudomány még nincs megalkotva. A tudományok már megismerték a csillagok, kövek, növények látható és érzéki világát, kezdik megismerni az embert; a fizikai emberrel már boldogultak, de még nem fogták fel az érző, akaró és cselekvő embert. Hátra van még két külön tudománynak, a pszichológiának és a történetírásnak a megalapítása. És ehhez óriási elméleti és gyakorlati érdek fűződik, mert az ember igazi természetének és tevékenységi törvényeinek fölfedezéséből majd új művészetet, erkölestant, politikát és vallást meríthetünk. Az emberi világot az állat világával, a pszichológiát az élettannal, a történelmet a természetrajzzal összeolvasztani, az a cél, melyet Taine a maga fáradhatatlan munkálkodása elé tűzött.

Az első akadály, melybe ütközött, Cousin és Jouffroy akkor uralkodó filozófiája volt. Valóban ez iskola szerint az ember a természetben nem része egy egésznek, hanem állam az államban; fel van ruházva szabad akarattal és kisiklik a tudomány determinizmusa alól.

Ez a filozófia, mely 1850 körül, — midőn Taine az École normale-ban tanulmányait végezte, — Franciaországban még uralkodott, a restauráció korából származik. E filozófia folytatta »a szív reakció«-jának mozgalmát, az enciklopedisták materializmusával s a száraz racionalizmussal szemben; reakciót, melyet Rousseau vezetett be és Chateaubriand, meg Madame de Staël nagy sikerrel föllevenítettek és amely kapcsolatba lépett a romantikus iskolával. Ez a visszahatás a forradalom vihara után megfelelt a vallás, a tekintély, az erkölesi rend és a társadalmi védelem szükségletének. Valamint az alkotmány meg-egyezés volt a 89-es elvek és az ancien régime között, úgy Cousin tana is bizonyos kiegyezés a filozófia és a kereszténység között. Ez az állami-lag pártfogolt filozófia tehát beleilleszkedett a történeti és nemzeti keretbe, mihelyt megalakult.

De az 1848-as forradalom, az általános szavazatjog behozatala és az államesíny idején az emberek kiábrándultak a romantikus ábrándozásból és azonnal a reális irányba esaptak át. Flaubert a *Bovaryné*-vel arra törekedett, hogy a szentimentális regényt uralmától megfossa és a pszichológiai regénnyel helyettesítse. Taine a *Philosophes du XIX. siècle* című művében szintén rajta volt, hogy Maine de Biran és Jouffroy szentimentális filozófiáját tönkretégye. Mint annak a szellemi mozgalomnak teoretikusa, — mely szinte kizárólag uralkodott 1850-től 1880-ig — kimutatta gyöngeségét és elégtelenségét, módszerei határozatlanságát és eredményeiben való szegénységét. Ellenségeskedésre e tanok ellen, melyeket a középiskolákban szerzőinek érdemétől megfosztottak és ame-

lyek bizonyos katekizmuszerű szárazságban megmerevedtek, főleg az bírta, — mint Stuart Mill magyarázta — hogy képesnek tartotta e tanokat arra, hogy bárkit elvonjanak a pszichológiától, aki egyébként tudományos munkára képes. Az emberről szóló tudományt úgy mutatták be, mint kézzet és nem mint olyat, amelyet még meg kell teremteni. Ribot szerint a tudatlanságot és a pszichológiától való irtózatot hirdették: a külföld munkálatai nem zavarták őket, semmi gondjuk sem volt, hogy a tudomány színvonalán maradjanak. Ezért van, hogy Taine 1856-ban ezt az iskolát oly kegyetlen elbánásban részesítette.

A tisztán pozitív pszichológia volt Taine kedvence tanulmánya, egyetlen tárgya. Egyike az elsőknek, akik ennek körét megszabták, módszerét tisztázták, s akik alkalmazták. Műve két részre oszlik, az egyik az általános, a másik az alkalmazott pszichológia.

Az elsőhöz tartozik az *Értelme ről* szóló könyve (*L'intelligence*), melyet egy második: *Az érzelmekről és az akaratról* (*Les Émotions et la Volonté*) szóló művének kellett volna kiegészítenie, hogy egészében magában foglalja mindazt, aminek a régi skolasztikus nyelven a neve: lélek és lelki tehetségek, egymásmellettség és egymásutánság egyszerű és állandó vonatkozásai. Az értelem elemzésében Taine az ismertető jelet a kép helyettesének, a képet az érzéki észrevétel helyettesének, és az érzéki észrevételt az organizmus alkotó elemei helyettesének tekinti. Szintézisében a percepciót, mint igaz hallucinációt határozza meg. A mi gőgös, szuverén értelmünkben valami különösen törékeny összetételt lát:

»Az őrültség mindig ott leskelődik a szellem ajtajánál, mint a betegség a test pitvarán.«

Főleg Tainenek köszönjük a pszichológiai tanulmányoknak ezt az erős impulzusát, amely bennünket Angliával és Németországgal egyenrangúvá tett. A *Revue philosophique* megalapítása óta bátorításával és tanácsaival támogatta Ribot-t. Az első számot Taine egy tanulmánya nyitotta meg, amelynek jelentékeny befolyása volt a gyermek lélektanára.

Napjainkban bizonyos ellenhatás készül a tudományos filozófia ellen; különösen az ellen, ami e tudományban nyers és türelmetlen, s főleg az ellen, ami benne illuziórontó. Ad-e más feleletet e kérlelhetetlen tudomány a mi aggódó kérdéseinkre, ad-e más csillapítást háborgó lelkünknek, balzsamot sebeinkre és szenvedéseinkre, mint azt a pár kapaföldet, amit nemsokára fejünkre szórnak? Mentől jobban megvilágítja a körülöttünk lévő dolgokat, annál sötétebb homályba borul a mi sorsunk.¹ És ez ellen az elhomályosodás ellen akarnak küzdeni a metafizikusok, akik még Taine halála évében megalapították a *Revue de Métaphysique et de Morale*-t. Hitvallásukban, mely programul szolgál, elhallgatják a szomorú tényeket, hogy esakis az eszmékkel foglalkozzanak; elhagyják a zsákmanórt az árnyékért. Ribot és iskolája a filozófiát beleviszi az előadótermekbe, a laboratóriumba, a kisededővő intézetekbe, a tébolydába, a gyermekeké lett aggastyánok menházába. Efféle társaság a metafizikusoknak, Plátó tanítványainak, tetszését nem nyerné el. Szeretni kell

¹ Renan.

Plátót, de az igazságot még jobban. A metafizika büszkélkedhetik költőkkel, akik néha nagy logikusok és nagy tudósok voltak. De ha a metafizikát átalakítjuk tanítási anyaggá és így nyújtjuk a közepszerű, még formálatlan elméknek, akkor ez inkább helytelen irányba fogja őket terelni és megfosztja a bizonyítás oly becses érzékétől. Nem hisszük, hogy vétenénk Taine gondolkozása ellen, ha azt állítjuk, hogy bármely transzcendentális metafizika népszerűsítési kísérleténél szívesebben látta a Cousin filozófiáját, melyről el kell ismerni, hogy »szép, sőt bizonyos értelemben népszerű formába öntötte az erkölesi világrend minden nagy igazságát«.

Az emberi értelemről szóló tanulmányát követi Taine művében azon feltételek és törvények vizsgálata, melyek az egyéneknél, társulásoknál, népeknél és fajoknál az értelem, érzetek és érzések különféle alakjait határozzák meg. Kritikai és történelmi tanulmány-ai (*Essais de critique et d'histoire*), a Művészet filozófiája (*Philosophie de l'art*), *La Fontaine*, *Titus Livius*, *A mai Franciaország eredete* (*Origines de la France contemporaine*), szóval minden történelmi műve megannyi alkalmazott pszichológiai tanulmány.

A történelem azelőtt csupán a regényes irodalom egy különvált ága volt. Első lépését a pozitív tudomány felé akkor tette meg, midőn a történetíró ahelyett, hogy egyes eseményeket beszéljen el, hozzálátott, hogy a rendes történeti tényeket osztályozza, majd meg a politikai intézmények, a művészet, az erkölesi, vallásos és filozófiai eszmék külön-külön végzett elemzése után Herderrel,

Guizotval, később Buckle-lel fölismerete a művelődés egységét és Spencerrel az emberi tevékenység nagyarányú szintézisébe fogott. Taine tovább ment. Az intézmények, a tanok, a szokások, nem saját mivoltuktól függenek, hanem attól az értelmi és társadalmi miliőtől, amelyben tevékenységük végbemegy. A tények hatásaik szerint való tanulmányozása csak akkor hasznos előmunkálat, ha a mű mögött az embert keressük, valamint az egyén különféle cselekedeteiben meg kell találnunk jellemének egységét és szellemének természetét, amelyek azokat megfejtik. Minden civilizáció a maga sokféleségében nem más, mint valamely faj megnyilatkozása, a történelem egy bizonyos mozzanatában: a művészet és az irodalom ennek külső jele épúgy, mint az erkölcsök. **A n g o l i r o d a l o m t ö r t é n e t é b e n** — amelyet azóta Angliában és az Egyesült-Államokban a klasszikus művek közé számítanak — Taine mint pszichológus végigkíséri az angol faj átalakulásait a századok folyamán. Hasonlóképpen Sainte-Beuve **P o r t R o y a l**-jában a jansenisták és Renan filológiai és exegetikai tanulmányaiban a semita pszichológiáját adja.

Taine történeti módszere az uralkodó tehetségről, a fajról, a momentumról, a miliőről, a behatásokról és föltételekről szóló elmélete sok vitára adott alkalmat. Ez a vita gyümölcsözőnek bizonyult. A tudósok kritikáját nem találták eléggé tudományosnak, az írók nem eléggé irodalminak. Ő maga bizonyítékok dolgában sokkal szigorúbb volt, semhogy a tulajdon érveit ne mérlegelte volna: »Ezek az igazságok irodalmi értékűek, azaz határozatlanok, de más nem áll rendelkez-

zésünkre . . . —, és már amilyenek, be kell velük érnünk mindaddig, amíg a statisztika számadataihoz és a tapasztalatok biztonságához nem jutunk. A fajok tudománya még hiányzik.« De milyen hatalmas távlatokat nyit meg előttünk, mennyire kiszélesíti látókörünket!

Taine filozófiai gondolata végre behatolt a művészet újabb formáiba. Kétségtelenül a Balzac-t a n u l m á n y-nak, némely visszhangra talált formulának, a miliők elméletének köszönhető a Zola-féle Rougon-Macquart-sorozat. Taine azon lelki finomságánál fogva, amely neki a La Princesse de Clèves-ről szóló tanulmányt diktálta, visszaborzadt és elundorodott attól az aljas realizmustól, amelyben Zola iskolájával együtt fetrengett, »a nemtelen indulatok, vétkes hajlamok, fekélyek és intím moeskosságok arcátlan feltárásától, melyeknek elrejtését a legközönségesebb józan ész parancsolja«. Stendhalnak újra tisztességet szerzett; szerinte, valamint Taine szerint is: »A lélek benső életét megfigyelni egyetlen méltó tanulmánya az olyan filozófusnak, aki írónak született.« E szavak Bourget egész működésének jellegül szolgálhatnának.

Miután így támaszkodva az irodalomra és a művészetre, megalapította valamely népnek pszichológiáját, Taine a politikára alkalmazta módszerét: a jelenkori Franciaországot tanulmányozta, történelmének legfontosabb eseménye, a forradalom folyamában. A körülmények e választásnak kedveztek. Taine távol minden személyes becsvágytól, minden pártszenvédélytől, a második császárság látszólag rendezett viszonyai között a tudományt a tudományért művelte, alkalmazásuk

minden vágya nélkül: »A filozófus — mondja ő — arra törekszik, hogy általános igazságokat találjon és bizonyítson, semmi másra. Szereti a tiszta tudományt és nem törődik a gyakorlati élettel, nem álmodik arról, hogy az emberi nemet reformálja; az erkölcsösségre gondol, de csak úgy, mint a vegytanra.« Filozófusa, Paul, úgy tekint a világot, mint egy bábszínházat, melynek ő az egyetlen nézője; és Thomas Graindorge-ának »a társadalmi és erkölcsi növénytan a legnagyobb mulatsága«. Renan még tovább ment: »A tudós, — írja, — mint a mindenség megfigyelője, tudja, hogy a világ nem az övé, csak tanulmánya tárgya és még, ha meg tudná is javítani, nem volna hozzá kedve, annyira érdekesnek találja, amint van.« De nem olyan emberek voltak, hogy nyugodtan folytassák kitűzött feladatuk megoldását, mialatt idegen hódítók rontottak a városba, és a polgárok egymást gyilkolták; a háború és a kommün után egyiket is, másikat is hazájuk jelenének és jövőjének szomorú problémájával találjuk elfoglalva. Renan, ki még az imént nem akarta a világot megjavítani, könyvet adott ki, az Értelmi és az erkölcsi reform-ról (*La Réforme intellectuelle et morale*). Taine humánusabb fogalmat alkotott magának a tudományról: »A tudomány nem öncél, hanem csak eszköz; az ember nem érte van, hanem a tudomány van az emberért. Minden kutatásnak és minden tanulmánynak feladata: csökkenteni a fájdalmat, növelni a jólétet, megjavítani az emberi létfeltételeket.« És ebben a szellemben fogott hozzá A jelenkori Franciaország eredetének (*Origines de la France contemporaine*) tisztázásához.

Brunetièretől való e megjegyzés: A francia forradalom történetének története rendkívül tanulságos könyv volna. Hány ellentmondó ítéletet mondtak a forradalomról egy század óta! És lehet-e ezen csodálkozni? Nem tár-e föl különféle mozzanatokban váratlan következményeket? A Thiers és Mignet-k a szabaddító, egyenjogusító forradalmat üdvözölték, amikor még a restauráció embereitől, a régi kormányrendszer bántó visszatértétől lehetett tartani. Lamartine a Girondisták dicsőítésében a polgári oligarchia ellen hívta föl a küzdelmet. De mikor a forradalom, a maga cézári formájában, Franciaországot másodszor vitte az örvény szélére, nem kellett-e benne inkább az elgyengülés elemét látni, mint a megújulás elvét? és ha Franciaországnak a jövőben teljes vereséget kell szenvednie, akkor bekövetkeznék a Forradalom végleges esődje.

»1849-ben, huszonegy éves koromban, mint választó nagy zavarban voltam.« Minthogy nem tudta, kire szavazzon, — mondja Taine az ő bevezetésében — ezt a roppant kerülőt kellett tennie nagy megerőltetéssel, húsz évig kellett a levéltárakban dolgoznia és tíz kötetet megírnia, hogy megtanulja azt, amiről a legutolsó falusi politikus azt hiszi, hogy veleszületett tudománya. A szavazás sok embernek a legegyszerűbb dolognak látszik és a kerülőben nem látnak mást, mint túlságos aggályoskodást, mintha csak azt mondaná valaki, hogy az emésztéshez elengedhetetlenül szükséges a gyomor anatómiáját és fiziológiáját ismerni. De hányan követnek tudatlanságukban rossz életmódot! Tudjuk, hogy melyik kormány van ínyünkre, de nem tudjuk, melyik

van javunkra. Csak saját kárunkon tanuljuk meg. És egy félszázad óta az általános választójog hányszor kapott föl és ejtett el, dicsőített és útáztatott meg pártokat és embereket. Tévedéseit drágán fizettük meg.

»A társadalmi és politikai forma, melyet egy nép elfogadhat és megtarthat, nincs az ő tetszésére bízva; hanem azt jelleme és multja szabja meg... Tízmillió tudatlan nem pótol egy tudóst. Egy nép, ha megkérjük, szigorúan véve csak azt tudja megmondani, melyik kormányforma tetszik neki, de nem azt, melyikre van szüksége; mert azt csak a gyakorlat folytán fogja megtanulni.«

Az elvont elméletek kedvelésében, a mi racionalizmusunkban, történeti és gyakorlati érzékünk hiányában látja Taine a francia szellem alaphibáját, melyet a k l a s s z i k u s s z e l l e m címén olyan bámulatosan elemzett, s amely szellem kiválóan veszedelmes, ha a társadalom kormányzására alkalmazzuk, tehát nem az eszmékre többé, hanem az eleven testre. A forradalom mindenekelőtt pszichológiai tévedés volt. Előfutárai és teoretikusai a természetes embert lényegében értelmesnek és jónak gondolták, kit csak véletlenül rontott meg egy hibás társadalmi szervezet; s elég azt gyökerestül kiirtani, hogy visszahozzuk az aranykor idillikus békéjét. A kísérlet megtörtént és a törvényes rend békói alig hullottak le esőrömpölve, midőn a jó és okos ember rút és vérengző színben mutatkozott. »A szavakban esupa filantrópia, cselekedeteikben esupa erőszak és az ügyekben esupa rendetlenség.«

Szemére vetették Tainenek, hogy előszere-

tettel rajzolta egész művében a lázongásokat és vérengzést, ahonnan vérszag árad, bámulatos rézkarcokat, melyeket ugyanavval a rémülettel fut át szemünk, mint Geyának *A háború borzalmait*. Scherer, Challemel-Lacour esodálkoznak azon a fölfedezésen, hogy a forradalmat nem rózsavízzel csinálták. E mikroszkópikus kutatás eredménye, mely megvilágítja a kis emberek társadalmi szerepét, (mely szerep — mint mondták — éppen olyan fontos, mint a kis lények szerepe a természetben) tán majd megszabadítja ezt a nagy korszakot a legendától, megtisztítja a babonától és a fanatizmustól.

Taine a forradalmon végig vizsgálja azt az örökké egyforma jelleget, melyet az emberi természet a polgárháborúknak ad. A forradalom egy nemzet elégedetlensége, melyet örült fanatikusok, majd meg nagyravágyók kihasználnak, akik a legnemesebb eszmék nevében magukhoz ragadják a hatalmat és a visszaéléseket csak át-helyezik a saját javukra. Ime a jakobinusok története. »A népfenséget hirdető dogma egypár ember diktatúrájával végződik.« A jakobinusok az egyenlőség címén új arisztokráciává lesznek. Egyeseket a császárság nagyméltóságai közt találunk, mások ismét köztársasági dinasztiákat alapítanak.

Reformokra volt szükség, hozzáláttak tehát megalkotásukhoz, midőn a népfelkelés megakadályozta őket. A forradalom mérlege kimutatja, hogy a nyereség nem ér föl a veszteséggel. Azok maguk, akiknek javára a jakobinusok mindent föl akartak forgatni, elsősorban szenvedtek meg érte. Hányan véreztek el Európa esataterlein! Tainenek köszönjük, hogy megingatta azt a vég-

telenül szerencsétlen előítéletet, hogy politikai és társadalmi haladás a multban nem valósulhattott meg és a jövőben sem lesz megvalósítható, esupán erőszak útján.

Azt gondolhatnók, hogy A jelenkori Franciaország eredetének (*Origines de la France contemporaine*) története tisztán pesszimista filozófia hatása alatt keletkezett, és számos lapja látszólag igazolhatná e véleményt. Tainenek felfogása az emberi természetről, ennek hóbortos és veszedelmes tulajdonságairól, főleg pedig gonoszságáról, tragikus és komor, sőt erőben és ékesszólásban néha túltesz Swiften és sajátságosan ellenkezik azzal a szelíd nyugalommal, mosolygó iróniával, mely Renan műveit felderíti. »Uraim, milyen jó az ember!«¹ Taine a Condoreet és Rousseau humanitárius optimizmusának ellenlábasa. Bámuljuk a természet nyugalját, békéjét: de ha szemünk elég éles volna, nem látnánk ott egyebet, mint mézszárlást és esonthalmazt; ha hallásunk elég finom volna, meghallanók azt az örökös jajszót, amely fájdalmasabb annál, mely Dante poklából száll felénk: »Az embernek, valamint az állatnak természetes sorsa, hogy agyonüssék, vagy hogy éhen vesszen!« Az ember, szervezeténél fogva, a majomhoz nagyon közelálló húsevő állat. Gonosz, önző és félig bolond. Szellemi, valamint szervi egészsége csak kedvező eset, szerencses véletlen. Az ember és emberiség viselkedésére legkisebb befolyása van az észnek; kivétel némely hideg és világos elme. Az értelem fogyatkozása rendszeren együtt jár a szív fogyatkozásával; az

¹ Renan szavai a l'Académie française-ben.

együgyűséggel társul az önzés: ezer emberre alig esik egy, akinek eljárását nem önző motívumok irányítanák. A durvaság, az ősi vadság, az erőszakos, romboló ösztönök állandóak benne, és ha az illető francia, hozzájuk csatlakozik még »a vígság, a kacaj és a legfuresább ösztön, hogy bohóckodjék, mókázzék rombolásai közepette«. — Ez idézetek dacára, melyeket még sokszorozhatnánk, még sem volna helyes azt mondani, hogy Taine pesszimista. Pesszimizmus és determinizmus rosszul férnek meg egymással: a dolgok olyanok, amilyenek; ócsárolja vagy magasztalja-e a néző, ki egyúttal cselekvő és áldozat is, — nem sokat nyom a latban. Taine nemcsak részletek megfigyelője, hanem felemelkedik az egésznek szemléletéig. Nem érhetjük be a megfigyelés helyességével, szükségünk van a megfigyelés teljességére is, és a jelen képe nem igaz a múlt emléke nélkül. Tekintsük a kiindulási pontot és a befutott utat; gondoljuk meg, hogy a vad és buja gorilla lassú, ezredéves fejlődése folyamán felemelkedett a könnyörületesség, a tisztaság, az igazságosság eszméjéig, s azokat némi részben megvalósította; hogy gyöngye értelmé végre megteremtette a művészetet és a tudományt. Ha a jelen telve van is nyomorúsággal, a hajdani ember sokkal többet szenvedett. Az öregbedő tapasztalat csökkentette a képzelgések hóbortját, a szenvedélyek rohamát és az erkölcsök durvaságát. Minden század látja, mint gyarapszik az ember tudománya és hatalma, mérséklete és biztonsága. De ne engedjünk ábrándoknak; állapítsuk meg a haladás mértékét és hatásait. Jólétünk fokozza érzékenységünket. Ma ugyanannyit szenvedünk kisebb bajokért; testünk jobban meg van védve, de lelkünk betegbb...

Egyetlenegy dolog gyarapszik: a tapasztalat és vele együtt a tudomány, az ipar s a hatalom; a többire nézve annyit veszünk, amennyit nyerünk és abba bele kell törődnünk... Az ember nem változott, csak megszelídült. A természet és szervezet ősi mivolta örökre eltörülhetetlen: az ember húsevő állat; mint a kutyának és rókának tépőfogai vannak és azokat kezdettől fogva a mások húsába vágta. A civilizáció jótékony hatása az volna tehát, hogy az embert szelid és házhoz szoktatott húsevővé tegye; fogait és körmeit gondosan lereszelje.

Az emberről alkotott eszméjéből logikai természetességgel következik Taine politikai böleselete. A Hobbes-féle tiszta pesszimizmus a despotizmus szükségességéhez, a Rousseau-féle tiszta optimizmus egyenesen az anarchiába visz. Taine egyformán iszonyodik a zsarnokságtól és a rendetlenségtől. Az embereknek szükségük van arra, hogy korlátozzák őket; az államnak egyetlen feladata: meggátolni, hogy egymást megrohanják. Legyen jó csendőr, jó házőrző kutya; azon túl csak árthat. Ám csoportosuljanak az emberek az állam tudtán kívül, természetes rokonságuk szerint, ám teremtsenek maguknak a különböző egyesülésekben, melyeket saját szabad elhatározásuk folytán alapítanak, önkéntes gyámságot, ám válasszanak tapasztalt vezetőket, kiket az egyéni felelősség érzete hat át, de maga az állam, ez annyira könnyen megrontható és rontó lény, ne avatkozzék sem a nevelésbe, sem a vallásba, sem az iparba és kereskedelembe, sem a művészetbe, sem a tudományba. Általános illetéktelenségéből következik részleges illetéktelensége.

A mi kormányunk egyáltalában nem valamely szabad nép kormányrendszere, ha a közgazgatás azon ideáljához mérjük, melyet az angol, ez az annyira individuális és a társadalmi szellemtől mégis annyira áthatott faj, megvalósított. Ráhelyezve a napoleoni intézményekre, melyek Franciaországot polgári laktanyává változtatták, a parlamentáris rendszer a pártok uralmára vezetett, nekik szolgáltatva ki a közgazgatás mindent összetörő gépezetét. Az általános választójog behozatala mégis nélkülözhetetlenné teszi a hatalom és tekintély összpontosítását: megvan az a jó tulajdonsága, »hogy megóv a demokratikus önkormányzattól. Az intézmények és a közgondolkodás jelen állapotában az előbbi kormányrendszer bármily rossz legyen, mégis utolsó védelmünk az utóbbinak veszedelmei ellen«.

Bizonytal semmi sem ellenkezhethetné inkább a fajok elméletével, mint azt követelnünk a franciáktól, hogy az angolszász faj vérmérsékletével bírjanak. De mégis kecséget benünket a remény, hogy a faj tökéletesíthető. Egyébiránt Taine nem akar több lenni egyszerű orvosi tanácsadónál. Megmutatja politikai alkoholizmusunk eredetét, jelzi tüneteit és hatásait; ám mi lássuk, hogy képesek vagyunk-e az orvosságokkal élni és a delirium tremens-t elkerülni.¹

Minden politikai böleseletnek erkölcsi bölceselet a feltétele. A Taineé műveiben szétszórva

¹ Taine természetétől fogva nem teoretikus. Boutmy, kinek sikerült az a csoda, hogy Franciaországban az államtól függetlenül alapítson egy államtudományi iskolát, azt mondja, hogy Taine kezdettől fogva bizalmasa és tanácsadója volt.

maradt. Korai halála megfosztott minket attól a kis művétől, amelyben erkölcsi nézeteit össze akarta foglalni. A tudományos determinizmus, az a gondolat, hogy »lényünknek, e szellemi automatának mozdulatai épúgy szabályozva vannak, mint az anyagi világéi, amelyben foglaltatik«, első látásra úgy tetszik, hogy magában foglalja a közömbösséget szép és rút, jó és rossz iránt. De ki nem tudja azt, hogy az iskolák, melyek leginkább hánytorgatták az ember szabad akaratát, erkölcsi lazulásra vezettek, ellenben azok, amelyek legszilárdabbul hittek a predestinációban, mint a puritánusok és a jansenisták, megingathatatlan erkölcsiséget tanúsítottak. E látszólagos ellenmondás mélyen fekvő okát Cournot magyarázta meg. Taine erkölcsstanának alapja éppenséggel nem metafizikai, hanem történelmi természetű. Két utolsó vívmányunk ezen a téren: a lelkiismeret és a becsületérzés, a hűbéri életből, a kereszténységből és a reformációból erednek; és a mi feladatunk, hogy ezt a két érzelmet, mely életünkönél is becsesebb, finomítsuk, nemesítsük.

Taine nem mint racionalista, hanem mint történetíró és pszichológus szól a vallásról. Kétségtelen, hogy nem lehet megegyezés, nem lehet megalkuvás a tudomány és a dogma között; határozottan különválnak és a gondolkodónak mindig a vallási zsarnokság lesz valamennyi között a legtűrhetetlenebb; de ha a külső természetet nem változtatja meg dogmái kedvéért, a vallási ösztön megfelel az ember természetének és tagadhatatlan, hogy nagyon fontos mint társadalmi kapocs, mint erkölcsi fék. »A vallás érzelmeivel és nagy perspektívájával jóformán csak az erkölcsiségnek költészete és túlvilágisága, a

végtelenségbe való megnyujtása egy fényes és magasztos eszmének, az igazság eszméjének. A gondolkozó szellem elfogadhatja az egészet, ha máskép nem, mint szimbólumot.« Valahányszor a vallásos befolyás hanyatlik, mint a reneszánsz idején vagy a XVIII. században, az ember különösen féktelenné és kegyetlenné lesz.

»Most megítélhetjük, mekkora a kereszténység hozománya modern társadalmunkban, mennyi önmegettartóztatást, szelidséget és emberiességet visz abba bele, mennyire fentartja bennünk a tisztességet, őszinteséget és igazságérzetet. Sem a filozófiai értelem, sem a művészi és irodalmi műveltség, sem a hűbéri, katonai és lovagi becsület, sem semmiféle törvénykönyv, közigazgatás és kormányzat nem képesek a kereszténységet e tekintetben pótolni. Görög, római katolikus és protestáns formáiban még mindig 400 millió emberi lénynek az a hatalmas, nélkülözhetetlen szárny, mellyel az ember fölülelemelkedik nyomorult életén és korlátolt látókörén, mely a türelmen, lemondáson és reménykedésen keresztül elviszi a tiszta vidámságig; mely az önmérséklésen, a lelki tisztaságon és a jóságon túl egészen az odaadásig és áldozatkészségig ragadja. Nincs más, mi megtartson a lejtőn, mi fékezze a csuszamodást, mely hanyatló fajunkat feltartóztatlanul és egész súlyával a mélységbe ragadja; az ősi evangélium még mai nap is legjobb segítsége a társadalmi ösztönnek.«

A kereszténység civilizáló erejét azonban fenyegetik a tudomány felfedezései; azért égető szükség, hogy lazítsák a dogma kötelékét, úgy-hogy az emberek keresztények lehessenek, anélkül hogy ortodoxok legyenek.

Taine filozófiája, mely barátja a vallásnak, — noha nem vallásos a betű értelmében, — bizonyos sztoicizmushoz vezet, melyben egyszerűség és nagyság párosulnak. Csak rövid örömeinkben lehet részünk; ínség, nyugtalanság, baj, fájdalom és veszedelem környékeznek. Nincs más választásunk, mint hogy ragaszkodjunk ahhoz, ami tartósabb, mint magunk; hogy ne túlságosan mulandó művekre fordítsuk munkánkat, hogy hideg lemondással vájjuk »barázdánkat és sírunkat«.

RENAN.

I.

Renan és a filozófia.

Ki nem olvasta Brunetièrre nevezetes cikkét a *Revue des Deux Mondes*-ban és Charles Richet jeles válaszát a *Revue rose*-ban, azt a fontos kérdést illetőleg, »vajjon a tudomány eleget tett-e ígéreteinek, vajjon elősegíti-e sikereivel a közerkölesiséget éppen oly mértékben, mint a vallás?« E komoly vitába szeretőnk belevonni Renan tekintélyét. Mert ő — úgy hisszük — különös illetékességgel szólhatna hozzá, minthogy előbb hívő volt, később meg tudós; ő bizonyos árnyalatokkal gazdagítaná a vitát, anélkül mégis, hogy Brunetièrre véleményét — ki hivatkozik reá — helytelenítené, vagy pedig Richet-ét elítélné; — korántsem. Renan sohasem mondott ellent. Mindent helyeselt: »Önnek tökéletesen igaza van«, — ez volt a szavajárása; vagy kényes esetekben így szólt: »Halasszuk el a megoldást!«

Az összes kérdéseket, amelyekkel foglalkozott, — pedig Isten a tanuja, elég számosak! — Renan a legeredetibb, sőt gyakran a legellentmondóbb eszmék bőségevel árasztotta el. Biztosak

lehetünk, hogy ugyanesak munkát ad a jövő kritikusaiknak, éppen úgy, mint a mostaniaknak is, midőn arra törekszenek, hogy bizonyos dologban Renan döntő végszavát kutassák. Renan döntő végszava! Híjjuk segítségünkre, hogy megtaláljuk, — anélkül, hogy biztosak lehetnénk a sikerben, — Bourget-t, Lemaître-t, de Vogüé-t, Faguet-t, Bréal-t, Ph. Berger-t, Pillon-t, Brunschwig-ot, Allier-t,¹ szóval mindazokat, akik őt magyarították. Ha társaságot akarnánk alapítani, amilyen Angolországban van a kiváló írók tanulmányozására, melynek az lenne a rendeltetése, hogy nagy ünnepnapokon fejtegesse és magyarázza Renant, az epigrafikusok, a filológusok, a történetírók, a filozófusok, az ízlés emberei, — sőt még a frivol szellemek segítségét is ki kellene kérnünk, mert még ezektől sem tudott megtagadni bizonyos figyelmet. Nem mintha Renan homályos volna, korántsem, hanem annyira változatos, annyira termékeny, hogy szinte zavarba ejt. Gondolatai úgy ragyognak égboltunkon, mint a tejút és szinte elveszünk a csillagok özönében.

Gabriel Monod abban az értekezésben, amelyet Taine és Michelet² között szentelt Renannak, majd utóbb Darmesteter egy tanulmányban, mely aztán úgyszólván végrendeletévé lett, egész munkásságát felkarolták. Séailles³ a leglelkiismeretesebb fejtegetést bocsátotta közre Renan egész szellemi működéséről; szinte azt mondhatnók, hogy Renan szelleme ellen írta könyvét, annyira

¹ La Philosophie de Renan; Paris, F. Alcan, 2e éd., 1903.

² Paris, Calmann Lévy, 1894.

³ Ernest Renan; Essai de biographie psychologique; Paris, Perrin, 1895.

harcias a hangja. De senkinek sem kell elfogadnia következtetéseit; különben pedig nem találhatnánk nála jobb vezetőt, hogy ezt a kanyargó gondolatmenetet kövessük, mely szüntelen bújosodik és el-eltűnik előlünk. Séailles joggal tartja e nevezetes működést fontos fejezetnek a század-eszméinek történetében. E hatalmas intelligenciában páratlan tökéletességgel tükröződnek korunk törekvései, kétségei, ingadozásai és csalódásai. Lépésről-lépésre, változataiban és átalakulásaiban kell meglesnünk, a történetíró módszerét kell alkalmaznunk reá, mely egyedül helyes oly világban s oly lényekkel szemben, melyek az örökös levés törvénye alatt állnak. Igaz, hogy Séailles a neki kedves filozófia javára tanulságot von le belőle és Renan jeles példájával ki akarja mutatni, hogy a szellem, ha nem támaszkodik elvekre, állhatatlan lesz, mint a szélkakas.

Minthogy Renan bölesőjét kiesiny, bretagnei szülővárosa harangjának szavára ringatták, nevelése rendkívül jótékony hatással volt reá: nemcsak erkölesi, hanem intellektuális életét is ez határozta meg. Nagyon elterjedt előítélet, hogy a katolikus nevelés szükségképpen akadályozza a szellem fejlődését. Renan esete szinte az ellenkezőt látszik bizonyítani. Egy nagytehetségű szellem a maga idején fog találni módot a felszabadulásra és előbbeni hitéből az a haszna lesz, hogy megismerte és megértette a vallásos érzelmet. Az igazat megvallva, ennek a megértésnek a hiánya nem mutatkozik sem egy Sainte-Beuve *Portrait of Roy*-jában, sem egy Taine *L'église de France* című fejezetében, és ez az, ami a XIX. század gondolkozóit olyan előnyösen megkülönbözteti a XVIII. század polemistáitól. De

racionalista nevelés sohasem képesítette volna Renant, hogy oly behatóan írja meg *Les Origines du christianisme* (A kereszténység eredete) című művét, hogy két, előtte — legalább Franciaországban — össze nem egyeztethető dolgot egyesítsen magában: a vallásos érzést és a szellem teljes szabadságát; s ebből művészete nem kevesebb hasznot húzott, mint a tudománya.

Szerette beszélni, hogy csupán a zsidó filológia, a szentírás szövegeinek ellenmondásai idegenítették el a papi pályától. De a Saint-Sulpice vastag falai nem tarthattak fogva ily hatalmas szellemet, amely annyira türelmetlenül várta, hogy megkezdje röptét, végig az eszmék világán. Az a válság, amelyben hitét elvesztette, eredményében jótékony volt, de egy szép élet kockázatos fordulópontját jelöli. Barát, pártfogó, minden segédforrás nélkül, kivéve azt az 1000 frankot, melyet testvére, Henriette, sok nélkülözés árán félretett számára, a legbizonytalanabb sorssal feleserél egy gazdag jutalmat ígérő pályát, mert hite nem elégíti ki többé elméjét.

Midőn Renan 1845-ben, 22 éves korában, utoljára lépdelt le a Saint-Sulpice lépcsőin, úgy hagyta el az egyházat, mint a tanítvány elhagyja nevelőjét, midőn már kinőtt gondozásából. Három évvel később, 1848 októberétől 1849 június haváig írta meg első művét, a *L'Avenir de la science*-t (A tudomány jövője). A katolikus vallás elhagyása után csak három hétig volt protestáns: Burnouf előadásai a Collège de Franceban, a német filozófia, beszélgetései Berthelot barátjával, — akivel abban a kis nevelőintézetben találkozott, amelyben kisegítő tanár

volt¹ — saját tanulmányai és elmélkedései, a tiszta tudományhoz vezették őt. Ez töltötte be nála azt az űrt, melyet a vallás hagyott: a vallásos lelkesedés egész buzgalmát fordította reá! E könyvben sok gondolatot találunk, amelyeknek másutt újra kifejezést adott. De legnagyobb meglepetésünkre itt először és utoljára találkozunk a dogmatikus és demokratikus Renannal. Nem lett volna egészen a XIX. század fia, — mint Séailles megjegyzi — ha nem rohanta volna meg egyszer a demokratikus láz, amely eltűnt anélkül, hogy nyomot hagyott volna.

Világfelfogását Renan a tudomány jelen állapotából merítette. A mindenséget olyan egésznek tekinti, amelyben részleges teremtésnek nincsen helye, és amelyben következésképpen minden örökös átalakulásban van, változhatlan, kivételnélküli törvények szerint. Természeti fölötti akaratnak közbeléptét sohasem mutatták ki. A tüneményeknek és az azokban uralkodó törvényeknek ismerete az egyetlen valóság, amelyhez eljuthatunk (talán nincsen is más). Egy benső erő, amely mindent fejlődtebb életre kényszerít, megmagyarázza a haladást. Ami pedig az embert illeti, távol legyen tőlünk, hogy kivételes lénynek képzeljük. Spinoza híres formulája szerint, nem úgy kell tekintenünk, mint államot az államban, hanem mint részt az egészben, és történetét a természetrajz folytatásává kell tennünk. Renan Mózesről és a teremtés történetéről áttér a tapasztalati természetismeretre, hogy Lamarckhoz és Darwinhoz jusson.

A tudománynak fényes jövőt ígér. Mint a gondolkozó intelligencia terméke, kénytelen a

¹ Hol lakást és élelmet, de fizetést nem kapott.

vallás ellen, az önkéntes szellemi tevékenység gyümölcse ellen harcolni, de egy magasabb realitással fogja helyettesíteni, mivel egyedül ő nyújthatja az embernek a nélkülözhetetlen igazságokat. Hivatva van a nevelést, erkölcsöt, politikát, társadalmat felújítani. A demokráciával egyességben, igazságot fog teremteni az emberek között. Habár tanuja volt a júniusi napoknak, Renan, még ebben az időben is büszke optimizmusnak adott kifejezést. Még ha azt látná is, — mondá — hogy az emberek egy szerencsétlen éjjelen haimra öldösik egymást, mégis azt hirdetné, hogy a természet becsületes és igazságos és a tökéletesség számára van teremtve, hogy a félreértések majd megszűnnek s egy szép napon felragyog az értelem és tudomány országa.

Renan Burnouf és de Sacy tanácsaira lemondott arról, hogy vastag kéziratát kinyomassa: túlságosan súlyos batyuval lépett volna először a közönség elé. Midőn negyven év múlva elővette fiókjából, hogy kinyomassa, olvasás közben a tapasztalatokban gazdag férfinak érezte magát, ki egy illúziókkal telt ifjúval áll szemben. Úgy ítéli meg magát, mint Littré ítélte 1875-ben 1848-iki tudományos és demokratikus pozitívizmusáról. De ahelyett, hogy fiatalos tévedéseit egytől-egyig megeáfolná, mint ezt Littré annyi lelkiismeretességgel tette, Renan az előszóban beéri azzal, hogy mosolyogjon önnönmagán. Habozott, — mondja — hogy e könyvet kiadja-e, mert attól félt, hogy a kényesebb ízlésűeket meg találja bántani; mert csak azt az egy érdemét ismeri el, hogy »a maga valójában mutat be egy fiatal embert, aki erős agyvelőgyulladásban szenvedve, örült módon hisz az igazságban«. A tudomány nem hozta meg

mindazt, amit haladásától várt; de eszeágában sincs azt mondani, hogy nem tartotta meg, amit ígért. Mely tudománynak miféle ígéretel? Lehet szó a tudomány esődjéről vagy csak részben való bukásáról oly korszakban, amelyben gyorsabban gyarapszik, mint bármikor és egyetlen vívmányát sem veszti el? Ha vakmerő, ábrándos ígérettek történtek, ez oly filozófusok műve, akiknek nincs arra jogcímük, vagy oly tudósoké, akik elfelejtették, hogy az igazi tudomány mennyire tartózkodó a maga várákozásaiban. Renan csupán első fellépésének büszke bizakodását vesztette el; megszűnik azt képzelni, hogy a tudomány át fogja alakítani az emberi természetet és újjá fogja teremteni a világ képét. Számot ad magának az elvont szellemek ama veszélyes tévedéséről, amely abból áll, hogy az emberiséget egyetlen homogén testületnek tartják, amelynek minden tagja képes a fejlődésnek ugyanazon fokát elérni: esztelen vállalkozásnak ítéli, hogy egymilliárd embert észre-térítsünk. A tudomány egyetlen feladata, hogy megismerje a realitást, nem pedig hogy az ideált realizálja. Hogy is lehetne arra képes? A realitás egy, az ideál sokféle; emberről emberre változik. Mindenki a maga mértéke szerint alkotja meg magának az igazságot, a társadalmat. Mindig lesznek elégedetlenek.

Azért, hogy lemondott ezekről az ábrándokról, Renan nem kevésbé maradt a pozitív tudománynak rendületlen híve: dolgozott a nagy munkán, hozzájárult gyarapításához. De nem mondott le arról, hogy ezentúl is szője álmait. Egyáltalában nem pozitivistá. Sokkal inkább volt költő, sokkal türelmesebb és sokkal ismerősebb mindennemű kétséggel és nehézséggel, semhogy

olyan szűkkörű, olyan gőgös filozófiával rokonszenvezett volna, mint Auguste Comte-é. Maga annak megteremtője sem tudott az empirizmusra szorítkozni és új vallást alapított. Renan szigorúan kizárja a természetfölöttit; nem enged meg más biztosságot, mint a tudományét; de azt is tudja, hogy minden tudomány mennyit nem tud; minden újabb vívmánya növeli érintéspontjait az ismeretlennel, a végtelennel. Sőt feltéve, hogy minden tudomány be volna fejezve, és hogy a filozófia mint a tudományok tudománya alakulhatna meg és a mindenség formuláját nyújthatná nekünk, ez a végső tudomány az emberiség sírjává lenne, mihelyt azt megfosztaná álmaiktól. »A skolasztikusok egének unalmassága is alig volna összehasonlítható egy árnyalatok nélküli igazsággal.« Renan — mint Monod mondja — szereti mérőónját a Megmérhetetlen feneketlen tengerébe vetni, a végtelenségig folytatni a hipotéziseket, melyeket neki a tudomány sugalmaz. A láthatatlan realitások érzése nélkül életünk veszít nemességéből és varázsából: »Mennél inkább megvilágítja a tudomány a körülöttünk lévő tárgyakat, annál homályosabbá teszi rendeltetésünket«. Megfejt nekünk a h o g y a n-t, de örökké tudatlanságban fog hagyni a dolgok m i é r t-jét illetőleg. Egyáltalában nincs felelete azokra a legfőbb kérdésekre, amelyeket minden gondolkozó ember köteles felvetni: Van-e a természetnek célja? Van-e a mindenségben morális gondolat? Egy felsőbb végcélért dolgozik-e az ember? Mire való az élet, mire a szenvedés, és mire a halál?

Ezekre a kérdésekre, amelyekre a tudomány néma marad, a különböző vallások hagyományos megoldást nyújtanak, amelyek nem egyeznek meg

egymással; a filozófák pedig folyton ellentmondó, egyéni megoldásokat adnak, mivel mindenkinek a vérmérsékletétől, az agyvelejétől és ismereteitől függenek. De éppen ez a sokféleség az, ami elbájolja Renant. »Mindenki a saját filozófiájával jön a világra, mint ahogy az ember a saját stílusával születik.« A filozófia az a hang, melyet a lélek ad, mikor a realitással érintkezésbe jut; a nagy rendszereket pedig úgy kell tekintenünk, mint a lélek regényeit, amelyeknek a hősei ily absztrakt neveket viselnek: Monád, Ding an sich, Ideák, Akarat, az Öntudatlan...

Igaz, hogy a filozófiai rendszerek megrekednek szerzőik agyában, mivel nem igazolhatók tapasztalati úton s okoskodással sem bizonyíthatók. Az összes metafizikusok pompásan okoskodnak, pedig kettő sines közöttük, aki egyetértene a másikkal. Dialektikájuk szavakon ügyeskedik, amelyeknek értelmét nem tudják határozottan megállapítani: mennél világosabbaknak és szabatosabbaknak látszanak, annál inkább kell tartani tőlük. Innen van, hogy Renan, akinek nincs nagyobb öröme a filozofálásnál, először is kizárt a filozófiából minden logikát; az árnyalattal helyettesíti: »Éppen olyan joggal mehetnének bunkósbottal rovat fogni, mint amilyennel a szillogizmus otromba karmaival akarjuk ilyen hajszálfinom kérdésekben az igazságot megragadni. A logika nem fogja fel az árnyalatokat; pedig a morális természetű igazságok teljességgel az árnyalatokban rejlenek.« Sohasem mondtak szellemesebbet és szabatosabbat Renanról, mint amikor az árnyalatlovagjának nevezték el.

1853-ban ezt írta egy spiritualizista barátja-

nak: ¹ »Őn a metafizika nyelvébe általában több határozottságot visz bele, mint én. Nekem kevesebb bizalmam van ahhoz, hogy az emberi nyelv ki tudja fejezni a kimondhatatlant. Ugyanabban az időben, amelyben a levést az egyetemes létbe óhajtanám bevezetni, érzem annak a szükségességét, hogy ennek állandó tudatosságot tulajdonítsak; olyan misztériummal állok itt szemben, amelynek megoldását nem sejtem.« Valóban, ellenmondásba keveredünk, ha egyrészt megengedjük, hogy Isten a világ örök öntudata; másrészt meg, hogy Isten, miután a növényben szendergett, az állatban valamennyire ébredezett, az emberiségben lassanként föleszmél s vele egy időben fejlődik; más szóval, hogy az isteni az idők végezetével realizálódni fog, amidőn majd diadalmaskodik az Igazság és minden könnyű fel fog száradni. Hogy leljük meg aztán az átmenetet az isteninek emez állandó vagy kialakulóban lévő eszmé-jétől reális egzisztenciájához? A vallások története, valamint a filozófiáké azt bizonyítja ugyan, hogy ez az eszme tudattalan vagy tudatos alakjában általános az emberi szellemben. De csak körül kell néznünk és meglátjuk, hogy a természet mélységesen erkölestelen és hogy a történelem egyetlen botrány, melynek soha vége nem szakad. Ebben a bizonytalanságban milyen lesz tehát a gondolkozó magatartása, az istenit illetőleg? Vajjon egyszerűen állítani fogja-e, mint a deista, ridegen tagadni, mint az ateista, vagy hideg egykedvűséggel figyelmen kívül hagyni, mint az agnosztikus teszi? Renan érzésének jóval finomabb az árnyalata és nagyon közeledik ahhoz,

¹ Idézet G. Monod művében.

amit Epicurusnak tulajdonítanak. A görög bölcész szemében az isteneknek nincs reális egzisztenciájuk; szerinte egyszerű ideálok. De Epicurus azért nem kevésbé tiszteli az isteneket, mivel azzal keveset törődik, hogy tökéletességük csak külső cselekedetben mutatkozik, vagy hogy szabadon nyilatkozik-e meg gondolatainkban mint eszmény? Ezt akarja mondani Renan, midőn az istenséget, mint az eszmény kategóriáját határozza meg. Ugyanebbe a kategóriába sorozza a lélek halhatatlanságát. »A lélek halhatatlan, mivel az anyag szolgálai feltételeitől szabadulva, eléri a végtelent; kilép a tér és idő köréből, belép a tiszta eszmény birodalmába, az igazság, a jóság és a szépség világába, ahol nincs többé sem határ, sem vég.« Ilyen módon mindenki azt a halhatatlanságot nyeri el, amelyet megérdemel; Renan egyáltalában nem látja be, hogy miért kellene »egy pápának halhatatlannak lennie«.

Renan ezen nyilatkozatain át hol Kant kritikájára ismerünk, hol Hegel evolucionizmusára, sőt végül még Schopenhauer pesszimizmusára is. Vajjon — kérdi magától — a pesszimizmusnak van-e igaza és az igazság elszomorító volna? Vajjon egy önző akaratnak játékszerei volnánk, ki oly célt tart szem előtt, amelyet nem ismerünk és amelynek csupán áldozatai vagyunk? Minden megoldást megvizsgál és egyikhez sem ragaszkodik. Tökéletes ellentéte a dogmatikus Panglossnak,¹ aki mint rendszerének rabja, mivel egyszer elhamarkodva kimondta, hogy a lehető legjobb

¹ Pangloss Voltaire *Candide* e. regényének egyik alakja, kiben a költő az optimizmust gúnyolja. A ford.

világban minden a lehető legjobban van elrendezve, kötelességének tartotta, hogy azt, noha csapás csapásra érte, örökké fentartsa. Renan inkább Benjamin Constant ötletes mondását tette volna magáévá: »Valamely igazság csak akkor teljes, ha az ellenkezőjét is beleilleszthetjük«.

Ezek után könnyű volna Renan ellentmondásait feltüntetni, de nagy naivitás volna azt hinni, hogy ő maga nem ismerte őket. Ezek tudatosak és szándékosak. Ha föltette magában, hogy a metafizikát végkép megfosztja hitelétől, ez jobban sikerült neki, mint Auguste Comte-nak; mindenestre több eleganciával és finomsággal teszi. Tartózkodik minden polémiától, semmit sem támad és semmit sem véd. Őrizkedik a metafizikusok megoldását elvetni; mind felsorolja pontosan: ha van igazság valamelyikükben, legalább el nem kerüli figyelmünket, ha pedig sehol nincsen, nem téveszt meg egy sem, mert ezek a megoldások ellentmondanak egymásnak és a hívésnek ez az egyetemessége egyenértékű a szkepticizmus egyetemességével; a megszorítás nélkül való állítás pedig nagyon hasonlít a tagadáshoz.

Renan eleinte arra gondolt, hogy filozófiát tanítson s e célból megszerezte a tanári minősítést; csakhamar áttért más tanulmányokhoz, de nem tartotta titokban, milyen lett volna az ő módszere. Kiváló türelmességével és hallgatóinak meggyőződése iránti tiszteletből, sohasem törekedett volna arra, hogy nekik bármit is bebizonyítson, hanem beírta volna avval, hogy *m e g b a r á t k o z t a s s a* az eszmékkal, hogy mindenki a maga módja szerint építse föl templomát. Mint iskola feje, »csak azokat a tanítványait

szerette volna, akik gondolataikban különszakadtak volna tőle.

Nem így tanítja a dolgot Séailles a Sorbonneban. Ő azt tartja, hogy lelki vezérnek kell lennie s nem kismértékben botránkozik meg, mikor látja, hogy Renan a filozófiát egy szeszélyes szellem bizalmaskodásáig és áradozásáig szállítja le, amely — kénye-kedve szerint — majd egy, majd más megoldás felé hajlik. Attól, hogy milyen értelemben fogjuk fel az életet, a szereptől, melynek eljátszására hivatva érezzük magunkat, kellene függnie viselkedésünknek; ilyen határozatlanság pedig ebben a lényeges kérdésben, ahelyett, hogy az élet helyes útjára terelne, veszedelmes, zeg-zugos utakra ragad.

Élő vagy írott szavaiban néha megesett Renannal, hogy könnyedén bánt erkölcsi kérdésekkel; élete azonban bizonyítékát adja, mekkora fontosságot tulajdonít nekik, és szavának hitelt kell adnunk, mikor azt állítja, hogy az erkölcs főfontosságú és szent dolog, hogy Isten legjobb kinyilatkozását kötelességérzetünk és áldozatkészségünk ösztönéből vesszük. De van-e szükségünk filozófiai rendszerekre, hogy szeressük a jót és gyűlöljük a rosszat? Renan nem nagy fontosságot és hatást tulajdonít nekik. Sőt van olyan rendszer, mely neki teljességgel erkölcstelennek látszik; ezek sorába tartozik az utilitarizmus. Jót tenni, mert hasznunkra válhatik, milyen köznapi felfogás! Talán azért rejtőzik Isten a bizonytalanság homályába, hogy a jutalom biztosságával meg ne fozson bennünket minden érdemtől. Milyen rossz számítás különben azt hinni, hogy jó cselekedeteink e világon hasznunkra fognak válni! A kötelesség a legtöbb esetben nem

más, mint csalétek; jó szívünk mindig megcsal, mindig áldozatai vagyunk. Minden önzetlen cselekedet, ha jól megfontoljuk, esztelenségnek látszik. Pedig éppen azért kell megtennünk.

A morálban nem a hasznosságot, hanem a szépséget kell keresnünk. Renan — Pillon megjegyzése szerint — nem választja külön a Szépet és Jót; összeelegyíti őket. Csak két kategóriát fogad el: a Szépet és az Igazat. A Jó a Szépnek, a Szép a Jónak egy faja és az erkölcsiség az esztétikának egy hajtása. »Valamely tettel szemben inkább azt kérdezem, hogy szép-e vagy rút, mint hogy jó-e vagy rossz?« A jó ember az életben épúgy alkot szép műveket, mint a szobrász a márványban, a zenész a hangokkal. Esztétikai értekezés még sohasem tett senkit nagy költővé, hogy teremthetne az erkölestani kézikönyv jó embert? A filozófia nem más, mint egy előkelő szellemnek gondolkodásmódja, a morál, egy nemes szívnek cselekvésmódja. Az ember erkölcsös, ha szép a lelke. Az ilyen természetek nem elméletek szerint alakulnak. De nem tagadja Renan annak a nevelő hatásnak befolyását, amely ifjúságunkat bizonyos jótékony légkörrel veszi körül. Az önzetlen lelkű, lemondó nőknek és naív tanítóknak, kik fölnevelték, köszönhette Renan saját állítása szerint azt a minden próbára kész erkölcsi érzést, melynek a párizsi könnyelműség sem ártott soha. És még Kant példáját is idézhetnők, aki alacsonysorsú, szigorúan vallásos családban nevelkedvén, azt állította, hogy anyjától vette az igazságnak amaz abszolút tiszteletét, mely erkölcsiségében nem ismert el sem határt, sem kivételt.

Renan szerette hangsúlyozni a következőket (s itt visszatérünk a Brunetièrre és Richet közt

folyó vitára) : »Lehetséges, hogy az idealista nézetek pusztulásának az a rendeltetése, hogy a természetfölötti hit pusztulását kövesse és hogy az emberiség hanyatlása attól a naptól veszi kezdetét, melyen a dolgok valóságát meglátta. Mi egy üres váza illatából élünk, de miből fognak élni utánunk?« — »Renan — írja Darmesteter — idővel elveszítette hitét a tudomány mindenhatóságában... Látja, hogy az igazság csak azokat tudja felvilágosítani és irányítani, akik saját magukban hordják az irányadó elvet, akár velük született természetük nemességében, akár az erény örökölt megszokásában, amelyet hívő őseik oltottak beléjük.« Majd azt mondja: »A szkeptikus korok erénye a hit korszakainak maradványa... Egész életemet oly hit kormányozta, mely nem az én hitem többé.«

II.

Renan és a demokrácia.

A filozófia Renannak csak pihenés volt, a szellem játéka. Történeti felfogása, mely sokkal fontosabb, rendkívül érdekes alkalmazásának módjánál fogva. Renan mindenekelőtt történetíró.

Miután saját magán tapasztalta, hogyan semmisülnek meg a dogmák, ez arra vezette Renant, hogy kutassa, miként keletkeznek. De figyelmét és gondolkodását éppen úgy fölkeltette a jelen története is. A császárság alatt, míg a nyilvános élet kevésbé élénk volt, szinte kihalt, Renan tisztán hivatásának, tudományos kutatásainak szentelte idejét; az 1870-iki háború és ennek következményei könyörtelenül kiragadták nyugalmából. Ez az idő mind Taine, mind Renan szellemi éle-

tében fordulópontot jelez: aggodalom fogta el őket, hazájuk jövő sorsa miatt.

A háború Renant minden illúziójától megfosztotta Németországot illetőleg. A német filozófia felszabadítója volt; midőn abba beavatták, azt mondta: »Úgy véltem, templomba lépek«. Herder, Hegel és Strauss adtak neki ösztönzést és nem egy irányító eszmét tanulmányaihoz. Láttá, mint termékenyíti meg Németország a francia szellemet, mint veszi ez onnan a mélységet, komolyságot és a szellem teljes szabadságát, maga adva hozzá a tökéletes finomságot, világosságot, és eleganciát: »Életének álma volt — mondja Séailles — az intellektuális, morális és politikai szövetség Németországgal, mely maga után vonja majd Angolországét is«, és ilyen módon megalakuljon a civilizáció élén álló nagy európai nemzetek hármasszövetsége. Renan ugyanabba a tévedésbe esett, mint Mme de Staël, aki Németországból csak a költőket és a gondolkozókat ismerte és elmulasztotta a kaszárnyákat fölkeresni. Könyvének a német invázió lett a függeléke és Blücher a magyarázója. Renan mindezt elfelejtette volt; a feledékenység francia betegség; — kellett, hogy Bismarck magyarázza neki Hegelt.

A német villámesapás, melyet Heinrich Heine előre megjósolt nekünk, midőn kérve-kért, hogy résen legyünk, — szíven találta Renant. Sohasem fog hiteltre találni a Renan hazafiatlanságáról szóló mende-monda, melyet de Goncourt terjesztett Napló-jában: Séailles bebizonyítja de Goncourtnak, hogy semmit sem értett azokból a nyilatkozatokból, amiket Renannak tulajdonít; ez tagadta azokat, annak kijelentésére szorítkozva,

hogy de Goucourt oly szellem, melynek semmi érzéke nincs általános eszmék iránt. Egyéb bizonyosságok is megcáfolják. Brandes kevéssel a háború megüzenése után rajzolja nekünk Renant, amint kétségbeesve, könnyes szemmel a leghevesebb átkozódásban tör ki azok ellen, akik e megboesáthatatlan bűnt elkövették az emberiség ellen. Mint hajdan az egyházzal, úgy szakított most Németországgal, a doktor Straussnak írott szép levelében; s ő, aki e világot annyira mulatságos látványosságnak ítélte, hogy még ha tudná, sem akarná megjavítani, azontúl egyébre sem gondolt, mint hogy eszközt találjon bajaink orvoslására; majd 1871-ben könyvet ír e címen: *La Réforme intellectuelle et morale*.

A *L'Avenir de la Science*-ban (1849) a demokrata Renannal találkoztunk. Ifjúságuk és a kor eszméinek kettős hatása alatt, Taine és Renan egy pillanatig a forradalom szelleméhez és embereihez vonzódtak; elvakították magukat a forradalmi legendától, amely 1847 felé kezdett kialakulni, hála Louis Blanének, Micheletnek és Lamartinenak, — harsi fegyverül a júliusi kormány ellen. Mindenki tudja, miből áll ez a legenda. A Convent korlátolt hősei úgy jelennek meg, mintha mély filozófiai gondolat lelkesítené, midőn az összes hagyományokkal, a történet összes realitásaival az elvont értelmet állítják szembe: e rögtönzött politikusokat, ügyvédeket, ujságírókat, kik a guillotine szolgáivá szegődtek, nagy államférfiaknak magasztalták fel, mivel a fanatikus meggyőződés minden tehetséget pótol. A 89-es elveket úgy tüntetik fel, mint egy evangéliumot, amely hivatva van a

világot megújítani; s nekünk nem marad más dolgunk, mint megállapítani, miképpen alkalmaztassanak. A törvénynek bármily megsértése dicső tett, ha a demokratikus hiúságnak hízeleg: a lázadást a legszentebb kötelességnek kiáltják ki. Az államesíny volt e legendának első következménye; az invázió és a Commune a második; az események arra a következtetésre vezették Renant, hogy a forradalmi demokrácia a maga két formájában — melyek annyira elválaszthatatlanok egymástól, mint egy éremnek két oldala — az anarchiával és a cezarizmussal örvénybe sodorják Franciaországot.

Prévost-Paradol a *La France nouvelle*-ben már 1869-ben előre látta a háborúnak és a tisztán demokratikus kormányzatnak kettős veszedelmét. Prófétaí ékesszólással fejtette ki, hogy minden kormányforma a képzelet és a valóság keveréke; ha a képzeleti rész kerekedik fölül, a kormányformát bukás fenyegeti. A személyes és korlátlan monarchia fikciója abból áll, hogy minden nemzedék majd böles és életrevaló fejedelmet hoz létre. Az arisztokratikus kormányforma fikciója, hogy a nemesi osztály — mely nagy vagyonossága folytán önzetlen — a nemzet intellektuális és politikai színejavát fogja képviselni. A demokratikus fikció pedig abban áll, hogy a szuverén nép igazságos, felvilágosult; hogy hízelgés, vesztegetés el nem éri; hogy két jelölt közül — kiknek egyike kellemetlen igazságokat mond neki, másika pedig legotrombább előítéleteinek és legaljasabb ösztöneinek hízeleg — a becsületes embernek adja az elsőbbséget. De ha az ellenkező történik, ha a becsületes emberek kiszorulnak a közügyek

vezetéséből s helyüket csalók és gazemberek foglalják el, az állam csakhamar rendetlenségnek, fosztogatásnak, anarchiának van kitéve: küszöbön van a diktatúra. Paradol után Montégut a Commune alatt, a győzedelmeskedő forradalomnak egy más veszedelmére hívta fel a figyelmet, mellyel a diadalmas forradalom többé nemcsak a szabadságot és közrendet, hanem magát a haza eszméjét is fenyegeti.

Végre Taine nyugodt bátorságával hozzálátott, hogy megsemmisítse ezeket a hazug legendákat, melyek már annyi bajt okoztak nekünk és amelyek még oly sok szerencsétlenséget fognak okozni, bosszúálló fényt vetve a forradalmi idők zavaraira, erőszakosságára és kegyetlenségére. Azon fárad, hogy felboncolja e héroszokat, a boncolóasztalon közszemlére rakja ki e rothadt szíveket és beteg agyvelőket, és végre az akasztó-fára szegezze mind e jakobinus dögöt.

Renan nem mutatkozott kevésbé szigorúnak a forradalommal szemben. Rámutat magára arra az alaphibájára is, amely szerint abszolút túlsúlyt adott az elvont jognak a történeti jog fölött. Törvénykönyve szétszakítja a nemzedékeket összekötő kapesot; az a látszata, mintha oly emberek számára készült volna, akik mint talált gyermekek léptek az életbe és mint aggregények halnak meg. A nemzetnek, jobban mondva képviselői többségének akarata, gépiesen megszámlálva, a nyilvános jog egyetlen forrásává lesz és minden ülészak mindent kérdésessé tehet: egy nagy ország állandó érdekei ki vannak szolgáltatva ingatag, szeszélyes többségek kényének, melyek mindig készek lekötni a jövőt. Renan a választótestületet jóval kevesebbre becsüli a legközépsze-

rűbb hajdani monarchiánál. Mivel szükségképpen híjjával van a költészetnek és nagyságnak, a demokráciát még a nemzet biztonságával sem tartja összeegyeztethetőnek. Benne látja »a legenergikusabb oldószert, melyet a világ eddig megismert... Az egoizmus, a szocializmus e forrása; az irígység, a népuralom e kútfeje, mindig csak gyöngye társadalmat fognak létesíteni, mely hatalmas szomszédoknak képtelen ellenállni.« Renan pedig szereti Franciaországot, és egész szigorúsága szeretetéből fakad: »Amely nemzetnek ilyen nemes multja van, annak nincs joga lemondani hivatásáról.«

Könnyebb a bajokra rámutatni, mint orvosságukat megtalálni. Azok, amelyeket Renan ajánlott, nem igen voltak megvalósíthatók. Ő Franciaországnak a Jéna utáni Poroszország példáját ajánlotta. Szerinte boldogulása megköveteli, hogy katonai monarchiává alakuljon át, hogy hadseregének nemesi szervezetet adjon. Franciaországnak jóvá kell tennie a Bourbonok ellen tanúsított felháborító hálátlanságát; e családnak hibái folytán igazságtalanul megfélemedezett a sok százados szolgálatokról, melyeket az neki tett; midőn királyát lefejezte, öngyilkosságot követett el. Állítsuk vissza a monarchiát, töröljük el az általános választójogot, melyet azok az 1848-as szájhősök hoztak a nyakunkra. Kössük meg a népoktatás és az egyház szövetségét, hogy ez mérsékelje az elemi tanítás káros hatását; mert mi az az ember, aki csupán írni és olvasni tud? buta és gögös barom: az elemi tanításnak nincsen más eredménye, mint hogy megrontja a tudatlanság szeretetreméltó természetét, az ösztönt, az egészséges észet. A kisembereknél a vallás

helyettesíti a művészetet és a tudományt, melyekhez csak a magasabb műveltségű emberek férnek hozzá. Szabadítsuk fel a középiskolai oktatást az üres szónokiasságtól, mely a szavakat eszméknek veszi és az eszméket tetteknek. Fejlesszük ki a lehető legmagasabb fokra a felsőbb oktatást. Németország erejét kettős forrásból vette: vezetői tudományából és katonáinak fegyelméből.

Azok a gyökeres rendszabályok, amelyeket Renan — ki pártszellemet nem ismert — Franciaországnak ajánlott, hogy ismét elfoglalja helyét a civilizált nemzetek élén — sokkal szigorúbbak, heroikusabbak voltak, semhogy a nép szellemére más, mint kellemetlen hatást tehesse. A mult tapasztalata megengedi a kétséget, vajjon lett volna-e foganatjuk. Renan igen nagy fontosságot tulajdonít az intézményeknek és nem eleget a nemzeti jellemnek. Mint Dietz de Vogüé-nek válaszolva helyesen fejtegette, egy század folyamán új meg új alkotmányt keresve, végigpróbáltuk az összes rendszereket és kormányformákat: a többé-kevésbé korlátolt monarchiát, köztársaságot, diktatúrát, és a d o l o g s o h a s e m t a r t o t t s o k á i g, azon egyszerű oknál fogva, hogy a hiba nem a kormányformában van, hanem magában a fajnak gyökerében. A külföldiek nem tudják eléggé csodálni, hogy a franciák, mint egyes emberek, oly szeretetreméltó, oly kiváló tulajdonságokkal vannak megáldva, okosak, békés természetűek, takarékosak, s hogy e jó tulajdonságaikat olyan kevéssé viszik át a közéletbe. Minthogy a legtúlzottabb maradiság s a legtúlzottabb újítás szelleme közt vannak megosztva, a tétlenségből dühöngésbe csapnak át;

legjobbjaikat mindig készeknek látják, hogy a közügyek gondjain, zavarain, a felelősségen túladjanak, hogy átengedjék őket foglalkozásszerű politikusoknak s hogy teljes híján vannak a polgári bátorságnak, megfélelkeznek arról, hogy a helyes rend és a szabadság örökös örökös díja.

Renan csakhamar belátta, hogy Franciaországban a monarchia helyreállítása lehetetlen volt s ez arra vitte, hogy minden reménységét a földművesosztályra támaszkodó köztársaságba vesse, amelyről azt óhajtotta, hogy mérsékelt, okos és becsületes legyen s amelynek fejlődését aztán változó érzelmekkel követi. Első érzelme — az igazat megvallva — az irónia volt. Megírja a *Dialogues*-ot és a *Drames philosophiques*-ot, hogy azoknak a politikusoknak, akik magukhoz ragadták a hatalmat és akik a haza szerencsétlenségén akarják fölépíteni saját szerencséjüket, világosan tudtul adhassa, mennyire megveti őket.

Renan filozófiájában egész elméletét találjuk a megvetésnek. Magasztalja annak az alapjában arisztokratikus lélekállapotnak finom és mélyreható gyönyörűségét, mely lemond a mások részvételéről, diszkrét, sőt türelmes, önmagával beérő, és amely azonfelül megadja a stílusnak a legfinomabb árnyalatokat. Szemére veti Lamennaisnak, hogy kellőnél több haragot érzett és nem elég megvetést. De a kiváló embernél ez az érzelem kevésbé érthető s azért többre becsüljük Leibnitz mondását: *Szinte semmit sem vetek meg. E szinte fölösleges! Képzhetünk-e természettudóst, aki a tengeri rákok iránt csupa megvetést érez és minden becsülését a paradicsom-madarak számára tartogatná? Az emberi élet*

összes formái épúgy, mint az állatéletéi, szükség-szerűek, már csak azért, mert léteznek. Csakhogy vannak köztük kártékonyak, melyeknek ártalmatlanná tételére kellene törekednünk. A megvetés arra nem lehet alkalmas: ez csupán a tehetlenségnek hiú vigasztalódása.

De vissza kell helyezkednünk abba az időbe, amelyben Renan *Dialogues*-jait írta. Noha csak 1876-ban adta ki, már 1871-ben, a Commune utolsó vergődése alatt írta meg. Láttuk Renan felindulását mingyárt a háború megüzenésekor; elképzelhetjük, milyen hatást tett rá a Commune, a Louvre könyvtárának fölgyújtása, ez a durva vandalizmus, az egyenlősítő szellemnek ez a gyümölcse, mely még a mult műveiben is minden felsőbbséget meg akart semmisíteni. A tömegek vad uralmával, a proletariátus véres diktatúrájával szembe Renan a nagy emberek szükségszerű felsőbbségét állítja. Utópia királyságát a kiváló férfiak oligarchiája kormányozza, a tudományos teokráciának egy neme, mely csak a nép javáért áll a kormány élén, de amely azt rettenetes pusztító eszközökkel féken tartja, hogy ami igazságos, mindenekelőtt a világon, hatalmas is legyen. Renannak ez az álma 1848-as szocializmusának szélső ellentétje. Akkor örömmel nyugodott meg a jövőendő feyházában, melyet a kollektivisták társadalom képében ígérgetnek nekünk, amelyben mindenkinek meglesz kijelölt feladata; előre megbarátkozott egy mesterséggel, mely táplálja, meghagyva szelleme szabadságát; az optikusmunkás Spinoza nemes példáját kívánta követni, ki üveglencsét csiszolt; Kleantheszét, ki a stoa híve és vízhordó volt; Ammonius Saccas, alexandriai filozófusét, ki teherhordó volt. De a kollek-

tivista paradicsom otromba sóvárgásával a javak megosztása és a tétlenség joga után, már csak útálatot kelt benne; az átváltoztatná a földet idlőtájk planétájává, kik rút tétlenségben sütkéreznének a napon, egyébbel nem törődve, mint hogy az anyagi élet szükségleteivel bírjanak. Az alsó rétegek e zsarnokságánál mennyivel kívánatosabb volna egy intelligens arisztokrácia uralma! Renan önmagát egy napkeleti kényúr képében festi, amint rabszolgái kiszolgálják, akiknek szeretetét viszont ő is keresi s nem lép az uccára, csak nagy, görbekardos janicsárok kíséretében.

A *Dialogues* sikerének köszönjük a *Dramés philosophiques*-ot. Ez a forma a lehető legjobban talál Renan szelleméhez, ki a világot sem volna képes úgy kifejezni egy ideát, hogy szellemében az ellentétes vélemény azonnal ne jelentkeznék. Drámáinak hősei gondolatának ellentéteit képviselik, amelyeknek szabad esapon-gást enged; hatásuk elbájoló lenne, nem ugyan a színpadon, hanem egy bábszínházban, vagy kínai árnyjátékban, válogatott közönség előtt, mert csak ilyennek valók Renan művei.

Caliban (1874) mintegy Shakespeare *Vihar-jának* folytatása; íme, — mondja Séailles — a hatalmát féltő, irigy, brutális demokrácia, ellensége az arisztokráciának, amelynek mindent köszöni: morális, intellektuális és nemzeti létét. Új társadalmi rétegei élén, a barbár Caliban a forradalmi embernek örök komédiáját mutatja: rögtön megbékül a hatalommal, amint megragadta s azonnal buzgón konzerválja, amihez jó szerencséje juttatja. Hozzá hasonlít az a ravasz róka, kit köztársasági elnöknek választottak, ámbár előbb ugyanezen elnökség eltörlése mellett szava-

zott, vagy az az új-jakobinus, ki a szenátus bastillejének eltörlésére tört, melyben most ugyan-
 csak pöffeszkedik szenátori zsöllyeszékében. Cali-
 ban szintén kitünőnek találja Prospero ágyát,
 mihelyt maga foglalja el s Imperia isteni mo-
 solya elragadja. A világ azért talán nem jár
 rosszabbul; de valami mégis meghalt, Ariel, a
 költészet, a vallásos illúzió, az ideál.

Caliban-ban Renan belenyugszik a de-
 mokráciába; L'Eau de Jouvence-ban
 (Az ifjítás forrása) (1880) újabb lépést
 tesz feléje: »Caliban alapjában véve több szolgál-
 latot tesz nekünk, mint a jezsuitáktól és »pápai
 zuávoktól« visszahozott Prospero tenne.« Renan
 számol a tömegek erkölestelenségével, intellek-
 tuális képtelenségével, teljes elfajulásával. Egész
 útálatát fejezi ki a mértékletességi egyesületek
 iránt: »A nép szegény és azt akarjátok, hogy
 erényes legyen!« Csak akkor ér valamit, ha
 mulat és részeg. A filozófus és a tudós nem kíván-
 nak tőle egyebet, mint hogy békében hagyja
 őket.

Le Prêtre de Némi (1885) sötét
 baljóslatnak ad kifejezést. Alba, Rómától le-
 győzve, bosszúra gondol, de vallásos és társa-
 dalmi kérdésektől megosztva, viszályba keverve,
 demagógok zsákmánya lett. El kell buknia. Nem
 az igazság úr e földön, hanem az erő, a szerencsés
 bűn. A demokratikus szellem az arisztokratikus
 állammal szemben mindig a rövidebbet húzza,
 mert nem tud megbarátkozni az áldozatkészséggel,
 az önmehtagadással, melyet a harcias hazafiság
 követel.

A kiváló férfinak végre nincs más szava a
 demokráciához, mint a *Noli me tangere*.

Ezek után csodálkozunk rajta, hogy Renan elment a törvényhozó testület választásai alkalmával 1869-ben és a szenátusi választás alkalmával 1876-ban a felséges néptől »büdös voksokat«¹ koldulni. Igaz, hogy úgy lépett föl, mint a megnyugtató, az egyetértés jelöltje, mint minden reális haladásnak híve, minden háborúnak és minden forradalomnak ellensége. Hitvallásának árnyalatai nem igen találhatók a B a r o d e t-ben. A köztársaság méltóságokkal és kitüntetésekkel halmozta el Renant, nem annyira azért, hogy érdemeinek hódoljon, mint inkább, hogy szövetséges társává tegye a klerikális ellenséggel szemben; de nem volt eléggé a párt embere, hogy törvényhozó testületeiben ülhessen. Tainet is megbuktatta falujának tanítója. Renan később tréfásan mentegette e politikai velleitásokat: »A halál a haremezőn — írta — a legszebb halál. Ha olykor azt kívántam, hogy szenátor legyek, ez csak azért volt, mert azt képzeltem, hogy ez a mandátum talán nem sok idő múlva szép alkalmat nyújt, hogy agyonüssenek vagy lelőjjenek, mik végre is a halálnak oly formái, melyek kívánatosabbak, mint a hosszas betegség, mely fokozatosan öli meg az embert.« Renannak bele kellett nyugodnia a közönséges halálba. Nem volt része abban a fölséges örömben, hogy valami oktalannak törétől vagy golyójától vesszen el.

A bourgeois gyávaságát nem ismerte. A *L'Avenir de la Science*-ban emlegeti, hogy a legvirharosabb idők remekművekben a leggazdagabbak voltak és hogy a vér megtermékenyíti a lángelmét. A Phidiaszok, Plátók,

¹ Shakespeare: Coriolan.

Arisztophaneszek tiszta és halhatatlan alkotásai oly korszakból valók, amely a 93-iki rémuralomhoz volt hasonló. Midőn Montaigne perigordi kis tornyának mélyében gyönyörű essay-it írta, tudta, hogy minden pillanatban, bármely útfordulónál meggyilkolhatják. Tanuljuk meg e nagy férfiaktól, hogy a zavargások, a polgárháborúk vérengzései közepette, nyugodtan éljünk. A durva fenyegetésektől ne féljünk. A *L'Abesse de Jouarre*-ban Renan a régi arisztokráciát tünteti fel például, amely annyi gráciával tudott meghalni, — nevetve hóhérjait.

Miután Renan előbb azt álmodta, hogy Franciaországot a vallással fogja új életre kelteni, majd a tudománnyal szövetkezett demokráciával, azután meg egy arisztokratikus szellemű reformmal, — végre hasztalannak ítéli e vállalkozást. Mivel nem tudjuk az emberiséget megváltoztatni, a mi képünkre formálni, nem marad más hátra, mint hogy élvezzük azt az érdekes látványt, amelyet furesa s végtelen változatos képe nyújt. Renan az irónikus és transzcendentális kvieizmus egy nemében talál menedéket. Az »atyai és áldó« Mephistopheleshez fordul.

Renan filozófiájának ezt az utolsó formáját szigorúan elítélték. Giuseppe Mazzini, az olasz hazafi, halála előtt cikket írt a *La Réforme intellectuelle et morale*-ról. A sóvárgás és reménykedés érzelmével nyitotta föl e könyvet, — mondá — szomorúan és csüggedten esukta be. Mazzini époly szigorúan ítelt a forradalomról, communeről, szocializmusról, mint Renan, de kárhoztatja őt, hogy népe bajai ellen úgy keres gyógyszert, hogy a mult kísérteteit idézi fel, hogy nem csupán közönyösnek mutatkozik, — mint

Goethe — hanem ellenségesnek a tömegek politikai és szociális törekvéseivel szemben. Mazzini és Renan, az emberi karakternek e két pólusa! A cselekvés fanatikusa, ki kész a világot felforgatni, hogy ideálját realizálja, a hanyatlás jelét látja a filozófus lemondásában, aki beéri azzal, ha azt gondolkodása tárgyává teheti. Renan mégis menthető. Bámuljuk Rousseaust, midőn a XVIII. században az elnyomott és feláldozott emberi teremtmények millióinak lett szószólója; miért ítéljük el Renant, midőn a diadalmaskodó demokráciának idején az előkelők jogait védi? »Az emberi nemet — mondja Voltaire — párszor arculütötték, mi jósokszor megrugdossuk.« Renan ugyanarra szánja magát, a fölséges népet illetőleg; és ez valóban egészen igazságos, ha a demagógia annyi histriónak és lapos hízelgőinek sikerére gondolunk. Egyébként nincs jogcímünk, hogy utánozzuk őt. A nagy, eredeti gondolkozók átka, hogy nyomukban hitvány utánzók járnak. Voltaire-nek köszönhetjük a voltaireiánust, a korlátolt szektáriust; Renannak a renanistát, a fölületes ironizálót, a szellemnek oly fajtáját, amely, ha a művelt osztályokban el találna szaporodni, »egy szerenésétlenséggel többje volna az akarat-beteg,¹ szegény Franciaországnak«.

Séailles könyvét a renanizmus ellen írt ékes-szó-ló lapokkal fejezi be, amelyekhez mi is hozzájárulunk, de csak azzal a föltétellel, hogy a felekezettől kivesszük Renant, aki különben előre megtagadta állítólagos tanítványait. Csodálatosan teljesített művészi, kritikai és tudós hivatása az volt, hogy elemezzon, kétséget támasszon,

¹ Nietzsche.

elmélkedjék. A mostani rend védőinek feladata lesz, hogy állítsanak, eselekedjenek és alkossanak. Ha erre gyöngéeknek bizonyulnak, a barbárok készen várnak, hogy ők vállalják el a feladatot, oly pusztítások és rombolások után, melyekben az ironizálók el fognak merülni. Ez özönvizet előre látva, írta Renan egy alkalommal: »A jövődő bourgeoisja nekem semmi köszönettel sem fog tartozni!«

És végre, hála Philippe Bergernek, ki utolsó perceinek tanuja volt, ismerjük Renan végső szavait. Agóniájában ceruzával e két szót írta: **á l l í t á s, e l l e n t m o n d á s**, mely szavaknak munkássága jeligéjeül kellene szolgálniok.¹

¹ Más szóval a pro és a contra.

HERBERT SPENCER.

I.

Herbert Spencer a szocializmus ellen.

Hálával tartozunk Henri de Varignynak, hogy saját munkái mellett időt szakított magának Herbert Spencer *Az erkölestan és a szociológia kérdései*¹ című művének lefordításához. Már Collins² könyvének fordítását is neki köszönhattük, a kozmológia rendszerének e kitűnő összefoglalását, amelyet Herbert Spencer az Auguste Comte-ét fölülmúló enciklopédikus ismeretei alapján állított össze. Az angol filozófus nem kevésbé híres a szociális politikáról írt kisebb tanulmányai révén, amelyekben a liberalizmust dicsőítette. Mint a tudomány módszerével képzett és fegyelmezett szellem, azok közé tartozik, akik nem foglalkozhatnak semmi kérdéssel anélkül, hogy rá ne nyomnák egyéniségük bélyegét és akiket nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Spencer a szocializmus legtekintélyesebb és legerősebb meggyőződésű ellenzői közé tartozik. A kollektivisták állításait mégis az ő tekinté-

¹ Paris, Guillaumin.

² Paris, I. Alcan.

lyével akarják támogatni és ilyen módon — akaratára ellenére — szövetségessé akarják tenni a legkiválóbb angol gondolkozók egyikét. Első művében, a *Social Statics*-ben, mely 1851-ben jelent meg, Spencer, mint később Henry George, a talaj nemzeti birtokba vételének hívéül vallotta magát. De azok, akik e tekintetben reá hivatkoznak, azt elhallgatják, hogy ő a javaikból kisajátított birtokosok részére méltányos kárpótlást követelt. Elméletben elismerte a nemzet jogát a földbirtokhoz, mivel a föld része annak a természetes milliónek, amelyhez mindenkinek joga van. De a köznek nincsen joga mindahhoz, amit az emberek személyes munkájukkal hozzászereztek, vagy pedig megtakarított pénzükből ráfordítottak. A birtok szerzése ős időktől fogva csalással és erőszakkal is járt: egyik tolvaj a másikat követte; a normannok megrabolták a dánokat és a szászokat, a szászok elűzték a keltákat és a kelták kifosztották Nagy-Britannia ősi lakóit. Az állam még sokkal iszonyúbb rablást követne el, ha a maga számára kisajátítaná két évezred munkáját, holott törvényes joga csupán a sziklás talajhoz, a mocsarakhoz és az erdőkhöz van. Sőt ha megengedjük is, hogy sikerülne méltányos kártérítést meghatározni, Spencer a föld nemzeti birtokbavételének jogát ma valósíthatatlan föltevésnek tekinti; különben a társadalomnak nem is válnék javára. Az állami kezelés soha sem húzhatna belőle akkora jövedelmet, mint a magánbirtoki kezelés, minthogy minden hivatalos eljárásnak az a hibája, hogy a haszonélvezőket biztosítja a haszonélvezet következményeivel szemben s következképpen végtelenül esökkenti buzgalmukat és körültekintésüket.

A szocialista program egy másik pontjáról, a nőemancipációról, Spencer az igazság és a nő lélektanának latolgatása folytán, szintén véleményyt változtatott. Törvényhozóink nagy többségét zavart fejűnek tartja, kiknek gyarlósága közismeretes és úgy véli, hogy veszedelmes volna a politikába még az asszonyok szenvedélyeit is belevinni, főleg, ha meggondoljuk, hogy szenvedélyeik okai időről-időre változnak, tárgyuk pedig mindig magántermészetű. Megtagadja tőlük a férfiak politikai jogait, mivel nem teljesítik ugyanazokat a kötelességeket. Ők semmivel sem járulnak sem a hadsereghez, sem a tengerészethez.

Siessünk hozzátenni, hogy Spencer e véleményváltozásai a tudománynak és a tapasztalatnak eredményei voltak. Amilyen mértékben gyanusak előttünk a politikusok, mikor régi véleményeiknek hátat fordítanak, oly mértékben bizalmat keltenek bennünk az olyan gondolkodók, mint Spencer vagy Littré, midőn ifjúkori nézeteiket¹ vizsgálat és általános fölülbírálás tárgyává teszik s midőn a tények valóságával ellenőrzik egykori logikai okoskodásaikat.

Egy érzelem van, amelyre nézve sem Littré, sem Spencer sohasem változtatták meg nézetüket s ez a gondoskodás a munkásosztályokról. Spencer első műve ékesszavú felszólalás volt az ő érdekében s még ma is egyre ismétli, hogy a nagy többség sorsa annyira szomorú, hogy fájdalmas arra gondolni; hogy a mai társadalom szervezete nem elégíthet ki senkit, aki felebarátjait szereti. A gyakori munkahiányt, a szűk és egészségtelen

¹ Lásd: Herbert Spencer: *Justice; Littré: Conservation, Révolution et Positivisme*, utolsó kiadás, 1879.

lakásokban összeszorulást, az egészségrontó foglalkozásokat, sanyarú öregséget, a társadalmi osztályok között tátongó űrt, a jövedelmek borzasztó egyenlőtlenségét, a munkatermelte haszonaránytalan nagy részének visszatartását a munkaadó részéről, — mind e bajokat mélyen sajnálja Spencer és nem tartja orvosolhatatlannak. Kétségtelen, hogy a társadalom a természeti törvények uralma alatt áll: az emberi test nemkülönben; ami azonban nem akadályozza meg azt, hogyha nem vagyunk is képesek e szükség-szerű törvényeket megváltoztatni, mégis — ha rendszeresen tanulmányozzuk — az egészségtan, az orvosi segédkezés, e betegségek nagy részének elejét veheti és gyógyíthatja. Spencer optimista; a haladás eszméjének lelkes híve, fajunk szociális és erkölcsi tökéletesedését vallja; azt akarja, hogy az ember több energiával intézze sorsát. De esodaszerekben nem hisz; a szocializmus csupán érthető ellenszenvet kelt benne. A liberálisok megadták a népnek a szabadságot, a nevelést, a szavazási jogot, a szövetkezés jogát, azaz politikai és nemzetgazdasági egyenjogúságának eszközeit: a szocialisták boldogságot ígérnek neki és — Spencer szerint — nem hoznának rá egyebet, csupán lenyügöző szolgaságot.¹

Hogy jobban mérlegelhessük érveinek horderejét, azokat általános filozófiájával kell kapcsolatba hoznunk, amely minden tudományt a tapasztalatra vezet vissza és kiküszöböl minden üres elmélkedést.

A fejlődés törvénye elméletének középpontja;

¹ Lásd: A szabadságtól a szolgaságig című tanulmányát, melyet később elemzünk.

ő az első, aki azt a maga teljességében formulázta és igazolta, fizikai nyilatkozásától egészen a történelmi fejlődésig; az uralkodik a társadalmak tudományán, melynek Spencer véglegesen a *Szociológia* nevét adta, midőn egyúttal a társas csoportosulás szerkezetét, működését, gyarapodását és fejlődését tűzte ki tárgyául.

A társadalmak, melyek egyénekből állanak, épúgy élő organizmusok, mint az egyének; következképpen tehát szerkezetüket belső és külső tényezők határozzák meg. Az elsők közé tartoznak a szenvedélyek, az impulzusok, az ember sajátos jelleme; az utóbbiakhoz az éghajlat, a talaj termékenysége, alakulata, növény- és állatvilága, stb.... Az egyének természete határozza meg az illető társadalmi csoportnak szellemi képességét és hajlamait. Különbözésük okozza a társadalmi csoportok különbözését.

A társadalmak oly fejlődés folytán gyarapodnak, mely hasonló az élő lényekéhez: önkénytelen, öntudatlan, sajátja minden organizmusnak. Csíra alakjában kezdődnek, mint család és törzs, azután nagy nemzetekké alakulnak s két főtypust mutatnak, a *katonai* és az *ipari* típust. A civilizáció háborúval és hódítással kezdődött, a legharacteremtebb fajok diadalával; s az iparral, a föld birtokának békés és fokozatos kihasználásával folytatódik, a legintelligensebb, a legtevékenyebb és az ipari versengésre legjobban felszerelt népek előnyére.

A *katonai* államban a társadalmi élet biztosítása a szakadatlan támadásokkal szemben, megköveteli a köteles meghódolást egyetlen főnök előtt. Az egyén — úgyszólván — nem létezik; osztályában cselekszik és küzd. A hadsereg a

mozgósított társadalom; a társadalom a pihenő hadsereg. Mindenkinnek megvan az uralkodó hatalomtól kijelölt feladata, mindenki engedelmeskedni tartozik neki, börtön és kivégzés terhe alatt. De esérébe a szabadságért, az állam ruházza a polgárt, lakást ad neki, táplálja és fizeti. Gondoljunk Spártára, hogy a katonai állam ideálját el tudjuk képzelni.

A katonai típus-nak a közös kényszer-munka rendszere felel meg, az ipari típus-nak ellenben az önkéntes munka rendszere. Ez a típus a hosszú béke időközeiben, a tudomány fölfedezései nyomán indult fejlődésnek. A militarizmus hanyatlásával és az ipar megerősödésével a rendeletek uralmától eljutnak a szerződés uralmához, mivel az ipari üzletek esere útján létesülnek; a csere természetes formája pedig a szerződés. Következésképpen a tekintély hatalma és köre esökkennek, a szabad eselekvés pedig egyre terjed. Az állam és a társadalom kezdenek különválni; mindenkinnek megvan a maga szférája. A kormányba vetett bizalom helyébe az egyén önbizalma lépett: ellenáll az állam követeléseinek, határozott törekvése, hogy tiszteletet szerezzen saját jogainak, de egyúttal megbecsüli a másokét is. És minthogy az erkölcsi eszmék és az anyagi élet kapcsolatban vannak egymással, az igazságosság érzete lép az erősebb jogának helyébe. Az iparos lakosság hatalmasabbakká teszi a városokat, kevésbé rideggé az osztálykülönbséget; a vezető osztályok hatalma esökken. Végre felszabadult a munka. Lehet, hogy a munkások a szerződés feltételeit csak kellenlenül fogadják el; mondhatják, hogy csak a körülmények kénysze-

rítik őket a munkára, de ezért a kényszerért nem neheztelhetnek a munkaadóra. A törvény nem így hangzik többé: »Tegyétek meg ezt, vagy kényszerítlek reá«, hanem igenis: »Tegyétek meg, vagy ha nem teszitek, viseljétek el a következő ményeit.«

A tiszta ipari típus még nem alakult ki. De lassú-lassú fejlődésben törekszik kibontakozni, mi alatt folyik a harc a régi és új érzelmek között. Európa civilizált népei azt a típust mutatják, amely egyszerre fél-katonai és fél-ipari. Tekintélyes hadsereget tartanak fenn, de a katonai hatalom nem uralkodik többé kizárólag; a hadseregekben fentartott fegyelem mindig kevésbé és kevésbé terjed ki a polgári társadalomra is, aszerint, amint a békés szünetek hosszabbodnak. Németország a katonai típushoz közeledik, Angolország és az Egyesült-Államok az ipari típushoz és az ő példájuk bizonyítja, hogy a hatalom és gazdagság mekkora fokára emelkedhetik egy nép, a háború segítsége nélkül.¹

Az ipari típus fejlődése, a velejáró összes előnyökkel együtt, lényegesen a háború megszüntetésétől függ. Azzal, hogy a militarizmus a hozzá szabott intézményeket fentartja, megakadályozza vagy ellensúlyozza a fejlődöttebb állam kialakulását. Hogy azt elérjük, föltétlenül szükséges, hogy a nemzetek belső és külső politikáját összhangba hozzuk; hogyha megengedjük, hogy a nép népre támadjon, mi jögon kárhozzatjuk a támadást az egyes egyének és osztályok között? Nagyon fontos-

¹ Igaz, hogy mióta Spencer e scrokat írta, az Egyesült-Államok a háborúhoz folyamodtak, hadseregüket és hajóhadukat egyre megnagyobbítják, és az imperializmusra törek-szenek.

ságú javítások részben összeférhetetlenek a mi félig katonai, félig ipari típusunkkal.

A munkásosztályok és nem csupán a nemzetközi forradalmárok nagyon világos tudatával bírnak a béke e szükségességének; erről tanuskodik ellenszenvük a háború ellen. A felsőbb osztályok ellenben még abban az eszmekörben élnek, mely a katonai típusnak felel meg. Spencer különben elismeri, nem helyes az állam tekintélyét gyöngíteni, a katonai szellemet támadni, annál az egyszerű oknál fogva, mivel az az ország, melyben az internacionalizmus uralomra találna jutni, a legveszedelmesebb helyzetbe kerülne harciasságukban megmaradt szomszédjaival szemben. A tartós békét csupán ama távoli cél gyanánt jelöli meg, amely felé törekedni kell, és azt kívánja, hogy mindent, ami a katonai típushoz közelebb vinne bennünket, visszaesésnek tekintsünk.

Egy kézzelfogható ellenmondás folytán ugyanazok a munkásosztályok melyek a militarizmusnak oly esküdt ellenségei, arról álmodoznak, hogy ugyanazt a despotikus szervezetet alkalmazzák az iparban, amelyet a katonai államban elítélnek. Oly sok küzdés után — hogy a régi kormányformától s annak kemény szolgaságától megszabaduljanak — a munkások, midőn rájöttek, hogy az új kormányformának is vannak kellemetlen oldalai, abban a mohó törekvésükben, hogy egy újjal tegyenek próbát, elvben visszatérnek ahhoz, amelyet legnagyobb megelégedésükre leráztak volt, t. i. a szocializmusnak oly felfogásához, mely az egyént aláveti az állam zsarnokságának.

Valóban, ha — mint a szocialisták kívánják — az ö n k é n t e s k ö z ö s m u n k á t (kooperáció), a termékek szabad kicserélését, a sza-

bad munkaszerződést elejtik, az államilag elrendelt kényszerű munkaközösség-hez kell fordulniok; hogy pedig kényszerű munkaközösség lehetséges legyen, alárendeltségnek is kell lennie. Ez olyan igazság, melyre sem a szocialisták, sem a kommunisták nem igen szeretnek gondolni. Még mielőtt a szükségesekkel ellátnák, a munkás kénytelen lesz magát alávetni egy oly személy rendeleteinek, aki kitűzi a feladatát, azután pedig azokénak, akik a táplálékot, az öltözetet szétosztják, a lakást kijelölik. Mint a munkát, úgy az osztozkodást is a tisztviselők fogják elrendelni, intézni. Szükséges, hogy az ipari hadsereg épúgy engedelmeskedjék, mint a harcoló sereg; ha a munkások kényük-kedvük szerint jöhetnének, mehetnének, a rendszer többé nem működhethet. Végezzétek kitűzött feladataitokat, és vegyétek el kiszabott részeket; ez az a parancs, amelyet — az ország egyik végétől a másikig — mindennap ismételni fog — egy sereg előmunkás, felvigyázó, intéző, más néven iparos-káplár, kapitány, ezredes, tábornok.

A szocialista teoretikusok azt felelik erre, hogy lényeges különbség fog mutatkozni a jövő társadalomban a munka főnökei és a katonai főnökök között, amennyiben az előbbieket egyszerű megbízottak lesznek, akiket szabadon választanak, mindig alávetnek a tömeg ellenőrzésének és bírálatának s arra köteleznek, hogy igazságosan és pontosan járjanak el tisztükben, különben elesapják. Hogy lehet akkor zsarnokságról, szolgaságról beszélni, mikor a főnökök maguk is függnek a népfeltségtől?

Nagyon szép, — felel erre Spencer — de igen

nehéz előre tudni, hogy fog egy rendszer szolgálni? Nagyon sokszor csalódunk, mikor csak egy gépről van is szó. Nézzétek csak a szabadalmi lajstromot! Ötven találmány közül egy, ha beválik; a többiek-nél a feltaláló hol ezt az akadályt, hol azt az ellent-állást hagyta figyelmen kívül. A *fortiori*, ha valamely élő organizmusról van szó, nem tud-játok előre, hogy fog bizonyos személy — legyen bár a legjobb barátotok — bizonyos körülmények között eselekedni; s mégis biztos előrelátással kérkedtek, mikor az élő organizmusok akkora sokasága forog kérdésben, aminőből egy társa-dalom áll!

Az események ezerféleképpen meghazudtol-ják a józan ész következtetéseit. Ti, például, azt hiszitek, hogy a munkásélet baleseteit csökkentit-tek a kötelező biztosítással, pedig csak növelitek számukat: a munkások a gépektől könnyelműen engedik magukat megsebezni, hogy nyugdíjat biztosítsanak maguknak. Azt vélték, hogy mennél inkább tökéletesbülnek a viszonyok, annál na-gyobb lesz az illetők megalégedése: éppen ellen-kezőleg. Amerika a nők paradicsoma: hol van több szabadságuk, hol vannak irántuk több figye-lemmel és hol harcolnak dühösebben emancipá-ciójukért? A legszegényebb és legtudatlanabb népek a legelégedettebbek, vagy legalább a legrezig-náltabbak. A tanítás, a fejlődő jólét növelik és sokszorosítják a vágyakat; következésképpen fo-kozzák az elégedetlenséget. A munkások ma, mikor a munkadíjak magasabbak s az árúk ol-csóbbak, összehasonlíthatatlanul többet panaszkod-nak. A szocialista mozgalom, amelyben a nyomor-jelét látják, ellenkezőleg, kevésbé sanyarú hely-zetnek bizonyítéka. Legyetek meggyőződve, —

és Ausztrália példája is bizonyítja — hogy e mozgalom még intenzívebb lenne, ha a munkanapot nyole órában állapítanók meg s a kormányoknak külön rendszabályokra volna szükségük, hogy fékentartsák e mozgalmat. A helyzet általános javulásának legkétségtelenebb bizonyítékát az élet-tartam hosszabbodása szolgáltatja. A gyári városokban, valamint másutt is, hosszabb ideig élnek az emberek, mivel jobban vannak táplálva, jobban öltözve, jobb a lakásuk, jobban gondozzák őket, amikor betegek. És ugyanabban az időben, mikor a dolgok természetes okok hatása alatt jobbra fordulnak, történik, hogy ezeket az okokat hatástalanoknak tartják, hogy az állam beavatkozását, mindenhatóságát hívják segítségül és hogy a kollektivizmus csalhatatlan gyógyszernek kívánja magát feltolni.

Valamennyi társadalmi rendszeren és alkotmányon mosolyognak, akik ezek eredményeit megfigyelték. Spencer Amerika példájára hivatkozik. Azok az emberek, akik az Egyesült-Államok köztársaságát megalapították, a Benjamin Franklinok, a Washingtonok, nem igen sejtették, hogy néhány emberöltő után a eselszövők és a hivatalvadászok kezébe süllyed a politika, hogy a befolyásos és lelkiismeretlen kolomposok — akik jórészen kezükben tartják a kormány hatalmát — viszik majd a választókat az urnákhoz és a tisztességes embereket a foglalkozásszerű politikusok gyalázkodása és rágalmazása elriasztja a közélet teréről. Nem kisebb bámulatba ejtette volna a katolikus egyház fejlődése azokat, akik látták, hogy a pogány Európát bejáró hittérítők mint gyakorolták a szegénységet, mint hirdették a sérelmek megbocsátását. Hogy láthatták volna

előre, hogy ez a tanítás az egyháznak töméntelen vagyont fog szerezni, hogy páncélba öltözött püspökök hűbéreseiket a harcba fogják vezetni, hogy a kezdet egyenlősége majd gögös hierarchiává fejlődik, oly pápával az élén, aki népek és királyok pásztora?

Ki láthatta volna előre, hogy a régi műhelyből — amelyben a mester néhány inasával dolgozott, akiket az asztalánál táplált, akik nála laktak, míg ő maga adta el a kezeművét — hatalmas gyárak lesznek majd, megtöltve a munkások százaival és ezreivel, kiket mindenféle rendű tisztviselők fizetnek és igazgatnak. És ki a megmondhatója, hogy a tudomány felfedezései még mekkora változásokat képesek előidézni a munka szervezésében? A kommunista szekták és főképpen Cabot »Icaria«-jának története nem kevésbé meglepő és tanulságos és a következtetés, amelyet belőle levonhatunk, az, hogy a társadalom nem a reflexió és a logika eredménye. Nincs nagyobb tévedés, mint azt képzelni, hogy egy mesterségesen megszerkesztett kormányzati rendszer majd a mi kívánságunk szerint fog működni. Az alkotmányokat nem úgy készítették; azok maguktól lesznek. Hasztalan kísérletek meg egy rosszul működő szociális gépezetet olyanná átváltoztatni, mely jól működjék. A ti új társadalmatok csakhamar más fejlődésnek fog indulni, mint ahogy ti terveztétek és kevés idő múlva föl sem ismeritek többé. Ennek az az oka, hogy a változás egyetemes törvény: semmiféle teremtmény — a legfejletlenebbeket kivéve — sem kezdi meg létezését ugyanabban a formában, melyet a végén mutat s ez szintoly igaz a tojásról, az álcáról, a pillangóbábról, mint a társadalmi organizmusról; ávval

a különbséggel, hogy a társadalmak előre nem sejtett fejlődési fázisokon mennek keresztül.

A mai államnak sok a fogyatkozása; kétségtelen, hogy át fog alakulni és biztosra vehetjük, hogy a jövő állama és a mai között akkora különbség lesz, mint köztünk és a páncélinges bárók meg fegyvertelen jobbágyaik között. De balgaság fölteni, hogy a szocializmus képes a társadalomnak végleges formát adni, melynek terve előre meghatározható. Az az állítás, hogy a jelen bajai rögtönös és gyökeres rendszabályokkal javíthatók, a szélső pártok szofizmája.

Minden törvény, amely ellenkezik az uralgó erkölcsökkel, teljesen hiábavaló. A társadalmi változások legeslegfontosabb tényezője maga az emberi természet. Ennek módosulásai pedig végtelenül lassúk; nincs semmi rögtönös köztük, semmi csodaszerű. A társadalmi kérdés elsősorban erkölcsi kérdés. Ti abból az elvből indultok ki, hogy az érdekeltek becsületesen fognak eljárni, és megfélemeztek arról, hogy a mindennapi tapasztalat megeáfolja ezt az optimizmust. A szocialisták, a polgári pártokkal szemben, szolidaritással, igazságérzéssel kérkednek, holott féltékenység, viszály dúl katonáik és főnökeik között. A szövetkezetbe tartozó proletárok úgy gyakorolják a testvéri jogot a szövetkezeten kívül állókkal, hogy azt mondják nekik: »Tartsatok velünk, vagy elveszük a kenyereket!« Az a vizsgálat, melyet a párizsi munkásbörze igazgatásával megbízott munkások kénytelenek voltak megejteni, — mert néhány társuk elprédálta a pénzeket — bizonyítja, hogy a szédelés nem a politikusok kizárólagos monopóliuma; és azt gyaníttatja velünk, hogy a jövő

társadalomban szabad tere lesz a nagyravágyásnak, kapzsiságnak, hűtlenségnek.

Azóta a kollektivizmus új világításban jelenik meg. Tudjuk, hogy rengeteg szabályozásra, hatalmas ellenőrzésre lenne szükség, hogy a kényszerű termelésre és megosztásra felügyelhessenek és pótolhassák azt az annyira gyors és önkénytelen — némileg szinte csodaszerű — módot, mely szerint az árúk és termények létesülnek és kicserélődnek, csupán csak a kínálat, kereslet és a szabad verseny segítségével, anélkül hogy hivatalos ellenőrzésre szükség volna. Elhiszi-e valaki, hogy a szocialista felügyelők, bürokraták, mikor akkora kiterjedésű hatáskörrel ruházzák fel, nem jönnek majd kísértetbe, hogy azzal személyes javukra visszaéljenek, mint ahogy minden ellenőrző hatalom elkerülhetetlenül arra törekszik, hogy kiterjessze és megerősítse jogkörét? A kollektivista társadalmat a multban az inkák királysága valósította meg, ahol a nép kisebb csapatokba besorozva, iparos- és földműveshadsereget alkotott és dolgozott, anélkül a remény nélkül, hogy az uralkodó kaszt előnyeiben osztozhatnék.

Herbert Spencer a szocializmust eszerint retrográd alkotásnak tartja, mely ellenkezik a civilizáció haladásával, visszaesésnek a kényszerű munkaközösségbe, mely meggátolja azt, amit ő a társadalom fokozódó szocializálásának nevez. Hátra van még, hogy annak a mérsékelt és gyakorlati szocializmusnak kritikáját ismertessük, melyet államszocializmusnak neveznek, és megállapítsuk, hogy a közvéleménynek és törvényhozásnak áramlata, úgy Angliában, mint másutt is, mindinkább a spenceri be-nem-avatkozás és a *laissez faire* teóriája ellen fordul.

II.

Herbert Spencer az államszocializmus ellen.

Spencer meggyőző erővel mutatta ki a kollektívizmus és a szabadság ellenkezését. Szintoly határozott ellensége annak a tiszta szocializmus felé hajló irányzatnak, melyet államszocializmusnak neveznek, és éppen olyan bírálatot írt róla.

Mindig szem előtt kell tartanunk alapfelfogását a társadalomról: élő organizmusnak tekinti azt, mely természetes törvények szerint gyarapszik és fejlődik, nem pedig valami kigondolt mechanizmus módjára, melyet tetszésünk szerint módosíthatunk. Balgaság azt hinni, hogy a társadalom szervezete a logikának és okoskodásnak szülöttje lehessen. A társadalmi élet — mondták, Spencert röviden összefoglalva — természetes módon, esakis a szükségletek közvetlen hatása alatt történő, öntudatlan és spontán alkalmazkodás útján létesülhet; nem pedig a gondolkozó értelem előre kieszelt terve szerint. Semmi magasabbrendű társadalom nem alakult ki holmi komoly képpel megvitatott program szerint. Az ember semmiben sem képes a természet dolgain változtatni, csak amennyiben aláveti magát a természeti törvényeknek; ez egyformán igaz a fizikában, a kémiában, a biológiában, a szociológiában. Minthogy a társadalom fejlődése az emberi akarat körén kívül eső tünemény, mely általános okoknak van alávetve, a nép hatalma arra ki nem terjedhet; a társadalmi fejlődés útjait és módjait meg nem találhatja, csupán szentesítheti. A nép képviselőinek hatalmukban

áll, hogy a végtelenségig szabjanak törvényeket, de nem hogy törvényhozásuknak érvényt szerezzenek. Spencer Angliára nézve megdöbbentő statisztikáját állította össze azoknak a szabályzatoknak és rendeleteknek, amelyek ma már nem érvényesülnek, vagy csak káros hatást tettek.

Honnan van mégis, hogy egyre fokozódik a parlamenttől eszközölt reformok iránti bizalom? Honnan származik az államhatalomnak e féltiszszerű tisztelete, mely hasonlít a vadakéhoz, melylyel durván faragott bálványaikra tekintenek? Spencer részben annak a ténynek tulajdonítja, hogy a népoktatás jobban elterjedt. Szinte általános előítélet azt hinni, hogy a közoktatás esodaszer minden ellen, hogy az kétségkívül erkölcsössé teszi és felvilágosítja a népet. Nincs semmi szükségszerű kapcsolat valamely geometriai elmélet és az erkölesi érzés között. Épúgy nem elég a gyermekeket megtanítani arra, hogy mi a helyes és miért helyes, hogy meg is cselekedjék, mire felnőnek. Tévedés azt hinni, hogy az ismereteknek pusztá elterjesztése valamely nemzetet szabad intézményekre képesítsen, melyek nem a tudástól, hanem a jellemtől függenek. A félműveltség, ellenkezőleg, hozzájárul tömérdek hamis eszme terjesztéséhez. Még a nagyon művelt emberek sem igen szánják rá magukat, hogy olyat olvassanak, ami megszokott gondolkodás- és érzésmódjukba ütközik, vagy annak ellentmond. Csoda tehát, ha a népnek csak az tetszik, ami szenvedélyeinek hízeleg? Figyeljétek meg, hogy a népgyűléseken mint hurrogják le az ellenzéki kisebbséget. Legkevésbé szeretik hallgatni azokat a kellemetlen igazságokat, amelyek alaptalan reményeket oszlatnak szét. A köz-

oktatás legnyilvánosabb eredménye azoknak a füzeteknek és újságoknak elterjedése, amelyek kellemes illúziókat táplálnak, mindazoknak kizárásával, melyek a nyers valóságot hirdetik. Általában látott-e valaha ember lapot, mely nem kereste volna kedvét az előfizetők amaz osztályának, melynek szól? Effajta mindennapi olvasmány táplálja a tömegekben a vágyat sok oly dolog után, miket el nem érhetnek, s szítja az általános elégedetlenséget. Elhítetik velük, hogy az állam minden bajon segíteni képes és hogy következképpen mindannyiszor bele kell avatkoznia, valahányszor rosszul mennek a dolgok. Mindennap újra elisméltik nekik minden hangnemben — unos-untig —, hogy a társadalom újjászervezése lehetséges és töméntelen jóléttel járna. Azoknak az embereknek, akiknek a fejükbe ilyen eszméket vernek, választójoguk van. A jelöltek, akik szavazataikért könyörögnek, természetesen csak megerősítik őket ábrándjaikban. Valóban, ez a legjobb eszköz, hogy az ember magának híveket és pártot szerezzen; a szuverén nép pedig ilyen módon »rángatható bábbá lesz a politikusok kezében«.

Ezek, a nép képviselői, nem fényeskednek sem intellektuális jelességekkel, sem morális erényekkel. Szájuk szüntelen tele van a közérdekkel, szívük mélyén pedig csupán magánérdekeikre gondolnak. Kétes erkölcsiségük vastag tudatlansággal párosul. Hány züllött ember van köztük és mennyi bukott diák! Azt megengedik, hogy a foltozóvargasághoz tanulás kell; de a törvények szerkesztéséhez — ami talán kényesebb munka, mint az ócska csizma talpalása — fölöslegesnek tartják a tanulást. A fölséges nép

szavazata a választottra ráruház minden szükséges képességet, minden belátást. És íme, ezek az emberek rendelkeznek a közvagyonnal és a közszabadsággal! Különben, vajjon jobban kormányozna-e bennünket egy erkölestudományi és politikai akadémia? Nagyon kétséges. Az ilyen tudós gyülekezet nem kevesebb hévvel engedné át magát a törvényhozás dühének. Bármilyenek legyenek különben, a törvényhozók a mi uraink, és valamint azelőtt szenvedtünk a királyok isteni jogától, úgy ma szenvedünk a képviselőház isteni jogától. »A fölkenés olaja — úgylátszik — lesikkadt, anélkül hogy valaki ügyelt volna reá, amaz egy fejről egy népes testület nagyszámú fejére, megszentelve őket és határozataikat...« Spencer arra a következtetésre jut, hogy a liberalizmusnak a jövőben az lesz a feladata, hogy megszorítsa a parlamentek hatalmát.

Olvasni kell azt a kemény támadást a parlamentarizmus ellen és »a törvényhozók vétkei« ellen, amelyet Spencer tanulmányaiban intéz ellenük s amelyeknek címe: Az egyén az állam ellen, félreértésre nyújthatna alkalmat. Valóban, Spencer nem állítja szembe az egyes egyén érdekét az összesek érdekével. Helyesebb volna így címezni: A társadalom az állam ellen, vagy más szóval: A szabad társulás, a szertelen gyámkodás és a kényszer ellen. *Social Statics* című könyve Spencert kollektivista hírébe hozta. Az egyén az állam ellen az anarchista filozófusok közé sorakoztatta. Ő maga határozottan kijelenti, hogy a két rossz, a szo-

cialista zsarnokság és az anarchista féktelenség között, az anarchiát választaná minden nyomorúságával együtt. Bizonyos, hogy az ő kis könyve nagy szolgálatot tett a forradalmi anarchisták propagandájának, különösen az Egyesült-Államokban. De gondolkozót nem volna szabad felelőssé tenni azokért a következtetésekért, amelyeket bolondok vagy gonosztevők vonnak eszméiből, különösen mikor azokat szándékosan eltorzítják és megesonkítják. Az anarchisták arra törekcszenek, hogy az állam minden funkcióit eltöröljék; Spencer egyeseket korlátozni akar, de másokat megerősíteni. Azt kívánja, hogy mint kártékonyat, szüntessék meg az állam beavatkozását a nevelés, a vallás és a jótékonyág dolgaiban, de hogy legfőbb kötelessége legyen a rendre ügyelni, azt fentartani.

Az állam — Spencer szerint — szorítkozzék a szabályozó szerepére, nem pozitív, hanem negatív értelemben. Legfőbb tiszte, legüdvösebb feladata: tiszteletet szerezni mindenki jogának; visszatartani, megakadályozni, hogy az egyes szomszédja jogát esorbítsa. Ellentétben azzal, aminek főképpen Franciaországban vagyunk szemtanúi, azt kívánja, hogy kevesebb törvényt gyártsanak, de inkább kormányozzanak, a hathatós igazságszolgáltatás, minden család és minden erőszakosság elfojtása céljából: »Az állam működési körét, — mondja határozottan — mely abból áll, hogy a polgárok között igazságos viszonyokat tartson fenn, meg kell erősíteni és biztosítani«.

De mit értsünk »igazságos viszonyok« alatt? Nem magyarázza-e minden párt az igazságot a maga módjára, jobban mondva a maga hasznára? Spencer abban a könyvben, mely A z

I g a z s á g szép címét viseli, megmutatja, mi-féle értelmet tulajdonít ez eszmének. Szerinte egy nagy elv uralkodik az államtudományokon: a gyökeres ellentét elve a család erkölestana és az állam erkölestana között. A család erkölestana abból áll, hogy a legtöbb szeretettel a legbetege-sebb, a legrachitikusabb, a leggyengébb gyer-mekkel bánjunk. A szocializmus hatása alatt mármost a modern érzés arra indítja a törvény-hozót, hogy megrontsa az állam erkölestánát, amennyiben abban helyet ad a családi erköles-nek, mikor segítségére jön, a szegényügy révén, a henyéknek, nyomorékoknak, munkaképtele-neknek. A gyöngék iránt keményszívúséggel, kegyetlenséggel vádolták e nyilatkozata miatt Spencert. Ő az emberszeretet gyakorlását a magán-társulatoknak, az önkéntes segédkező és jóté-konysági intézeteknek tartja fenn; az állam ügy-köréből kizárja, teszi pedig oly magasabb társa-dalmi érdekből, amely szorosán összefügg az ő tudományos rendszerével, fejlődési elméletével.

A világ minden haladása a létért való küz-delem, a szelekció útján létesült; mert a kiválóbb típusok hasznát veszik kiválóságuknak, a silá-nyabb típusok pedig megszenvednek gyarlósá-gukért. Az állam filantropikus beavatkozása már most zavarja ezt a természetes folyamatot; mert midőn gondjainkba vesszük a gyöngéket, a mun-kaképteleneket, fajunk elkorcsosításán dolgozunk. Elsőrendű szociális érdek, hogy mindenkinek viselkedése maga után vonja természetes követ-kezményeit, hogy az emberek ne érezzék magu-kat megvédve lustaságuk, gondatlanságuk ellen; hogy mindenkiben föntartsuk a törekvés, a **self-help**, a személyes tevékenység kultuszát.

Spencer egész politikai filozófiája energikus felszólalás az egyéni felelősség érdekében.

Ez mégis egyike amaz állításainak, amelyeket leginkább megtámadtak. De Laveleye igyekezett az államszocializmust vele szemben védeni: »Őn azt véli, — veti ellene — hogy az államban abból kell állania az igazságosságnak, hogy a Darwin-féle törvények szabad érvényesülése értelmében az életrevalóbbnak fenmaradását biztosítsa. De a társadalom egész szervezete nem ellenkezik-e azokkal a természeti törvényekkel, melyeket Ön üdvöseknek tart? Valamely nagy név örököse élvezni fogja gazdagságát, ha idomtalan, hibás növéssű volna is; de ha egy Herkules vagy Apolló el akarja tőle venni aranyait, vagy a feleségét, hogy fajunkat tökéletesítse, vérpadra viszik.« Az emberi szelekció nem brutális szelekció: az állatban nincs más, mint testi erő; az embernél azonban értelmiség, sőt lángész előfordulhat a vézna testekben is; egyetlen egy értelmiség pedig ezer kart mozgat.

Spencer védekezett Laveleyenek e vádjai ellen, hogy érzéketlen a gyengék iránt. Ő nem kívánja, hogy az erőseknek korlátlan szabadságot adjanak a gyöngék elnyomására. Morálja nem a katonaállamé, hanem az iparosállam morálja. A legéletrevalóbbak, akiknek megmaradását biztosítani kell, éppen nem az anyagilag legerősebbek és legerőszakosabbak, hanem a legmunkabíróbbak. Az igazságosság tehát abból áll, hogy biztosítsuk a becsületes versengést, a jobbak diadalát, hogy tartsuk fenn az egyenlő szabadság elvét, mely szerint minden embernek joga van azt tenni, amit akar, mindaddig, amíg másoknak ugyanily szabadságát el nem nyomja.

Itt meg azok a teoretikusok, akik a szocializmus felé hajolnak, azt felelik Spencernek, hogy még ami az ipari képességet illeti is, a vagyon átruházása meghamisította a Darwin-féle törvényeket. Nem csupán a személyes érdem ad előnyt, hanem az örökség is, melyet gyakran méltatlanok és tehetetlenek vesznek át, míg az erélyes és szegény embert elnyomják, hogy nem tud zöld ágra vergődni. A szocialista elmélet — mely az egyént saját erejére utalja — azt állítja önmagáról, hogy inkább kedvez az individualizmusnak, mint Spencer tanítása. Csak azt kellene tudnunk, hogy ha az atyától elvennők a jogot, hogy munkája gyümölcseit gyermekeire áthárítsa, azzal nem szárítanók-e ki a tevékenység és versengés leggyakoribb és leggazdagabb forrását.

Az új iskola egyik szociológusa, Emile Durkheim, *La Division du travail* (A munka megosztása) című művében azon van, hogy — mint Laveleye — Spencerrel szemben igazolja az állam pozitív tevékenységét. »Őn azt követeli, — mondja — hogy az állam csupán arra szorítkozzék, hogy a szerződések szabadságának tiszteletet szerezzen; ámde hogy szabad szerződés lehessen, azt követeli az igazságosság, hogy a szerződő felek egyforma külső feltételek alatt álljanak. Állíthatja-e Ön, hogy e tekintetben egyenlőség van munkás és munkaadó között? Az államnak tehát kötelessége a munkások javára törvényt hozni. Az egyéni szabadság nem abból áll, hogy minden gyámkodást megszüntessünk: ellenkezőleg, az egyéni szabadság a gyámkodás szüldöttje, mert az egyenlőség nincs meg a természetben és az igazság műve, mely abból áll, hogy azt létesítsük, a fejlettebb társadalmak feladata.«

Világos, hogy Durkheim a priori fölteszi, hogy a gyámkodás böles, hogy jó eredménye lesz; ellenben Spencer mindenképpen annak a kimutatásán fáradoz, mennyire hiábavalók ezek a rendszabályok. Az államot esalhatatlannak nézni, annyi, mint elfelejtetni, hogy az állam romlott és másokat megrontó politikusokból áll, kikhez arrogáns bürokraták járulnak, s így nemcsak hogy félszeműek, hanem vakok vezetnek más világtalanokat. Ezeknek káros hatalmát meg kell szorítani.

Az államból — mondja Macaulay — valóságos mindenest csinálnak: építőmestert, mérnököt, iskolamestert, kereskedőt, jótékonyági hölgyet; végtelen sok a teendője, főképpen az, hogy pénzünket elpocsékolja; ha így folytatjuk, nemsokára egyetemes földbirtokos, vállalkozó, felügyelő, bankár lesz belőle, mint ahogy a kollektivisták akarják. Ezek meg azt állítják, hogy a nagy tőkepénzesek, mint a csukák a halastóban, elnyelik mind az apró halat, és hogy segítsenek azokon a bajokon, melyek a vagyon kevés kézben való összpontosulásából származnak, azokat egyetlen nagy tőkepénzesnek, az államnak kezében akarják központosítani; okul azt hozzák fel, hogy a pénzt hasznosabb és általánosabb érdekű dolgokra fordítaná, mint a magánosok. Nos hát, a szocialista községi tanácsok szertelen pazarlása tájékoztathat bennünket arra a takarékosagra és böles közigazgatásra nézve, melyet a kollektivista rendszertől várhatnánk, midőn azt látjuk, hogy a nép választottjai magukon kezdik a társadalmi kérdés megoldását; amennyiben bő fizetést állapítanak meg maguknak, szinekúrákat teremtenek barátjaik számára, parazita hivatal-

nokok módjára igyekeznek élni, ugyanazon a jogcímen, mint a tőkepénzesek, kik ellen szóno-
kolnak s kiket meg akarnak semmisíteni.

Az eltérés Spencer és ellenfelei között — mint
mondottuk — nem illeti a bajokat, melyeket or-
vosolni akarnak, nem a létesítendő igazságot,
hanem inkább a közeget, melynek e reformokat
létesítenie kell. Spencer, ki közigazgatási nihilista,
az államot szabad társulatokkal szeretné pótolni,
a társadalmi berendezkedések szabad játékaival.

Egyébként, a jövőt illetőleg, minden művé-
ben nagy optimistának mutatkozott. A fejlődést
a haladás értelmében fogja fel; bízik az emberi
természet lassú, de biztos tökéletesedésében. Azt
hiszi, hogy a háború csapása egyre enyhülni fog
és hogy a tartós békével a társadalmi szellemnek,
a testvériségnek, a kölesönös támogatásnak mo-
rálja fogja követni az ellenségeskedés és támadás,
a zsákmány és bosszúállás morálját. Az ipari
uralom alatt az emberek egymásra szorulnak;
a közös érdekek száma egyre nagyobb és nagyobb
lesz, valamint az altruizmus hitele is. »Ez a kincs,
mely ma még a legelőkelőbb természeteknél is
csak gyöngye és véletlen, a további fejlődés folya-
mán megszokottá és erőssé válhatik, és ami ma a
kivételes nagyságokat jellemzi, idővel általános
lesz; mert amire a legjobb emberi természet ké-
pes, azt általában is elérheti az emberi természet.«

Itt látjuk, hogy Spencer nagyon is siet az
érdekek találkozásából az érzelmekére következtet-
tetni. Ezek az érdekek különben legtöbbször
ellentétesek. A termelő, az eladó, a vevő, a munka-
adó és a munkás között folytonos surlódás, kér-
lelhetetlen küzdelem uralkodik. Vajjon az ember
valamikor le fog-e mondani saját érdekéről, azt a

másokéval azonosítva, továbbá, hogy milyen határokat kell és lehet szabni e személyes érdekeknek, ez a kérdés a nemzetgazdaság alapproblémája, amely ilyenformán a pszichológia mélyeit érinti.

Spencer különben sokat engedett optimizmusából és nemrég a legsötétebb baljósokat közölték tőle: »Gonosz vihar pusztít az egész világon. Szerintem a szocializmus elkerülhetetlen. Ez lesz a legnagyobb szerencsétlenség, amelyet a világ valaha ismert«. ¹

A világ mindinkább eltávolodik attól az ideáltól, amelyet Herbert Spencer felállított. Mint a szabadság előnyeiről meggyőződött liberális, igyekezett politikai meggyőződését szociológiai eszmével összeegyeztetni; érthető tehát csüggedése, annak láttára, hogy Anglia — az egyéni cselekvés, a független szövetkezés, az állami be nem avatkozás klasszikus földje — a logikától és az érzelemtől — mit az angolok váltig hibáztattak a francia politikában — elragadtatta magát, hogy elhagyja az *expediency*, a gyakorlati hasznosság politikáját és szenvedélyes demokratikus, egyenlősítő politikát kövessen. *Sydney Smith*-ről szóló könyvének utolsó fejezetében *André Chevrillon* bámulatos erővel rajzolja e gyors és tökéletes változás okait. A történelemben *Carlyle*, a nemzetgazdaságtan terén *Stuart Mill*, a regényben *George Eliot* és *Mrs. Ward* mutatják a közvéleménynek azt a fontos változást, mely aztán az uralkodó osztályban az államszocializmusra, a munkások között pedig kollektivistá eszmékre és törekvésekre vezet.

E mozgalmat természetes és szükségszerű

¹ Idézet *Lami-Fleury*hez intézett leveléből.

okok magyarázzák. Amint a szavazólapjukkal fölfegyverkezett nép tömegei erejüknek tudatára ébrednek, mindinkább oly eszmékért lelkesülnek, amelyek merőben ellenkeznek a whig-éivel, a squire-éivel, aki minden szabadságot megad másnak, föltéve, hogy neki otthonában meghagyják függetlenségét, meghagyják őt saját személye és birtokai urának. A munkástömegek, minthogy a bányákban és gyárakban megszokták a közös munkát, a kommunizmus valamely olyan formájáról álmodoznak, amelyben jól bálnának velük, ahol munkájuk minden gyümölcsét ők élveznék, ahol pihenőjük is volna, egészséges lakásokban laktának, az államra bíznák gyermekeik nevelését, amelyben ismeretlen volna a munkahiány, valamint az ínséges öregkor. Amint a katonállamnak megvolt a maga paradicsoma mindig meg-megújuló harcaival, húrjaival, úgy megvan az ipari államnak is, mely összhangban van a gyári munkás megszokott életével. Nem esoda tehát, ha a tömegek a szocialista teoretikusok szavára hallgatnak és lelkesülnek, kik új esodatevőkként az ígélet földje felé terelik őket. Egész más boldogságról álmodik a földműves: házról, tehermentes szántói közepette; de ne legyen ám szomszédságában nagybirtokos, aki szabadságát korlátozza, aki bosszantsa, és különösen ne legyen adószedő, aki zsebében a fiskus kapzsi kezével kotorásszék. Hogy ezen ne múljék, a szocialisták egy esapásra megígérték, hogy majd teljesítik kívánságait.

Programjuk tisztára opportunistá: jó eszköz a népies szavazatok megkaparítására. A kollektivismus a propagandának egyik fázisa, de nem a fejlődés végső célja.

Ezt a végső célt mi nem láthatjuk előre. Csak azt tudjuk biztosan, hogy váratlan változásokat fog felmutatni sok más váratlan dologgal együtt, amelyek kisiklanak az emberi számítás alól. Amiben biztosak lehetünk, csupán az, hogy a szocialista tervek nem fogják megváltoztatni az emberi természetet, hanem ellenkezőleg, az emberi természet fogja megváltoztatni a szocialista terveket, mint ahogy azt Spencer győzelmes erővel kimutatta.

Ha bizonyos madártávlatból nézzük a dolgokat, az egyre erősödő szocialista izgatás, melynek most tanui vagyunk, nem egyéb, mint annak a hatalmas történeti fejlődésnek egyik epizódja, mely a rabszolga, a nő és a jobbágy felszabadulásával kezdődött s mely a munkástömegek fölszabadításában folytatódik; minthogy munkájuk folytán részük van a művelődés együttes művében, egyre nagyobb részt követelnek annak áldásaiból. A világ azelőtt az előkelőkért fáradott: *humanum paucis vivit genus*, az arisztokratikus társaságnak ez volt a jelszava. A demokrácia ellenkezőleg, ezt a kisebbséget akarja legyőzni és feláldozni.¹

¹ Herbert Spencer egyik levelében, amelyet nekünk tanának e kivonatos ismertetése alkalmából írt, így szól:

»Csak egy pontot kívántam volna jobban kiemelni (*more emphasized*): azt az általános igazságot, melyet némely helyen hangsúlyoztam, hogy a társadalmi fejlődés lényeges vonásainak egyike a funkciók elkülönítése és hogy következésképpen az állam működési körét korlátozni kell, még pedig olyan arányban, amint a társadalmi fejlődés végbemegy: ami magában foglalja azt, hogy az állam funkcióinak minden kiterjesztése egy-egy lépés hátra felé...«

Ennek a visszaesésnek mindennap tanui vagyunk.

NIETZSCHE.

Az erő vallása.

I.

Max Stirner és az ő én-je.

Divat és filozófia, — e két fogalomnak együtt-
említése bűnös tiszteletlenségnek látszik, mivel a
filozófia célja az örök igazság, a divat pedig annyira
rövidéletű, hogy így is definiálják: a holnap
n e v e t s é g t á r g y a. A filozófiának mégis ép-
pen úgy megvan a maga divatja, mint a kalapnak
és a nyakkendőnek, s ennek a változékonyságnak
oka benne rejlik az ellenmondás viszketegében, a
változás szükségességében, abban a türelmetlen-
ségben, amellyel minden nemzedék érvényesülni
törekszik; tagadja a megelőzőt, gondolatban és
ízlésben egyaránt forradalomra törekszik, meg-
fosztja trónjuktól a gyorsan avuló isteneket és
új oltárokat emel. Tegnap még Schopenhauer,
Tolsztoj tartották kezükben a kormánypáléát.
Az emberek szomorkodtak, az élet bajait a leg-
sötétebb színekkel festették, magasztalták az
őszinte részvétet, »az emberi szenvedés vallását«.
E szavakat, amelyeket eleinte komoly bensőséggel
és nemes ékesszólással hangoztattak, idővel

minden meggyőződés nélkül addig-addig ismételték, míg unalmassá nem váltak. Ma két német, Max Stirner és Friedrich Nietzsche hódítanak Európában és Amerikában; igaz, hogy csak a szűkebb és avatottabb körökben, de az elfogultságig tiszteletben részesülnek. A filozófiát egész a mai napig úgy tekintették, s ezt a neve is mutatja, mint a bölesesség szeretetét. Stirner és Nietzsche abban különböznek a közönséges filozófusoktól, hogy a bölesességet az erkölestelenségben gyökerezítették. Az ő neo-cinizmusuk ellentéte a neo-miszticizmusnak és a neo-katolicizmusnak, azonban ez ellentétes áramlatok ugyanazt a kelletlenséget, a jelen civilizációnkkal való ugyanazt az elégedetlenséget fejezik ki. A neo-cinikusok magukat *immoralistáknak* hirdették. Tanítványaik szerint: »Nincs balgább a világon az erkölcs eszméjénél. Stirner és Nietzsche nyomán valóban ezt állíthatjuk...¹ A világtörténet arra tanít bennünket, hogy az erkölcsös nép majdnem mindig szellemtelen is; nem alkot semmit, nem halad. A vágyak, az élvezetek sóvárgása, az erkölcsi töprengéstől ment szilaj érzékiség, ez az a talaj, amelyen a szellem legragyogóbb virágai nőnek és fejlődnek.«²

Nincs az a furesaság, melyet a németek rendszerbe nem foglaltak volna; az utóbbi legalább egy hiányt pótol. Volt brutális irodalmuk, vérengző színpaduk; már csak a cinikus filozófia hiányzott; ez is megvan s teljes a harmónia. Sőt mi több, ez a filozófia oly pompásan alkalmazkodik korunk bizonyos erkölseihez, hogy

¹ Die Gesellschaft, 1862. II. füzet 1522. l.

² A. Gerecke: Die Aussichtslosigkeit des Moralismus; Zürich, 1892.

éppen csak elvbe foglalja ezeknek gyakorlatát. Ahelyett, hogy oly erényeket prédikálnának, melyeknek követésétől tartózkodnak, nem sokkal egyszerűbb és becsületesebb, hogy elméletüket a saját életmódjuk szerint alkotják meg? Ez talán megszűkíti az erköles körét, de teljes összhangzásba hozza a szavakat a tettekkel.¹ Stirner és Nietzsche még azért is érdekelnek bennünket, mert a vallás-, erköles- és társadalomellenes tanoknak, melyek a décadence és szétmállás korszakait jellemzik, végső kifejezői.

Max Stirner² (polgári nevén Kaspar Schmidt) élete homályban folyt le; szinte semmit sem tudunk róla. Született Bayreuthben, 1806-ban, s mint Faust, először a teológiát, majd a filológiát és a filozófiát tanulmányozta. Élete legnagyobb részét Berlinben töltötte, középiskolákban tanított s felsőbb leányiskolai tanár volt, ahol bizonyára nem igen terjesztette tanait. Műve, mely 1845-ben Lipszében e homályos címen jelent meg: *Az Egyetlen és az ő sajátja*, némi polémiaira szolgáltatott alkalmat, de a szerzőt nem tette gazdaggá. Utolsó évei magányosságban folytak le. Szegényesen, ismeretlenül halt meg 1856-ban, a nélkül a vigasz nélkül, hogy előre

¹ Doudan: *Lettres*.

² Max Stirner: *Der Einzige und sein Eigentum*; Lipsze, 1882. — Saint-René Taillandier: *Études sur la Révolution en Allemagne*, 1853. — R. Schellwien: *Max Stirner und Friedrich Nietzsche*; Lipsze, 1892. — M. Kronenberg: *Max Stirner, Die Nation*, 9 et 6 juillet, 1892. — R. von Gottschall: *Die Deutsche National-Litteratur*, V., II., 157. l. — E. Bernstein: *Die Soziale Doktrin des Anarchismus*, *Neue Zeit*. 1891—1892. 14. sz.

látta volna késői diessfényét, melynek első sugarai 1882-ben kezdtek felragyogni, amikor könyvének második kiadását bocsátották közre, negyven évvel az első után.

Hogy alaposan behatolhassunk Nietzsche szellemébe, Stirnert kell ismernünk; hogy megértsük Stirnert, vissza kell mennünk Hegelre s az ő tanítványainál követnünk az analizáló szellem pusztításait, mely féregként egyre rágta az érzés és gondolkodás gyökereit. Hegel, mint a restauráció teoretikusa, állami filozófiát hirdetett. Tanítása konzervatív volt, de módszere a legkevésbé sem. »Nincs vallás, csak vallások; ninesenek elvek, csak tények; nines erkölestán, csak erkölcsök.« Így szól az ő tanítása.¹ Tanítványainak örökbehagyta dialektikájának kétélű fegyverét, melyet ha egyszer kézbe kapnak, nem nyugszik többé. David Strauss az egyház külső bástyájának, a dogmának lerombolására használta. (J é z u s é l e t e, 1835.) Utána Feuerbach félénkséget, kislelkűséget vet Straussnak és Bruno Bauernak szemére és már a vallásos érzelmet támadja: az istenség nem más, mint az embernek égbetvetett árnyéka, emberi tulajdonságokkal fel-

¹ Biographie de Scherer, par M. Gréard; Paris, Hachette. Ebben a könyvben, amely annyira megkapja azokat, akik a lelkiismereti drámák iránt érdeklődnek, megfigyelhetjük, mint indul ki Edmund Scherer az intranzigens kálvinizmusból, hogy Hegel befolyása alatt az erkölesi haladásnak és humanitárius vallásnak a tagadásához jusson el: »Az emberiség egy nagy család!...« Így kiált fel filozófiai végrendeletében. »Köztünk legyen mondva és egészen halkan, nem hasonlít a humanitás istenasszonya gyakran egy vén lotyóhoz?« Renan gondolkodásának története a saint-sulpleei szemináriumtól fogva, egészen a Filozófiai drámáig hasonló fejlődést mutat.

ruházva; a teológiát embertanra bontja fel, a vallást az emberiség kultuszára. (A keresz-tényiség lényege, 1843.) Ezt követi azután Max Stirner, ki a maga részéről lerombolja az emberszeretetet hálványát és ennek helyébe az Én-nek kultuszát állítja. (Az Egyetlen és az ő sajátja, 1845.) Végre Nietzsche (Művei, 1872—1889.) a kiváló embernek tartja fenn az önzés jogát, amelyet Stirner mindenki részére követel, valamint tiszta jezsuitizmusnak állítja oda a humanitárius vallást, és David Straussban, kit eleinte a legmerészebb újjítónak tartottak, nem lát mást, mint a legközönségesebb filisztert.

Stirner a kérlelhetetlen logikának hideg eleganciájával igyekszik bebizonyítani, hogy »humanitás nincs; hogy az ember nem tartozik magát alávetni bármely, saját magán kívül lévő dolognak, akár istenségnek, akár emberiségnek, és hogy végre nincsenek egyéb jogok, csak az egyéniség jogai«:

Ember, valami kísért a fejedben; egyik srófja alighanem meglazult! Nagy dolgokat képzelsz s az isteneknek egész világát fested, mely éretted van, egy szellemországot, amelyben hivatalos vagy, egy eszményképet, mely feléd int. Rögeszmében szenvedsz! Ne gondold, hogy tréfálok vagy képiesen beszélek..., ha csaknem az egész emberiséget kötnivaló bolondnak tartom. Mit is nevezünk rögeszmének? Oly eszmét, mely úrrá lett az emberen... Vajjon a vallásos igazság, amelyben kételkednünk nem szabad, a népfelség, melyet bolygatnunk tilos, az erény, melyet a cenzornak a legkisebb szög védenie kell, hogy a közerköles tisztán ragyogjon, stb... mindez nem rögeszme? Ha egy szegény örültje a tébolydának azt képzeli, hogy ő az atyaúristen, a japán császár, a szentlélek, stb., vagy ha egy jámbor polgár hivatását abban látja, hogy jó keresztény, hűséges polgár, erényes ember legyen, stb...., ez mind a két esetben ugyanaz a rögeszme.

Tehát ezek a rögeszmék, ezek az agyrémek, melyeknek külső kifejezését az államban, egyházban és társadalomban találjuk, az élő ember vérért szívó vampírok. Az ember csak akkor lesz független, ha mindezeket elveti, lelkéből kiűzi, az engedelmességet tőlük megtagadja; s ezt a szabadságot is csak úgy valósíthatja meg, ha saját hasznára fordítja, ha saját é-n-jét teszi mindennek kezdetévé, középpontjává és végévé. Ha ilyenmódon minden létező társadalmi kapcsolatot szétért, azt felelheti, amit Corneille M e d e á j a :

Mid maradt ?

— Magam.

Mondom, magam és ez elég.

De Stirner é-n-je, azaz minden külön egyéniség, semmiben sem egyezik Fichte absztrakt é-n-jével, mely olyan nagy a természettel, olyan alárendelt az erkölcsi törvénnyel szemben, mivel Stirner minden erkölcsiéget felold az egoizmusban ! »Egyetlen vagyok s kívülem más nincs.« Ime, így szól az Ego, midőn százados álmából felébredve, megdörzsöli szemét és kezdi belátni, hogy az erkölcs feltétlen parancsai, melyek őt gyötörték, elnyomták és amelyekben az emberek még mindig hisznek, nem egyebek, mint agyrémek. Akik e csalképek nevében uralkodnak és tanítanak, iskolamesterek és medvetáncoltatók, kik a többieket uralyájuk nótájára táncoltatják s erőszakkal bakugrásra kényszerítik, amit, ha felszabadult volna é-n-jük, sohasem tennének.

Ez a gyökeres radikalizmus mégis különbözik a durva egoizmustól, amennyiben Stirner nem tagadja az úgynevezett altruisztikus érzel-

meket; csupán kötelező voltukat utasítja vissza: »Nem ismerek törvényt; szeretek minden embert, de az önzés tudatával, azaz, mert nekem így tetszik, mert a szeretet boldoggá tesz, de egyébként eszembe sem jut, hogy feláldozzam magamat értük; szeretek, talán azért is, mert többre megyek szép szóval, mint erőszakkal. Szeretem a kedvesemet, s ha szeme igéző parancsának engedek, ezt is önzésből teszem... Rokonszenvvel viseltetem minden érző lény iránt, és az ő gyötrelme engem is gyötör, öröme örömmel tölti el az én szívemet is; m e g ö l h e t e m, de kínozni nem bírom«, és mindezt anélkül, hogy elveszteném lelkem nyugalmát, saját tökéletességem tudatát, — mert vétek nincs. Mivel az összes erkölcsi törvények tisztára képzelgések, ezeket megszegni nem lehet: »Nem vagyunk bűnösök, mint ahogy ezt a vallás tanítja, hanem igenis tökéletesek, mert minden pillanatban azok vagyunk, amik lenni bírunk«. Végre is, nekem nincs rendeltetésem, nincs hivatásom, épúgy nincs, mint a virágnak. Semmihez sem kötöm magamat. Csupán azt a jogot követelem, hogy magamnak éljek, az életet élvezzem, boldog legyek. Minden, amit magamhoz ragadok és meg tudok tartani, az enyém, tulajdonomná lesz; rábeszélés, könyörgés vagy erőszak, hazugság, csalás, álnokság, minden eszköz törvényes: csupán az erő ad jogot. Mit törődöm a tömeg javával? Az én javam az, amire szükségem van. Szabadság nincs, csak az önzés útján:

A kutya, mely társának szájában esontot lát, csak akkor mond le róla, ha erejében nem bízik. Az ember azonban tisztelgésben tartja másnak a jogát a csontra. Ezt emberinek tartják, azt brutálisnak vagy önzőnek. Mit beszéltek nekem

igazságosságról és közjóról? Mit törődöm a közjával? A közjó, mint olyan, nem az én javam... A közjó ujjonghat, míg nekem hunyászkodnom kell, az állam virulhat, míg én nyomorgok. Az önzést nem elégíti ki az, amit neki a felosztással megbízott tekintély a köztársadalom nevében ad és engedélyez, hanem röviden így szól: »Ragadd meg, amire szükséged van«.

Társadalmi kötelesség nincs, csak érdek. A tulajdon nem más, mint lopás. De miért panaszkodunk, hogy mások meglopnak? Mi vagyunk a hibásak, ha eltúrjuk, hogy kiraboljanak anélkül, hogy viszont meglopnök őket... Nos, egyesüljünk, hogy újra visszalopjuk, ami a kisebbség kezében van, s e célból alapítsuk meg az egoisták szövetségét. Semmi sem köti az egyént a többihez, csupán az érdek. Minden lelkipurdalás nélkül elszakad, ha nincs többé hasznára. Egy párt, valami közös üzlet. Valamely párthoz tartozni annyit tesz, mint kivenni a maga részét az üzletből...

»Vesszen a tömeg«, kiáltja Stirner, »csak az egyén legyen szabad! Vesszen Németország, vesszenek az összes európai nemzetek, hogy az ember minden köteléktől felszabadulva, a vallás utolsó esalképeitől is menten, végre visszanyerje teljes függetlenségét!«

Stirner ilyen módon minden emberi és isteni tekintély romjain alapítja meg én-jének korlátlan uralmát. Mikor Néró, csupa kedvtelésből, lángbaborította Rómát, mikor XIV. Lajos, palotájában udvaroncaitól és testőreitől körülvéve, így szólt: »Az állam én vagyok«, — valóságos ibolya volt, ha összehasonlítjuk ezzel a szegény berlini tanárral, ki magányos padlásszobájában így gondolkodott: A Mindenség én vagyok. Homo sibi Deus. Feuerbach

humanitárius istentagadása ilyen módon változik át Max Stirner ego te iz mus á vá, az ének szent vallásává, mely minden kultusz között, titokban, a legelterjedtebb, és amely kétségkívül akkor is fog élni, amikor a többiek már mind eltörölték.

A filozófia történetírói Stirnert nem veszik nagyon komolyan s a szabályszerű megcáfolás tisztességében sem részesítik. Könyvét csupán mint a hegeli szofisztikának furesa produktumát említik; őt magát pedig amaz ügyes virtuózok közé sorozzák, kik a paradoxonok szédítő kötelén táncolnak és absztrakciókkal szemfényvesztést űznek. Mert Stirner egyénisége csupa absztrakció. Ilyen e g y e t l e n e k csak a bolondokházában vannak. Minden szükségletünkkel, nevelésünkkel, tevékenységünkkel másoktól függünk. Találón jegyzi meg Brunetière, hogy »közülünk senkinek sines joga, hogy magát cselekedetei, vagy akár gondolatai korlátlan urának tartsa, mivel senki sines közülünk, aki ne volna épannyira a társadalom alkotása, mint saját egyéniségeé; mert a multban sokat köszön neki, a jelenben pedig segítségére, támogatására szorul...« Még a gonoszok társaságában is, midőn a zsákmány felosztásáról van szó, az egyénnek alá kell magát vetnie egy bizonyos törvénynek és le kell mondania a saját érdekének egy részéről. Stirner elfelejti, hogy az életnek és az emberi tevékenységnek megvannak a maguk természetes törvényei és hogy a pusztá okoskodás még nem elég azoknak megdöntésére; elfelejti, hogy az állam nem képzelt agyrémen alapszik, hanem az egyének fentartásának örök ösztönein. Minthogy az ember társas lény, aki magában nem élhet, kell hogy

úgy rendezze be életét, hogy az ő egyéni önzésének kielégítésére megkapja a maga jogos részét, de viszont tegye meg a kellő engedményeket a többiek önzésének is, akikre szüksége van. Ez a kölcsönös megalkuvás dolga és nem a szabad választásé. Az egoisták azt követelik, hogy mindent az én-re vezessünk vissza, a szocialisták pedig, hogy feláldozzuk az egyént az összességnek; ezek tévedések és csupán oly agyban születhetnek, mely a kérdésnek csak az egyik oldalát tekinti, noha a kettő teljesen elkülöníthetetlen egymástól. Ilyen szofizmáknak nincs helyük sem a logikában, — mivel itt elegendő szembeállítanunk egyiket a másikkal, hogy kölcsönösen megeáfolják egymást, — sem a gyakorlati életben, mivel a körülmények ereje mindig visszatéríti a lázadót a rend útjára. És valóban, ha a békés természetű, csöndes és szorgalmas Stirner, ki magányos gondolkodásának fagyos egzaltációjában élt, megkísérelte volna, hogy elméleteit a gyakorlati életbe is átvigye, a rendőrség, a berlini bírák csakhamar visszaszólitották volna a reális világba, melyről oly könnyen feledkeznek meg a filozófusok.

De el kell ismernünk, hogyha Stirner könyvének filozófiai értéke nincs is, van bizonyos történeti fontossága. Mindazon művek közül, melyek a hegeli irány szélső baloldaláról származnak s amelyek ostromolják a trónt és oltárt, ő fejezi ki legnagyobb hévvel az iskola tiltakozását az 1848 előtti porosz államnak zsarnoki, elnyomó fegyelme ellen; kigúnyolja azt a félénk liberalizmust, amely nem meri a szabadságot erőszakkal kivívni. Stirner kortársa, Proudhon, az anarchizmusnak teoretikusa, mint ez, radikális formuláival

szintén rémületbe ejtette Lajos Fülöp nyárs-polgárait.¹ Stirner és Proudhon úgy tűnek fel, mint azok a madarak, melyek előhírnökei a viharoknak; előre jelzik a forradalmat.

Vajjon baljóslatú előjelt kell-e látnunk ez elfelejtett könyv feltámadásában és az anti-szociális paradoxonok újabb felvirágzásában, amelyek John Henry Makay² *Anarchistában* és Maurice Barrès eredeti és kedves könyvében, *Atörvények ellenségében* jutnak kifejezésre? »Teljes őszinteséggel mondom«, így szól Barrès hőse (és talán legjobb barátja is), »úgy érzem, hogy oly fajhoz tartozom, mely csak boncolni és rombolni tud; másra nem való.« Másrészt talán megnyugtató jelenség, hogy a forradalmi filozófia két kibékíthetetlen iskolára szakadt, melyek közül az egyik az egyént kívánja feláldozni a társadalomnak, míg ellenben a másik feltétlen jogot követel az egyénnek a társadalommal szemben. Bármint legyen, a harcoló és filozófáló anarchista iskola Stirnerben tiszteli egyházának fejét és arra törekszik, hogy tanításai minél szélesebb körben terjedjenek. »Jó erkölcsök, felség, igazság, eskü, jog és törvény, haza, szerelem, házasság, — mindezt Stirner *Egyetlenje* csak gúnyolja«, kiált fel nemrég egy berlini nyilvános gyűlésen egyik elvtársa. Theodore Randal pedig Stirner »felszabadító« könyvének, *Az egoizmus énekek énekének* egy

¹ Azonban Proudhon is, Stirner szemében, amennyiben az egoizmus ellen harcol, csak a keresztény szeretet elvét hirdette, az egyes önfeláldozását a közért, amiért Stirner meg is tagadja őt, mint képmutatót, éppen úgy, mint Robespierret és Saint-Just-öt.

² *Die Anarchisten*, Zürich, 1891.

elegáns elemzésében, mely egyik francia folyóiratban jelent meg,¹ így kiált fel: »Elég ezt a könyvet elolvasnunk, hogy az első pillanatban úgy érezzük, mintha megtisztulnánk minden bűntől, biztosítva volnánk a tévedések ellen és felszabadulnánk az iga alól, hogy szabadok legyünk, mint Stirner, ki talán az egyetlen szabad ember volt ebben a században.« Jegyezzük meg végül, hogy Stirner anarchizmusa annyiban különbözik a Kropotkinétól, hogy egyik az abszolút önzésen, a másik a legtisztább altruizmuson alapszik. Az orosz herceg meg van róla győződve, hogy elegendő eltörölnünk a társadalom minden intézményét, hogy az emberek egymás nyakába boruljanak, mint az angyalok és kiválasztottak a Beato Angelico *Paradisom*-ában: míg Stirner a jövő társadalmát csak az egoisták szövetezeteiben tudja elképzelni. Mindkettőnek esatánós magyarázata a dinamitbomba.

Tegyünk fel már most egy társaságot csupa **e g y e t l e n b ő l**, amelyben senkinek sincs más joga, más védelme, mint a saját ereje. Ez oda-vezetne, hogy a leghatalmasabb egyetlen a többit leverné, magát mindenek fölé helyezné és minden vizet a saját malmára hajtana. Abból az elvből kiindulva, hogy *homo homini lupus*, Hobbes — ki a korabeli polgárháborúk szemtanúja volt — azt következteti, hogy a deszpotikus állam megalapítása szükségszerű következmény. És a történelem megerősíti ez elméletet. Mikor egy állam áldozatul esik az anarchizmusnak, mikor tagjai szétmállanak atomok forgatagává, mikor nincs

¹ *Entretiens politiques et littéraires*, szeptember, 1892.

többé párt, csak cinkostársak, egoista érdekszövetkezetek, mikor senki másra nem gondol, csak a saját érdekére és bosszújára, akkor a megfelelő pillanatban megjelenik a színpadon: a nagy egoista, a diktátor, a Caesar, vagy a Caesaron, ki hozzálát, hogy megfélemezze a sok versengő önzést, hogy szervezze, ráncbaszedje, fosztogatás, vérfürdő és általános felfordulás felé vezesse.

II.

Az arisztokratikus neo-cinizmus. Nietzsche.¹

Nem lehetünk el oly bálványok nélkül, kik bizonyos eszményt képviselnek; kik bizonyos módon magyarázzák az életet. Ma Nietzsche egyike azoknak az egzotikus bálványoknak, kit annál is inkább tisztelnek, mivel ő maga is bálványromboló, kinek megannyi böleselmi megnyilatkozása egy-egy kalapácsütés, mellyel ugyan-

¹ Összes művei; Lipse, Naumann. Különösen: Zur Genealogie der Moral (1887); Jenseits von Gut und Böse (1886); Götzen-Dämmerung (1889); Also sprach Zarathustra.

Nietzsche magyarázatával igen sokan foglalkoztak. Középen forognak Valbertnek és de Wyzewanak tanulmányai. A folyóiratok, melyekben a gondolkozó fiatalságnak töredékes és kiforratlan véleményét szeretjük keresni, a *Mercur de France*, a *Banquet*, a *Revue blanche*, stb., közöltek Nietzsche-bírálatokat és töredékeket. Brandes és Stein a *Deutsche Rundschau*-ban, Bamberger a *Nation*-ban szintén bevezetnek ebbe a tanulmányba. Mi csak Lichtenbergerre hivatkozunk, aki két könyvet adott ki e címen: *La Philosophie de Nietzsche* és *Pensées et fragments de Nietzsche*, melyeket ő gyűjtött össze és fordított le (*Bibl. de phil. cont.*, Félix Alean, éditeur).

annyi régi bálványt a homályba dönt; mi a legjobb módja annak, hogy a maga részéről bálványul tiszteltessék.

1844-ben született Lützenben s a lengyel Niëzkiek nemesi családjából származott. Nagyanyja Goethe körében, Weimarban élt; atyja protestáns lelkész volt. A legkitünőbb tanulmányok után Lipésében vizsgálat nélkül doktorrá avatták. 24 éves korában a bázeli egyetemen a filológia tanára lett. Inkább lovagias katonának, mint könyvmolynak a lelke lakott benne. 1870-ben részt vett a Franciaország elleni háborúban; némelyek szerint mint tüzérhadnagy, mások szerint mint az egészségügyi csapat segédje. Később lemondott német polgári jogáról. 1876-tól fogva egészségi állapota rendkívüli kíméletet követelt, s a Sorrentóban, Nizzában és Felső-Engadinban való tartózkodást tette szükségessé. Szembajának és idegbetegségének fájdalomtól mentes rövid szüneteiben írta legszebb műveit. Végre elméje elborult (1889 jan.). Rövid ideig tébolydában tartózkodott. A művész és gondolkodó meghaltak benne.

Őrülsége tisztára esetleges volt-e, talán a megfeszített munka, a narkotin túlságos használata, vagy a zene következménye, amelyet szenvedéllyel űzött? ¹ Vagy talán csakugyan van rokonság a tehetség némely nemei és az örülség között? A magány szeretete, a növekvő ingerültség sok oly író ellen, kik legnagyobb hatást tettek reá, a nagyzási hóbort, amely végre mutatkozott nála, sejtetik, hogy kezdettől fogva volt benne

¹ Ő maga is zeneszerző volt. Kezdetben lelkes tanítványa Wagnernek, később egy röpiratban (Wagner esete) elbeszéli, mint gyógyította ki Bizet a wagnerizmusból.

bizonyos beteges hajlam: »Én adtam a németeknek a legmélyebb könyveket, amelyekkel egyáltalában bírnak«... »Én adtam az emberiségnek a legmélyebb könyvet.« De ha az író mértéktelen gőgje már örültségre mutat, hányan vannak az írók, sőt az utolsó kontárok közt is, akiknek számára a gyógyintézetekben nem kellene szintén tartogatni egy cellát?

Különben Nietzschenél teljes ellentétet találunk az ember és az író között. Mint ember, nagyon szerény, finom és udvarias, társaságban minden ridegségtől és keserüségtől ment; növénydékei rendkívül szerették s a nők imádták (őt, ki könyveiben oly bőven osztja nekik a durva sértéseket és az ostoresapást): mint einikus író ellenben areul üti az összes elveket, amelyeken a szociális rend alapul. Éppen úgy, mint Rousseau a múlt században, ő is kérlelhetetlen ellensége társadalmunknak, mely telve van hazugsággal, s mint Rousseau, ő is az ösztönhöz és a természethez való visszatérést követeli, — még pedig a legesiszoltabb stílusban, — de avval a lényeges különbséggel, hogy Rousseau plebejus volt, akivel egy egész arisztokrata világ állott szemben; míg a Rousseaútól megjósolt demokratikus társaságban, amely ma már teljesen kialakulófélben van, Nietzsche a leggőgösebb arisztokrata szellem, akit csak képzelhetünk.

Hűbéri v á r á n a k magaslatáról az emberiséget két fajra osztja, melyeket mély örvény választ el egymástól. Az első az előkelők kised csoportja, a nemeseké; de ne gondoljuk, hogy ezeken a mi mostani nemesi osztályunkat kell érteni, melynek nagy része polgárból lett nemesekből áll, kik valahogy címekhez jutottak, vagy

a harcias és hódító családok utódaiból, akiknek nincsen többé hivatásuk. Nietzsche ezt a n e m e s szót az eredeti értelmében használja: ezek az akarat, a cselekvés emberei, az individualisták, a nagyratörők, kik érzik, hogy parancsolásra, uralkodásra és alkotásra születtek. — A másik fajhoz tartozik az együgyű emberek nagy tömege, a teherhordó állatok megszámlálhatatlan sokasága, az előítéletek rabjai, akik kiirthatatlan gyűlölettel és agyarkodással viseltetnek a náluk kiválóbbak ellen. Nietzsche szerint mármost mindazt, ami nagy ezen a világon, a rendkívüli emberek, a nemesek teremtették, mindazt, ami hitvány és aljas, akkor viszik véghez, amikor a szolgák az urak; és így van ez a népuralomban, amelyben a tömeg eltiporja a kiválót, a nyulak legyűrik az oroszánt.

Ez a tétel megfelel a történelmi fejlődés két homlokegyenest ellenkező felfogásának. Nietzsche és Renan arisztokratikus felfogása azt állítja, hogy a társadalom haladását nem annyira a létért való küzdelem, mint inkább a k i v á l ó s á g é r t v a l ó h a r c mozdította elő, azaz a nép nagy vezetőférfiainak a diadala, akik neki új lendületet, új életet adtak; és ennek következtében az emberiségnek az a célja, hogy kiváló embereket hozzon létre, hogy föláldozza nekik a tömeget, hogy szabad tért nyisson áldásos tevékenységüknek. — Evvel ellentétben a demokratikus felfogás, miben Tolsztoj is osztozik, a névtelen tömegben látja a történelem valódi mozgató erejét és az úgynevezett karvezetők szerintük nem egyebek egyszerű figuránsoknál, akik gyakran többet ártnak, mint használnak. Ennek következménye: az egyén feláldozása a társada-

lomnak, a népfelség, az általános szavazási jog felmagasztalása egészen bizonyos misztikus esalhatatlanságig, szóval a szocializmus. Minthogy a civilizáció közös munka műve, jótéteményeit is, ahelyett, hogy csupán a kisebbség számára volnának fentartva, az összesekre kell kiterjeszteni.

A mi hitünk szerint az igazság e két, egymást kizáró szempont kiegyeztetésében rejlik. Az arisztokratikus felfogás félreismeri az egyén hatalmának határait, összetéveszti a természetes életnek és a társadalmi életnek föltételeit. Az egyén, saját erejére utalva, semmire sem képes, részese a társadalom hatalmának és gyöngeségének, amelynek körében működik. A hódítónak bátor hadseregre van szüksége, a művésznak megértő közönségre, a tudósnak, hogy fölfedezéseket tehessen, fölhalmozott tudományos eredményekre. Egy államférfi sem tud az emberi intézményekben nagy változásokat létesíteni, ha korának általános viszonyai a közszellemet jelentékenyen elő nem készítették. — A demokratikus felfogás ellenben igazságtalan az egyénnel szemben; nem látja, hogy a rendkívüli férfiakban van valami páratlan, hogy a középszerűek vállvetett munkája nem teremt soha semmi kiválót, hogy az összes írói társaságok nem tudnák megírni Voltaire műveit, hogy az altiszteknek egész testülete nem volna képes Napoleon haditetteire és hogy végső elemzésben a kiválóság nélkülözhetetlen, hogy az előkelők alatt értjük az energikusoknak és az irányadóknak kisebbségét, akiknek az emberi tevékenység minden ágában elől kellene járniok, vezető szerepet kellene játszaniok.

De nem megyünk odáig, hogy áthidalhatatlan árkot vonjunk az előkelő és a tömeg között, mint

ezt Nietzsche teszi, midőn a szűkkeblű demokratikus szenvedélyt szembeállítja az ő nem kevésbé kizárólagos arisztokratizmusával, — az egyik részen nem látva csak titánt, a másikon pedig a törpék nyüzsgő sokaságát, a szélsőségeket áthidaló közepes alakok nélkül, — s midőn az előbbieket a legtúlságosabb kiváltságokkal felszabadítja minden törvény és minden szabály alól.

Nietzsche szerint nincs á l t a l á n o s emberi morál, hanem kétféle morál van. A j ó és r o s s z szavaknak két ellentétes értelmük van, aszerint, amint a titánokra vagy a törpékre vonatkoztatjuk. Akiket a régiek j ó k-nak mondtak, a hatalmasok, az erősek, éppen azok, akiket a tömeg r o s s z a k-nak mond, mert a jóság, derekasság antik értelemben rokonértelmű az erővel, elnyomással, önkénnyel. A rabszolgáknak viszont j ó a könyörület, a felebaráti szeretet, amely kész a szenvedőn segíteni, tehát éppen az, amit az urak r o s s z-nak neveznek. A nemesnek nincs más kötelessége, csak az, hogy ösztöneit szabadon kifejlessze. Ilyen módon az individualizmus, más néven az egoizmus, az erkölestelenség örökös előjoga az előkelő társaságnak, az é l i t e-nek:

Csupán a nemeslelkű embernek van joga az egoizmus-hoz; olyan embernek, akiben az a megingathatatlan hit él, hogy a többi embernek természetszerűleg alá kell neki magát vetnie és föl kell magát áldoznia érte. Az alsóbbrendű lényekkel szemben minden szabad és egyáltalán kívül esik a j ó és r o s s z kategóriáján.

Ilyen módon a kiváló emberre nézve nincs sem vallás, sem állam, sem család, sem semmiféle tekintély. A szociális intézményeknek csak annyiban van értékük, amennyiben biztosítják neki az uralmat, de sohasem követelik meghódolását.

Nietzsche tizenhároméves kora óta Istenben minden rossznak megtestesülését látta. A kereszténységgel szemben érzett ösztönszerű ellen-szenve csakhamar meggyőződésen alapuló útá-lattá fokozódott. Ez a rabszolgavallás, az aszké-tizmus, a felebaráti szeretet, a könyörületesség, az alázatosság, a lemondás dicsőítése, megeson-kította az ember legnemesebb ösztöneit s he-lyükbe hamis erényeket állított, amelyekből mind-amellett nem hiányzik az egoizmus. A kereszt-énység satnyulás. Jézus nem más, mint egy dekadens zsidó, akit fölfeszítettek a kereszt méreg-fájára. Az ő evangéliuma a világot óriási kórházzá változtatta át, amely betegekkel és betegápolókkal népes, holott az ember első, természetszerű törek-vése az, hogy jól érezze magát. Nietzsche a ke-reszténységet csak mint az uralkodás eszközt fogadná el s ezt is avval a föltétellel, hogy ő maga oly szerepet játszassék benne, mint Loyola vagy még inkább mint VII. Gergely, mert a pápák hivatása még a legszebb az uralkodás szenvedé-lyében égő szellemre nézve.

A demokratikus államnak nem kevésbé ellen-sége, mint a keresztény egyháznak. Ez a két ször-nyeteg csak azért törekszik egymást felfalni, mivel mindkettőnek egy a célja: elállatiasítani a töme-get, elfojtani minden önállóságot, minden erős akaratot, minden személyes erőt, mely nem az ő hasznukat munkálja. Az állam ellensége a civi-lizációnak. Csak abban az esetben hat jótékonyan, ha oly zsarnok kezébe kerül, aki »antiliberális, egészen a gonoszságig«. Az államban a rendkívüli férfiú számára nincs más hely, csupán a diktatúra. Nietzsche rajongó bámulója Caesarnak, a szervező és katonai lángésznek; csupa megvetés Brutus

iránt, ki tehetetlen és korlátolt doktriner. Napoleon példája, ki sokkal hatalmasabb volt, mint egy egész nép, bizonyítja, hogy a tömegek mennyire követik az olyan embereket, akik parancsolni tudnak.

A kiváló férfiúnak, ha már lerázta a vallás és az állam igáját, védekeznie kell az asszonyok uralma, az örök Delila ellen is. Nietzsche át van hatva ennek a veszélynek az érzetétől. Inkább érjen »egy orgyilkos keze, mint egy szenvedélyes asszony szerelme«. A házasság nem más, mint a konkubinátus elfajulása. Jobb az asszonyokkal szemben úgy gondolkodni és eselekedni, mint a keletiek; nem kívánni egyebet ettől a perfid macskafajtól, mely a karmait gyöngyszürke kesztyűbe rejti, mint gyönyört és szép gyermeket. A legellen-szenvesebbek azok a nők, akik kiválóságra vagy hősiességre törekszenek: Madame de Staël, Madame Roland Nietzsche szemében a szépnemnek tisztára »kómikus példányai«. Leginkább pedig George Sand, »e körmölő tehén, az ő tintától felpuffadt tőgyével, amint aljas ambícióval nemes érzelmek kifejezésére törekszik«.

Nietzsche végre nem hajol meg semmiféle szellemi tekintély előtt, halomra dönti a szellemi hierarchiát. Elsőséget ad azoknak az íróknak, akik az élő embert tanulmányozták s azt úgy tudták feltüntetni, amint látták, (mint Macchiavelli, La Rochefoucauld, Galliani apát, Stendhal, Dosztojevszki) és utolsóknak ítélte a filozófusokat, az elméleti tudósokat, útálata legkiválóbb tárgyait. Darwinról úgy szól, mint középszerű tehetségről, Kantról, mint képmutatóról, Spinozáról, mint méregkeverőről.

Két nagy korszakot esodál: a klasszikus

ó-kort és a pogány renesszánszot, a félcivilizáció e korait, melyek igazi jellemeiben, primitív ösztönökben és raffinált kultúrában gazdagok, tele veszéllyel, a nemes élet kegyetlenségeivel és amelyek az egyén legszebb kifejlődéséhez vezettek, a Cesare Borgiák típusához, a hanyatlás korabeli ember ellentétéhez, ehhez a szép ragadozó állathoz, e bámulatosan egészséges szörnyeteghez.

És a multnak e bámulatából meríti Nietzsche a jelentől való iszonyatát. Képtelen lévén arra, hogy nagy fájdalmat, vagy nagy örömet érezzen, a modern ember elpuhul; ahelyett, hogy boldogságát ereje gyakorlásában keresné, a renyhék és méltatlanok jólétére áhítozik, kényelemre és nemtelen pompára. És mivel gonoszsága kores formákat ölt, azzal, hogy gyilkolni többé nem mer, hogy rágalmaz, — nem lett jobbá. Állítólagos erényei gyöngeségéből fakadnak; egy kiégett szemű és kihalt szenvedélyű vén asszonynak erényei ezek. Az egyetlen férfias iskola, a háború is eltűnőben van a fejlődő kereskedelmi és ipari szellem elől. A népoktatás, a sajtó azzal, hogy »felvilágosítják« a népet, meghamisítják természetes tehetségeit, elernyesztik primitív ösztöneit. **M i n d i n k á b b a z a k a r a t b e t e g e i l e s z ü n k.**

És figyeljük meg satnyulásunkat fiziológiai szempontból. A demokratikus morálnak, azaz az emberszeretetnek és az egészségtannak köszönhetjük, hogy a gyöngék, az egészségtelenek megélnek, elszaporodnak és elkoresosítják a fajt (ugyanaz a felfogása Herbert Spencernek is). Mielőtt tehát a neveléssel megjavítanók a fajt, kiválasztással föl kellene frissítenünk. Csak úgy vagyunk megmenthetők, ha egy új nemesség

jöhet létre, egy úri faj, amely az *Übermensch* típusához, az emberóriáshoz közeledik. Európát az országhatárok tekintetbevétele nélkül ilyen embereknek kellene kormányozniok és nekik fel kellene áldozni a tömeget; ezen az áron biztosítva volna az emberi nem haladása.

És legkülönösebb könyvében, mely úgygyszólván »a kivételes emberek evangéliuma«, a »titánok bibliája«, Nietzsche Zarathustra képében beavat az erősek törvényébe: »Ne kíméld a felebarátodat... Őrizkedjél a jó embertől... Ne hidd, hogy nem szabad lopnod... ne! szabad házasságot törnöd... Légy kemény, mint a gyémánt... Korlátozást, megbánást ne ismerj. Tudd meg, hogy semmi sem igaz s hogy minden szabad, kivéve a gyöngeség, akár bűn, akár erény legyen a neve...«

Valóban ez olyan morál, melynek gyakorlati alkalmazása eléggé banális, de elmélete éppen nem az. S mégis, hogyha Zarathustrát kivetkëztetjük keleti mezéből, ha megfôszttjuk a tenger és hegység ragyogó díszletétől, amely méltó egy Gustave Moreau ecsetjére, régi ismerôsökre találunk benne: a régi Görögország cinikus bölcselôire, koruk civilizációjának tagadóira. Plátó, midôn köztársasága számára a harcosok egy nemes osztályáról álmódozott; Macehiavelli, midôn megbékélteti a gonoszszágot (*scelleratezza*) és az erényt (*virtù*); de Maistre, midôn a háború misztikus erkôlesét hirdeti, a vérontás szükségességét, hogy remekművek keletkezzenek nyomában, — mindezek ugyanazon a nyelven szólnak hozzánk, mint Zarathustra. Mintegy romantikus közhely a lángész jogait hirdetni, a veszedelmes akaratot ma-

gasztalni s a polgár kigúnyolásával a börtönökben keresni a legjobb embereket, akiknek bátorsága és merészsége a mi esenevész civilizációnkban nem találhatott tért, csak a bűnben. Nietzsche tanainak kegyetlenségét és erkölestelenségét megtaláljuk Schiller Haramiáinak Karl Moorjában és Byron sátáni hőseiben, Balzac Vautrinjében és Stendhal Julien Soreljében. Még a szegény Nisardnak is az a fatális sugallata támadt, hogy a Sorbonneban egy napon kifejtse a kétféle morál elméletét, az urak és rabszolgák, a Caesar és a közönséges emberek morálját; mely teóriát neki oly nagy bűnül rótták fel és amely most, mikor Németországból jön hozzánk, ifjúságunk köreiben akkora elismerést és tapsot arat.

Nietzsche igazi inspirátorai Schopenhauer és Renan voltak. De ahelyett, hogy a frankfurti buddhistával a Nirvanában megnyugodott volna, Nietzsche a gyöngék kihasználásáig, a farkasok uralmáig jutott el. Ő pesszimista a nagy többséget illetőleg, melynek az a sorsa, hogy túrjön, de határozottan optimista az előkelőséggel, a zsákmány és élvezet emberével szemben.

Renannal való hasonlatossága meglepő: a történelemnek ugyanaz, a velejében arisztokratikus felfogása: »Szóval, az emberiség célja nem az, hogy felvilágosodott tömegeket, hanem hogy egyes nagy embereket teremtsen... Az egész civilizáció arisztokraták műve.« Ugyanaz az ábrándos remény, hogy megjön majd az idő, amikor kialakul az emberiség kebeléből egy magasabbrendű faj:

A fiziológia és a kiválasztási elv fölfedezésének nagymérvű alkalmazása egy felsőbbrendű fajnak a kialakulására vezethetne, amelynek megvolna az a joga, hogy uralkodjék,

még pedig nemesak tudásánál, hanem vérének, eszének és izmainak kiválóságánál fogva is. Ez az isteneknek, vagy a déváknek egy faja lenne, tízszer értékesebb lények, mint amilyenek mi vagyunk. És az a néhány egyén, amelyekben a nemzetek ereje összpontosulna, úgy venné hasznát az embernek, mint az ember az állatoknak.

Renan dévája ugyanaz, ami a Nietzsche Übermensch-e.

A méltatlankodásnak és felháborodásnak ugyanaz az érzése sugallta Nietzsche művét az aljas, elnyomó és mindent ellaposító demokrácia ellen, mint Renan Filozófiai párbeszéd-eit, melyeket a Commune gyujtogatásai fényénél írt, Tainenek a Forradalom történetét és Spencernek Az egyén az állam ellen című művét. De Nietzsche tévedése abban rejlik, és ezt nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy nála, ellentétben Tainenel, Spencerrel és Renannal, az individualizmus egyértelmű az egoizmussal, az önkény jogával (ami nagyon is érthetővé tenné a demokrácia megtorlását a kivételes emberekkel szemben), míg az erőnek egyetlen elméleti igazolása az igazság megvalósításában rejlik, amint azt az ó-kor kifejezte a szép Heraklesz-mítossszal.

Nietzsche művének két nagyon különböző oldala van, amelyekkel egyszerre vonz és visszataszít. Vonzó, mert megveti a hazugságot, mert harcol a gyöngeség és a puhaság ellen, mint megannyi bűnök ellen; mert azt akarja, hogy szigorúak legyünk másokhoz és önmagunkhoz; arra törekszik, hogy az elpuhult és álmatag nemzedéket ismét visszaterelje az energiához, az erőhöz, mert nagynak és élni érdemesnek csak azt az életet tartja, mely nemes törekvésekkel,

teremtő munkával és áldozatokkal teljes; és ebben a siralmas középszerűségben, amelyben kínlódunk s amelyben Diogenesz hiába gyujtaná meg lámpását, hogy embert keressen, ő látszik egyesíteni magában a jelen szenvedésének kifejezését és a jövő megváltás misztériumát. — Így érthető meg az a lelkesedés, melyet egyaránt gyújt a mi feleseperedő titánjainkban, valamint a német egyetemek megvagdalt arcú diákjaiban, kik Bismarek, a vasember, a rablólovag kultuszában nevelkedtek.

De elválasztja az embert az embertől, önmagára utalja az egyént és ilyen módon szükségképpen rávezeti a gőgre, a kicsinylésre, hiúságra, gonoszságra, önző élvezetekre, arra az epikureizmusra, arra a műkedvelő kontárságra, mellyel torkig vagyunk, és azzal nyeri meg tetszését a dekadens iskoláknak, ő, ki halálos ellensége mindegyiknek, ami dekadens.

Nietzsche meg akarta írni a hősies és kegyetlen élet költeményét. Ő nem filozófus, mert kerüli a rendszereket, amelyek szerinte a becsületesség híján vannak. Töredékein, aforizmáin, bölés és velős mondásain és az arcképeken keresztül, melyekből az ő műve áll, megkísérlettük gondolatainak fonalát követni, de ez a fonál nem egyszer elszakadt. Az ő változó humora kizárja és magába foglalja a könyörületet; elítéli a fájdalmat, később meg magasztalja jótékony hatását. Lélekbúvár ő, ábrándozó, aki gondolatot kelt, de ki veszélyes csúcsokra, örvények szélére visz el s megszedít, annyira, hogy mikor végigolvastuk könyvét, keressük a lépcsőt, hogy megint leszállhassunk az életbe.

III.

A perverz filozófia.

Henri Lichtenberger adta ki az első összefoglaló tanulmányt, melyet Franciaországban Nietzscheinek szenteltek.¹ Ezt a tanulmányt azután a kivonatok és gondolatok egy kis kötetével egészítette ki, amelynek rendezésére és megválasztására senkisem volt hivatottabb. Nietzsche leghíresebb műveiből kettő, a *Jenseits von Gut und Böse* és a *Zarathustra* bevezeti összes műveinek kiadását. Így tehát a gondolkozók nemsokára Franciaországban is éppen olyan jól fogják ismerni, mint Németországban.

A jámbor lelkek emiatt nyugtalanságot érezhetnének. Nietzsche filozófiája veszedelmes hírben áll. A berlini egyetemnek egy magántanára erre például hozza fel egyik tanítványát, egy félénk természetű, örökösen piruló ifjút, aki csupa tisztelet volt tanárai iránt s aki Nietzsche olvasására tökéletesen megváltozott. Arcátlan, gánesoskodó, kihívó lett s egy szép napon, látogatása alkalmával, erőszakot akart elkövetni az egyik *Frau Professorin* ellen. Szó szerint vette mestérének alapvető rendelkezését: »Semmi sem igaz, minden szabad«. (»Nichts ist wahr, alles ist erlaubt«.)

Azt mondták erről a filozófiáról, hogy lázadást és anarchiát szít; az irodalmi dinamithoz, az intellektuális bombák szertárához hasonlították; tanítványai állítólag egy a közromlást élező, felforgató liga szervezésén fá-

¹ Paris, F. Alcan, 1899.

radnak. De semmi sem új az ég alatt; és Nietzsche paradoxális eredetisége elsősorban abban az ötletes és csillogó kifejezésben rejlik, melyet a pogány renesszánsz életfelfogásának, erkölestanának adott. Burkhardt, a XVI. századi Olaszország alapos ismerője — aki Nietzsche-vel egyidőben tanárkodott Bázelen — avatta be őt nagyrészt az Alpeseken túli fejedelmek és művészek arisztokratikus individualizmusába. Macchiavelli Titus Livius-ról írt értekezésének következő helye — melyet tudtunkkal sohasem vetettek össze Nietzsche-vel — esodálatosan összefoglalja *Jenseits von Gut und Böse*-ben kifejtett egész elméletét s mottója lehetne.

»Vallásunk — írja Macchiavelli, rövid és velős stílusában — inkább az alázatosság és szemlélődés erőnyeit jutalmazza, mint a cselekvés erőnyeit. A legfőbb boldogságot az alázatban, a megalázkodásban, az emberi dolgok megvetésében látja, a másik ellenben (a pogány vallás) a lelki nagyságban, a testi erőben és mindazokban a jelességekben tüntette fel a legfőbb jót, melyek az embert félelmetessé teszik. Ha a mi vallásunk kíván bizonyos lelkierőt, inkább azt kívánja meg, mely a bajok elviselésére képesít, mint azt, mely nagy tettekre késztet. A gonoszok látták, hogy olyan embereken félelem nélkül zsarnokoskodhattak, kik, hogy a mennyországba jussanak, hajlandóbbak voltak a bántalmat elviselni, mint meghosszulni.«

E néhány sor magába foglalja Nietzsche egész teóriáját, az erkölesi *értékek értékelésének* tabellájáról, arról, amit az urak és szolgák moráljának nevez, a jó és rossz, jóság, szépség, bátorság szavak eltérő, ellenkező értelméről, aszerint, hogy pogány vagy keresztény

tény szempontból nézzük. A »virtù«, amint Macchiavelli érti a szót, az uralkodás céljára fordított akaraterő és ügyesség, az életrevalóbbak, az erősek, a ragadozó természetűek, a Caesar-félék joga, hogy az emberi esordát bármilyen eszközzel, akarata ellenére, a civilizáció felé tereljék. Nietzsche Borgiában, Macchiavelli fejedelmében az emberek vezetőinek fényes típusát üdvözli.

Nietzsche gondolkodása nem igen különbözik a Stendhalétól, aki oly nagy bámulója a quattrocento zekéinek és tőreinek, valamint Bonapartenak, az emberfölötti lángeszű condottierének, akit híven követett egész Európán keresztül.

Vautrin beszéde Rastignac-hoz a boldogulás művészetéről megint tiszta, hamisítatlan Nietzsche. Vautrin Benvenuto Cellini emlékirataiból veszi szövegét és szembeállítja »a jó Isten elnyűtt cipőjű szentséges társulatá«-nak erkölcsét a lelkiismeret nélküli ambiciózusok moráljával, »kiknek a gerincében erő, vérében vas van«. Nem lemondásról van szó, hanem szünet- és könyörületnélküli harerről, hogy jó helyet hódítsunk magunknak a világban. Nietzsche éppen úgy magasztalja a nyereséget, kegyetlenséget, ravaszságot, vakmerőséget, a harei kedvet, mely fokozza az ember életerejét és igen-t mond a rosszra és bűnre.

Nietzsche ilyenformán ellentéte Tolsztojnak. Ő a küzdők morálját fejt ki, Tolsztoj pedig a betegápolók és beteghordozók, a genfi kereszt morálját, akik összeszedik a legyőzötteket, bekötözik sebeiket s akiknek résztvevő lelke azt szerctné látni, hogy minden ember, ahelyett hogy szétmarcangolná egymást, egymás karjába dőljön.

A nietzscheizmus szembeáll a kereszténységgel és a demokráciával, amelyek egyként hir-

detik az emberi egyenlőség tanait. Ellenkezőleg, úgy Nietzsche, mint Renan és Carlyle szemében éppen az emberek közötti egyenlőtlenség a szembe-
szökő. A haladás nem a tömegek műve, hanem a kiváló fajké és embereké, a zseniké, a hőrszoké, az emberóriásoké. A demokrácia feladata és a szocializmusé, mely annak virágja, mindent leszorítani a legalaposabb közepesség színvonalára, egyesíteni a gyöngéket az erősek ellen s a tehetetlenek javára szervezni a társaságot. Nietzsche szerint túlozzuk a néposztályok szenvedéseit; saját idegeinkkel ítéljük meg. Másrészt e szenvedések fokozására törekszünk azzal a műveltséggel, melyet meggondolatlanul adunk a nehéz munkában fáradóknak.

Az ipar haladásának valódi előmozdítói nem a proletárok, hanem a feltalálók, az ipar, a bankügy, a kereskedelem hősei, a vállalkozás, a kezdeményezés rideg és kapzsi emberei, a zsákmányleső pénzemberek.

A zsidó szellemmel szemben hol rokon-, hol ellenszenvet tanusít Nietzsche. A biblia részvétre szólít az alacsonyorsúakkal szemben s ez visszatetszik neki. De ugyanesak a biblia a bosszúálló szellemet is diesőíti: »Szemet szemért, fogat fogért« s a bosszú része az urak moráljának, míg az evangélium az arculütött embertől azt kívánja, hogy nyujtsa oda másik arcát is. Bámulatos a zsidók pénzszerző tehetsége, türelme és vakmerősége; nem okos dolog azoktól a népektől, melyek között laknak, hogy gyűlölségben élnek velük.

A kiváló emberfajok vezérszerepre termetek: Nietzsche a békés demokráciával szemben a háború civilizáló erejét magasztatja. Jósolja,

hogy nagy harcok fognak támadni azért, hogy kié legyen a főuralom a világon, s eddig nem bizonyult rossz prófétának. Nem voltunk-e csak a minap tanui, hogy az amerikai demokrácia is nekivágtat a hódításnak? Végül pedig »a közel jövő európaija«, az emberóriás, fellázad a nép zsarnoksága ellen; a Gulliverek széttörik azokat a láncokat, melyeknek segélyével a Liliputiak szolgaságban tartják őket.

Szertelenségein és túlzásain keresztül is felismerhető, hogy van bizonyos rokonság Nietzsche elméletei, meg Kant, Spencer és Darwinéi közt. Kant a kategorikus imperatívuszt hirdeti, nem az érdekét, — mint Nietzsche akarja — hanem a lelkiismeretét. Máskülönben mégis elismeri, hogy az emberek nem engedelmeskednek a kötelesség törvényének; dícsérve elismeri az ember kaján küzdelmeinek jótékony hatását, sőt még a nagyra-vágyás szenvedélyének jótékony hatását is, mert nemes tulajdonságokat ébresztenek. Nietzsche éppenúgy dícsőíti a hatalom vágyát, a *Wille zur Macht*-ot. Spencer azt tartja, hogy az olyan filantrópia, mely életbentartja a nyomorékokat, a kiválasztás visszaját okozza s oda-vezethetne, hogy a művelt világ szörnyszülöttek kiállítása legyen. Nietzsche szerint is szemlátomást csúnyul, elfajul Európa. Nietzsche morálja, a harc morálja, az igazi tudományos morál, amint több vagy kevesebb szigorúsággal és mérséklettel levezethetjük Darwin elméletéből, a *struggle for life*-ből.

Kis adagban véve, bizonyos mérgek gyógyhatásúak lehetnek. Nietzsche filozófiája a század betegsége, a csüggesztő pesszimizmus és az életűntság ellenmérge gyanánt kínálkozik.

Nem par excellence az energia tanára-e, midőn azt rendeli: »Kelj fel minden reggel erősebb akaráttal, mint lefeküdtél!«? Hogy megálljuk helyünket a világgal szemben, ismernünk kell: Szeressük tehát a való életet, rút oldalait, kellemetlen illatát, bajait, zaját, mindennemű zavarát, és hagyjunk fel az örökké esalódott ideálisták nevetséges viselkedésével. Tartózkodjunk a lágy nyöszörgéstől, rejtsük el fájdalmainkat, kerüljük a szánalmat, mint a gyalázatot, magunkkal szemben legyünk kemények, mint a gyémánt, és mások előtt játsszék ajkunk körül az isteni vidámság mosolya.

A számító fiatalság, mely »boldogulni akar«, ha megszakad is bele, Nietzscheben találja meg vágyainak és álmainak tökéletes kifejezését. A század betegségének egy másik oldalát is mutatja: a baj csak helyet cserélt és másutt ütött ki. A Werther és René lehangoltságát követte a Julien Sorel és a Rastignacok őrjöngése. Számos á l e m b e r ó r i á s leendő Bonapartenak, Talleyrandnak tartja magát és azt hiszi, hogy neki minden szabad. De a mi polgári társadalmunkban a közönséges morál megvetése azzal fenyegeti az akarat eme hőseit, hogy a rendőrbírótság vagy pedig az esküdtszék elé kerülnek.

Nietzsche megtagadja e sületlen tanítványait; különben semmiféle tanítványról sem akar hallani. Tanítványokat nevelni annyi, mint bizonyos nyájhoz tartozni. Semmiféle magasabb filozófiát nem ruházható másra. Mindenkinek saját dolga, hogy a világegyetemet saját szemlélete, saját tapasztalata szerint értelmezze. A világ az én képzetem, azaz az én szellemi mivoltom, az én idegrendszerem.

Nietzsche filozófiája inkább tükrözteti vissza fantáziáját, mint jellemét. Élete egy tudós élete, majd egy hilyongó és beteges dilettánsé, mely mindig távolmaradt a tettek mezejétől. Mint költő és zenész, ki rajongott a harmonikus formákért, nem volt máshoz tehetsége, csak a merengéshez. Klasszikusaink szép prózáját, előkelőségét, arisztokratikus finomságát mindenekfölött bámulta. A póriasság, a durvaság kimondhatatlanul bántották. Legkevésbé sem volt sérthetetlen; sőt nagyon érzékeny lelkű, de erkölcsi ereje ugyanakkora, mint képessége a szenvedésre. Szíve vérzett, midőn Wagnerrel szakított. A nőkről nyersen szólt. A tudós nőknél — mondá — valami fiziológiai fogyatkozást kell gyanítanunk: az emancipált nő saját rovására megsérti az örök nőiséget. A nő a harcok felüdítésére van teremtvé és hogy szép gyermekeket szüljön neki.

Nietzsche szerette volna megismerni a szerelmi szenvedélyt. Megvetette a közönséges, érzéki szerelmet; nőtlen életet élt és beírta néhány kiváló nő nemes és gyöngéd barátságával.

Őrütségben halt meg. Az emberek kapcsolatot kerestek örültsége és gőgös, magányos filozófiája között. Ez a kapcsolat nála sokkal kevésbé látható, mint Rousseau-nál, akinek bizonyos könyvei az elmebetegségek diagnosztikájában segítségünkre lehetnek.

Ugyanabban a pillanatban még levelezésben voltunk Nietzschevel, mikor a szerencsétlenség rászakadt.

Nagy bámulatunkra egyik reggel egy, a Hohenzollernekhez intézett kiáltványát kaptuk, azzal a kérelemmel, hogy azt a *Journal des Débats*-ban közöljük. Másnap új levél

érkezett, amelyben bizalmasan közli velünk, hogy ő a valóságos Krisztus, a keresztre feszített Krisztus.¹ Megújítjuk e személyes emléket, mert érdekes megállapítani, hogy milyen különös alakot öltött Nietzsche-nél az üldözési és a nagyzási hóbort. A szerencsétlen nem Zoroaster megtestesülésének képzelte magát, hanem a golgothai Krisztusnak, a rabszolgák amaz istenének, aki ellen átkait szórta. Ez talán nem volt más, mint visszatérés gyermekkori hitéhez: Az immoralista² Nietzsche lelkésznek volt a fia.

IV.

Nietzsche szocialista — akarata ellenére.

Jelenleg nincs író, akit többet fejtegetnének, mint Nietzschet. Már nem elfogultságról, nem változó divatról van szó. Komolyan beszélhetünk nietzschei befolyásról, nietzschei mozgalomról. Figyelemreméltó, hogy ez a befolyás a legkülönbözőbb irányokban mutatkozik. Ultra konzervatívok, anarchisták, sőt még rablógyilkosok is hivatkoznak Nietzsche-re. S vajjon nem magasztalta-e e sokakat megzavaró elme veszedelmes formuláinak egyikében a bűnöst, mint valami teremtet? Nemrég olvastuk egy lipesei tanuló pörét, aki leszúrta menyasszonyát, miután Nietzschetől tanult energiát. Nietzsche műveiben sok mecklenburgi báró leli gyönyörűségét, akinek különben egyetlen olvasmánya a »Kreuz-

¹ Kevéssel ezután, 1889 január 19-én, barátja Overbeck tanár Bázalból tudósított bennünket, hogy tébolydába vitték.

² Lásd A. Fouillé szép könyvét: Nietzsche et l'immoralisme. Paris, F. Alcan, 1902.

zeitung« és a gothai almanach. S esodálkozhatunk-e ezen? Ki az, aki Nietzsche-nél jobban dicsőítette az arisztokratikus elvet, a nemesek parancsolójogát, a harcias gőgöt és a hódító tüzet? S ami a szocialistákat illeti, — miután becsmérelték Nietzschet — a magukénak követelik, mert nem tűrhetik, hogy bármely nagy elme tanaiknak ellentmondjon. Hegel filozófiáját a század első felében a porosz monarchia oszlopának tekintették; majd néhány tanítványa, a hegeli iskola balszárnyáról, a forradalmi szocializmus igazolását fedezte föl benne. Ma éppen úgy egy nietzschei balszárnyat látunk kialakulni. Gystrow kapcsolatba hozza Nietzsche gondolkodását a szocialistákéval. Jaurès ugyancsak bámulatba ejtette a genfieket, mikor kijelentette előttük, hogy Nietzsche hőroisa, emberóriása nem más, mint a proletariátus. De Roberty¹ egy, Nietzsche szociológiájáról írt érdekes tanulmányában elmés érvekkel körülbelül ugyanezt vitatja.

Nietzsche ragyogó és szakadozott iratai, esillogó aforizmái, szeszélyes és meglepő stílusa, kétségkívül nem mutatnak semmiféle logikai kapcsolatot. Ebben Montaignere, Pascal Gondolatai-ra, La Rochefoucauldra emlékeztet. Véleménye sokszor változott: máglyára ítélte azt, mit előbb imádott, mint például Wagnert. Utolsó művei mégis nagyon megállapodott világfelfogást tükröztenek, melyet Vaihinger hallei egyetemi tanár fejt ki, a legjobb tanulmányok egyikében,

¹ F. Nietzsche: Contribution à l'histoire des idées philosophiques et sociales à la fin du dix-neuvième siècle; Paris, F. Alcan, 1902.

mely Nietzsche-ről megjelent.¹ Nietzsche a szocializmustól egy pillanatig sem volt megméltelyezve. Felfogása éppen az ellenkező véglet körül jár.

Valóban, ő antipesszimista, nemcsak a jövőre, hanem a jelenre nézve is, olyan értelemben, hogy korántsem kesereg a bajok, szenvedések és szolgaság miatt, melyek az emberi társadalomban uralkodnak, hanem azt akarja, hogy asszonyos panaszok helyett nyugodt derűtséggel és örömmel fogadjuk a rosszat, mint tette serkentőt. Nem képzeli s még kevésbé óhajtja az emberiséget minden bajtól mentnek.

Mindenekfölött vallás- és keresztényellenes; esküdt ellensége a bűnösség, a lemondás, az önsanyargatás eszméjének, a felebaráti szeretetnek. Ez az egyetlen pont, melyben a szocializmussal találkozik. De éppen úgy visszautasít minden társadalmi erkölcsöt, legalább a kiválóbbakat illetőleg. A szociális morállal szembeállítja az egyén morálját, a habozást és lelkipurdalást nem ismerő akaraterősökét, akik csak az uralmat, a hatalmat tartják szem előtt. Ez az **u r a k** és **s z o l g á k** moráljának antitézise.

Ezenkívül tökéletesen antiszocialista; felázad minden bilines, minden akadály ellen, mely az egyén szabadságát korlátozza. Szerinte az erősnek jogában van, hogy a gyöngéket céljaira felhasználja. A törvénynek ellensége. A nagy egyéniségek csak korlátlan szabadságban teremnek. Antiszocializmusa egészen az anarchizmusig ragadja. De Nietzsche anarchizmusának sem-

¹ Ez a tanulmány a *Histoire de la philosophie* című könyvnek egy fejezete, mely a nemzetközi kongresszus könyvtárában jelent meg, 1900-ban; Paris, Armand Colin.

miféle egyenlősítő és demokratikus célzata nincsen. Nietzsche kormányzati anarchista, Bonaparte és minden igazi zsarnok módjára, kik magukra nézve semmiféle törvényt el nem ismernek, de akik saját törvényeiket rászabják a tömegre, az ágyútöltelékre, a *Viel zu Viele*-re, amint őket nevezi. És amint kikacagja az emberi jogokat, épúgy gúnyolja az asszony jogát. Ismeretes megvető aforizmája: »Asszonyok közé méssz? Akkor ne feledd a korbácsot!«

Nietzsche örültségéből következtetéseket vontak elméletei ellen. De az elmeháborodás, mely annyira jellemző Rousseaunál, ezt a szofistát nem akadályozta meg abban, hogy óriási befolyást gyakoroljon. Nietzsche örültsége hirtelen tört ki, az erő és a háború dicsőítését illetőleg, pedig mennyi űsét fedezhetnők fel, mint: Kalliklesz Plátónál, Heraklitosz, a Cynikusok, Macchiavelli, Hobbes és a mi századunkban Stirner és az én kultusza, Carlyle és a hérosz imádata, Darwin és az életküzdelem, Spencer és az állam ellen lázadó egyén.

De nem tekintve ez annyira jellemző általános irányt, vannak nyilatkozataink Nietzschetől, melyek egyenesen a szocializmus ellen szólnak.¹ Nietzsche szerint az űszinte szocialisták, ez örökké elégedetlenkedők, valami különösen ellen-szenves természettel vannak megverve. Epés, komor, gyarló, sokat okoskodó emberek. Mindenképpen azon vannak, hogy még azt a kevés örömet is megszorítsák, ami ezen a világon van. Túlozzák az alsóbb néposztály szenvedéseit. A

¹ Neue Zeit, 1897. január 20.

nélkülözés és a szenvedés együtt nőnek az egyéni műveltséggel. A legműveletlenebbek e tekintetben a legérzékletlenebbek. Helyzetüknek javítása annyi, mint a szenvedésre való képességet fokozni. Ez az ártalmas propaganda millióknak veszi el a békéjét. A tömeg elégedettsége csak a hagyományos élet, a megállapodott erkölcsök, a vágyak mérséklése mellett lehetséges. A szocialisták mindazokkal a hatalmakkal szövetkeznek, melyek lerombolják a tűrhető élet eme föltételeit.

A mai társadalomban sok aljas és kemény munkát kell végezni, bármibe kerüljön is; kell tehát tartanunk oly munkásokat, akik magukat e hálátlan munkának alávetik, amíg nem sikerül mindenütt gépet alkalmazni. Olyan embereknek szabad választási jogot adni, akiket ennyire függő helyzetben kell tartanunk, — esztelen ellenmondás. Vagy hozassanak négert és kulit azoknak az elengedhetetlen szükségleteknek ellátására, melyek alól az európai munkások kivonják magukat.

A szocialisták végre tagadják az ősi, elkerülhetetlen egyenlőtlenséget, mely az emberek közt uralkodik, még a legelemibbet is, mely megkülönbözteti a jókat és a rosszakat, az okosakat és az ostobákat. Nem tudják, hogy a cölöpépítés korára kellene visszatérnünk, hogy megtaláljuk az egyenlőséget. Mennél műveltebbek lesznek az emberek, annál nagyobb különbségek támadnak köztük, rangjuk szerint is. A jelenben ártalmas szocializmus tehát oly ábrándos célokat kerget, melyek a jövőben sem lesznek megvalósíthatók.

De bár ilyen világosan szólnak e szövegek, a szocialisták, akik Nietzscheben azelőtt nem láttak mást, mint a nagy vagyont, a Rothschild,

korunk e valódi emberóriásának, a Caesar utódjának filozófusát, azét, akinek minden szabad, — ugyanazok a szocialisták most erőnek erejével besorakoztatják az ő vörös zászlójuk alá.

De Roberty szerint hallatlan túlzás Nietzscheben a szertelen *struggle for life* kíméletlen védőjét, a nyers erő otromba bámulóját látni. Nietzsche azt állítja, hogy az élet harca ellenkezőleg folyik le, mint ahogy Darwin kívánta, mint ahogy vele együtt mi is kívánhatnók, mert a történet folyamában a gyengék számuknál fogva előbb-utóbb mindig az erősek fölé kerülnek.

De Roberty szintén nem kívánja, hogy szó szerint vegyük Nietzsche nagy szavait a nép ellen, vagy pedig nagyhangú szónoklatait a kérelhetetlen kegyetlenség érdekében. »Az, amit Nietzsche *szigorúság*-nak nevez, nem más, mint egy neme a felsőbb *könyörület*-nek.« (Nem szellemes és finom kiforgatás ez?) Nietzsche nem akar a szerencsétlenül könnyíteni, mert nincs hozzá módja. Mire vezethet a tehetetlenek részvéte? Csak egy kis gyöngeséget kíván a túlerőseknek; — a nagyon is gyöngékeknek több akaraterőt; — a gonoszoknak jóságot; — a nagyon is jóknak egy kis gonoszságot. Túleröltetett és túlfinom környezetben a jóság nem más, mint hisztérikus gyöngeség. Igaz, hogy Zarathustra azt tanítja, hogy szeressük a képzelgőket, a gonoszokat, de ez csak annak a nagy szeretetnek megnyilatkozása, melyet a filozófus a teljes valóság, az igazság minden formája, minden jelensége iránt érzett. Nietzsche eszményképe a régi római. De nem láttuk-e a nagy jakobinusok republikánus iskolájában föléledni az antik erényeket?

»Egy német bírálója — végezi szavait de Roberty — már előttünk fejtegette, látszólag paradox módon, azt az állítást, hogy Nietzsche őszinte szocialista, igazi demokrata volt. Valóban, azt kívánta, hogy mindenkit, minden egyes embert emeljünk fel az arisztokraták sorába. És ugyanezt a célt követjük mi is. Ha előzőleg a vagyon általános egyenlősítésén fáradunk, ez azért történik, hogy az összes reális egyenlőtlen-ségek módot találjanak a létesülésre, hogy az anyagi és cinikus akadályon, a pénzen győzedelmeskedjenek, mely végső elemzésben lehetlenné teszi a szabadság és igazság eljövételét az emberek között. Nietzsche tehát közülünk való volt.« Csakhogy de Roberty megfeledkezik arról, hogy a specifikus szocializmusban, a munkás-szocializmusban van egy törekvés a merő egyenlősítés felé, amelynek »n a g y B a b e u f ü n k« — ahogy őt Jaurès nevezi — adott kifejezést és amelynek a reális egyenlőtlen-ségek éppen olyan gyűlöletesek, mint a gazdasági egyenlőtlenység, — ha nem még gyűlölete-sebbek.

Mindaz, amit megengedhetünk de Roberty-nek, a következőkre szorítkozik. Bizonyos, hogy a Nietzsche emberóriás-ának, az Übermensch-nek különböző értelme van, ha a multa vagy a jövőre vonatkoztatjuk. A multban Nietzsche csak az egyéneket, a nagy embereket, a zárt élite-et bámulja, mint a XVII. és XVIII. század annyira elszigetelt, művelt és gőgös francia arisztokráciáját. A jövőben kevesebbet törődik az egyénnel, mint a fajjal, kevesebbet a nagy emberekkel, mint a nagy emberiséggel. Zarathustra az emberiségnek egy új fajtát jósolja, amely tel-

jesen újjászületett, mely egységének és nemes-ségének tudatában van.

Ez egyértelmű azzal, hogy az egyéni föl-emelkedések számosabbak lesznek. Ha az általános nívó magasabb, nagyobb számmal fognak támadni a kiváló emberek. De Nietzsche éppen nem gondol általános arisztokráciára, — mi magában is ellenmondás — holmi a pándemokráciából felbukó pánarisztokráciára, ami végső elemzésben nem vezethetne másra, mint egy bourgeois gentilhomme-okból álló emberiségre, mitől Isten mentsen!

A de Robertytől vitatott tétel az éleselméjűség mintája. Mégis hiába vetköztetjük ki Nietzsche gondolatát paradoxális szertelenségéből, mindig megtaláljuk benne a javíthatatlan antiszocialistát.

A szocializmus abban áll, hogy az egyes embert alárendeljük a társadalomnak; a szocializmus elébe teszi az összességet az egyének kívánságainak; a szocializmus elnyomja az egyént a közösség javára; a szocializmus a jövőben a létért folytatott nehéz küzdelmet, mely minden férfias erénynek éltetője, a szociális békével pótolja; a szocializmus megóvjá a gyöngéket az erők felsőbbségétől. Nietzsche kikel e törekvések ellen. Korunk — mondja Riehl — kollektivistá szellemű és szocialista feladatai mellett néha megfeledkezett az egyéniség fundamentális értékére gondolni. Nietzsche meglepő módon állítja korunk szeme elé a meggondolatlan egyenlősítés veszedelmét, mely az emberiséget elsatnyulással fenyegeti.

Nietzsche iratai meghúzzák a vészharangot az egyenlősítő demokrácia, a szocializmus, a bürokrácia, az állami mindenhatóság egyre ve-

szélyesebb áradata ellen. Hanyatlásba rohanunk, ha a tömeget tesszük vezérré. Mint Jean-Jacques, Nietzsche is a természethez való visszatérést hirdeti, de többé nem a civilizáció ellen, hanem annak védelmére.

És mindezeket a veszedelmeket, — melyekre Nietzsche megvető gesztussal figyelmezteti a mi elpuhult és elpetyhüdt régi világunkat, — földünk legifjabb, legvállalkozóbb és legvakmerőbb népe teljesen fölismerte és igyekszik elhárítani őket. Az Egyesült-Államok megakadályozza a betegek bevándorlását. Az Unió némely állama nem várta meg dr. Cazalis óvó intését, hogy megtiltsa a beteg egyének házasságát. Andrew Carnegie, a milliárdos amerikai, sajnálja a betegek és gyógyíthatatlanok eltartására pazarolt milliókat és emberbaráti alapítványaival csakis az életrevaló és vagyontalan fiatal embereknek nyújt segédkezet. Rooseveltt, az Egyesült-Államok elnöke, akinek kalandos életében bizonyosan nem volt ideje Nietzsche iratainak tépelődni, kérve-kéri népét, hogy eszményképéül Nietzsche valóságos *Übermensch*-ét válassza, — a *harcost*, — hogy hódító néppé, prédaszerző fajjá legyen, és ebben csak visszhangja az ifjú Amerikának.

TOLSZTOJ.

A jóság vallása.

Mindenki olvasta a *Feltámadás-t*, még azok is, akik már únják a regényeket, sőt azok leginkább. Ez a könyv egy 70. évében géniuszának teljességét elért író műve.

A *Feltámadás*-ban elszórtan megtaláljuk azokat az érzelmeket és eszméket, melyek Tolsztoj életének második felében rajta elhatalmasodtak, midőn kercste a helyes utat. Ez érzelmeket és eszméket rövidebb értekezéseiben és a népnek írt elbeszéléseiben már kifejtette volt. Azt hitte, hogy nagyobb irodalmi művet többé nem ír s ez önmagával szemben elkövetett hűtlenségnek köszönhetjük ezt a remekművet, mely egész filozófiáját, jobban mondva egész hitvallását magában foglalja; mivel az a felfogás, melyet magának a világról és az életről alkotott, érzékeny lelkiismeretből támadt.

Éppen úgy, mint Saint-Simon, Tolsztoj is végig élte a társadalom minden osztályának életét. Főúri család fia és csillogó katonatiszt volt, aki Krimiában harcolt; később a béke tétlenségében világi szórakozásra és játéokra adta magát; utazgatott, gazdag földbirtokos, iskolamester, cipész és földműves volt, »világfi, majd aszkéta,

szkeptikus és hívő», aki szimpátiából megsokszorozta a lelkét. Az emberek megismerése, amely bennünket önzőkké és érzéketlenekké tesz, őt jóságra és részvétre indította.

Első műve, a **H á b o r ú é s b é k e** egy egész népnek életét rajzolja, azokban a válságos mozzanatokban, amelyekben nemzeti jelleme megnyilatkozik. Elvezet bennünket a háború, politika és diplomácia kulisszái mögé s megmutatja, hogy mind e hőeszok csakolyan emberek, mint a többiek. Már itt kezdi az emberi dolgokat a halál szempontjából látni. **K a r e n i n a A n n á**-ban, mely az előkelő osztályok léhaságának, romlottságának rajza, nagyon is világosan mutatkozik az erkölcsjavító irányzat.

Ötvenedik éve körül, miután visszatért az egyházhoz, a tisztára rituális vallásos cselekedetek folytán támadt nagy lelki csüggedés hatása alatt, Tolsztoj Bondarev öreg parasztnak egy kéziratát olvasva, — mely egyszerűen a biblia elemi tanításait újítja meg, — az orosz szektarizmus hatása alá került. Maga is ír a nép nevelésére szentelt könyveket, amelyekben kutatja az élet értelmét és azt a célt, melyet törekvéseink elé ki kell tűznünk: **A b o l d o g s á g k e r e s é s é r ő l, M i t e v ő k l e g y ű n k? H i t v a l l á s o m,** stb. Kétségtelenül találunk bennük némi ingadozást, logikai következetlenségeket. Ő maga is elítélte olykor előbbi gondolatait. De mint megannyi hitceikkelyt, fentartotta a **F e l t á m a d á s** utolsó lapjaiban foglalt parancsolatokat.

Ezeket a parancsolatokat az evangélium sugallja. De Tolsztoj neo-krisztianizmusa istenkáromlásnak tűnhetik fel, ha a keresztény ortodoxia álláspontjára helyezkedünk. Valóban, ő

mellőzi a hivatalos kereszténységnek teológiai dogmáit, az eredendő bűnt, a megváltást és a halhatatlanságot. A jövő életbe vetett reményt gyöngeségnek és gyávaságnak tartja: ellenkezőleg, érzelmeinkkel ennek az életnek a körére kell szorítkoznunk, mely keserű szenvedésekből és kimondhatatlan örömeiből áll. Krisztus istenségét époly kevéssé tartja fontosnak, mint azt a kérdést, vajjon az evangéliumi igazságok kinyilatkoztatáson alapszanak-e vagy sem. A felebaráti szeretet kötelessége, e — mely tanításának alapja — s az a kötelesség, hogy a gonoszság ellen ne védekezzünk, kétségtelen bizonyossággal ragyognak szemében. Ez örök igazságokat a saját szívében fölfedezte volna még akkor is, ha a kereszténység sohasem létezett volna. Tehát teljesen közömbös, hogy az evangélium, az igazságunk forrása, isteni kinyilatkoztatás-e, vagy emberek műve? Tolsztoj kereszténysége a buddhista panteizmushoz közeledik.¹

Erkölestana tisztán evangéliumi. Ne használj erőszakot a rossz ellen! Ha valaki megüti egyik arcodat, tartsd oda a másikat is. Kenyeredet homlokod verejtékével keresd, azaz csak kezed munkájának gyümölesével élj. Hogy e parancsolathoz alkalmazkodjék, parasztzubbonyt öltött. A nő csak fájdalommal szülheti meg gyermekét. Igazi hivatása — épúgy, mint a férfié, kivel egyenlő — a család, az erkölcsi tisztaság ápolása.

A szerelem felfogása Tolsztoj szociális filozófiájának lényeges része. K a r e n i n a A n n á b a n a házasságtörés nyomorúságait, hazudozá-

¹ G. Dumas: Tolstoi et la Philosophie de l'amour. Paris, Hachette, 1893.

sait és büntetését rajzolja. A *Kreutzerszonáta*-ban magát a szerelmet ítéli el a házasságban, a hitvesi szerelemnek azt a fajtáját, melyet francia regényíróink annyi kedvteléssel rajzolnak, az éj titkait tárva a világ elé, *Gustave Droz Monsieur, Madame et Bébé-jétől*, (mely könyvnek a kiadások sikerét illetőleg nem volt párja, *Lasserre Notre-Dame de Lourdes-ját* kivéve), egészen *de Porto-Riche Amoureuse-jéig* és a *Maurice Donnay-féle buja szerelmesekig*. Tolsztoj megütközik az érzéki szerelem mélységesen önző voltán. Szerelemből házasodni annyi, mint semmit sem szeretni, csupán önmagát. Ezek a házasságok csakugyan a legégbekiáltóbb meghasonlásban szoktak végződni. Kivéve azokat a ritka pereeket, mikor az ösztön vad ölelésben egymáshoz kergeti őket, férj és feleség, ha érzéki lázuk egyszer csillapodott, egymás jelenlétében is »oly távol érzik magukat egymástól, mint ég és föld«. *Émile Montégut* szokott szellemes eredetiségével úgy véli, hogy a *Kreutzerszonáta* a legnagyobb igazságot foglalja magában, azt az igazságot, melybe sohasem hatolhatunk elég mélyen. Tolsztoj — szerinte — azt az illúziót igyekszik szétoszlatni, hogy az a gyönyör, melyet egy férfi és egy nő együtt érezhetnek egy negyedórán át, örökké tartson; ez illúzióknak áldozatai megszámlálhatatlanok.

A *Feltámasztás* ismét lelkiismereti kérdés, mely a szerelemmel van kapcsolatban: egy fiatal herceg elesábít egy szolgálóleányt, aminek messzeható következményei vannak. Tolsztoj a prostitúcióval és a bűnnel foglalkozik benne, éppen nem elvont módon, hanem szellemidéző

művész módjára, szinte azt mondhatnók, mint akinek látomásai vannak. Szorosan esatlakozik a nyugati romantícizmushoz és a realizmushoz, de túlszárnyalja lélektani boncolgatásainak gyöngédségével és finomságával. A Victor Hugo-szerű ellentétek, melyek hatalmasak, mint a Mont-Blanc, nála a legfinomabb és a legtünékenyebb árnyalatoktól színesek. Maszlovája, ki első botlása folytán — melyért mást terhel a felelősség — egy rosszhírű házba került, az erkölcsi felelősség legkínzóbb kérdését veti fel és egyúttal megigéz kissé kanesal tekintetével; s csak Henri Monnier Méliejével, *Une nuit dans un bouge* (Egy éj a lebuiban), Gonceourt *La fille Éli-sa-jával*, Guy de Maupassant *Boule de Sui-f-jével* (Gömbe) kell összehasonlítanunk, hogy tisztán lássuk, mekkora az ellentét. Tolsztoj különben nem tesz mást, mint hogy újra fölveti a társadalmi értékek felforgatását tárgyaló romantikus és forradalmi kérdést. Nem éri be avval, hogy még a legzüllöttebb természetekben is felmutat oly vonásokat, melyek megnemesítik, nem elégszik meg avval, hogy eszünkbe juttassa, hogy az igazi jóság, az odaadás és az áldozatkészség szelleme mennyire nem függnék a rangtól és hogy a társadalmi megkülönböztetések éppenséggel nem felelnek meg a jellem igazi nemességének. Azt akarja bebizonyítani, hogy a társadalom alsóbb rétegei az igazán előkelők. Csudálatos művészettel igyekszik ezt a hitet bennünk fölkelteni. De az ő rajzai, melyek talán híven festik az egyes esetet, az egyetemességre nézve csalókák. Azok a bűnök, ferdeségek és eselszövések, melyekkel Tolsztoj oly pazarul halmozza el a magasabb köröket,

valójában minden osztályban föllelhetők. A magasabb körök kétségtelenül felületeseknek, ízlésteleneknek és együgyűeknek látszanak, minden nemesség és nagyság nélkül. De ha csak nem egészen kivételesek az orosz parasztok — Henri Monnier-val és Balzac-kal azt tartjuk, hogy azok is csak olyanok, mint a többi ország parasztjai: lopnak, mint a szarka, ragadoznak, mint a keselyű és hazugok, mint a Talleyrandok. A proletár-osztályok pedig, mint osztályok, — az egyéni kivételeket leszámítva — alig múlják fölül a paraszterkölesök színvonalát, bármennyire enyhítő körülményeknek tekintjük is tudatlanságukat, keserves munkájukat és szegénységüket.

Tolsztoj ugyanazokra a következtetésekre jut, mint Kropotkin hereeg. Mint ez, ő is a hadseregek, a határok, a hazaszeretet, a törvényszékek, a halálbüntetés és minden kényszereszköz eltörlését prédikálja, de avval a különbséggel, hogy ő az erkölcsök szelidülésére apellál, Kropotkin pedig a forradalomra. Nem sejtí sem az egyik, sem a másik, hogy az anarchikus és védtelen társadalom még sokkal nagyobb bajokat idézne fel, mint amilyenek a mostaniak. Az emberek nagy része százszorta jobban szeret lopni és fosztogatni, mint dolgozni, és az ő példájukat gyorsan követné a hullámozó tömeg.

Tolsztoj még Kropotkinon is túltesz, mivel nemesak társadalmi berendezésünket, a vagyont, a pénzt, a korlátozási és büntető jogot ítéli el, hanem az egész civilizációt. Vádat emel a tudomány, a haladás ellen, mint lényegükben erkölcsrontók ellen. Amint ez a fényes világfi a legkérlelhetetlenebb bírónak szegődött a nagyvilági élet ellen, éppen úgy mondja e nagy művész a leg-

szigorúbb és legmerészebb ítéletet a jelenkori művészetéről, a romlottság, a hanyatlás művészetéről. Sorra ledönti a bálványokat, a Kiplingeket, a Wagnereket, a felcícomázott nők és kopaszfejű öreg urak esztelen gyönyörűségeit. Ha elnézőnek mutatkozik Maupassant-nal szemben, azért teszi, mert utolsó műveiben a feltámadás, a szív megújulásának jeleit látja derengeni. Szóval kevés szeretetet érez a fennálló vallások farizeizmusa iránt.

Mint Rousseau, ő is azt prédikálja, hogy térjünk vissza a természethez, a földművelő élet nyers egyszerűségéhez. Bonalddal a nagy városoknak s örökös orgiájuknak megsemmisítését követeli. Ezek a társadalmi reformátorok észreveszik, hogy oly társadalmak, mint a londoni és párizsi, — a maguk fatális évi átlagszámával, prostitúciót és a bűneseteket illetőleg — mennyire akadályozzák reményeiket. Dehát, a civilizáció egész menete kedvez a nagy városok fejlődésének. Látjuk, hogy a realista Tolsztoj egyúttal milyen ábrándozó.

A kereszténység tiszta lényege sohasem tudott úrrá lenni a társadalmon, noha nagy volt a pokoltól való félelem s az egyház a világi hatalommal sok századon át rendelkezett; gyakorlatilag csak a szerzetes-rendekben valósult meg. Éppen úgy Tolsztoj eszméi is behatóbban csak azokban a kevéstagú szektákban valósíthatók meg, melyek arra vannak hivatva, hogy a mi társadalmunkban azt a szerepet játsszák, mint a genfi kereszt a harctéren, hogy jámbor kegyességgel fölszedjék az élet sebesültjeit, bármely nemzethez, bármely osztályhoz tartozzanak is, nem ismerve más hazát, más vallást, mint az ínségét és a szerencsétlenségét.

Tolszto j tanainak szigorú követése, éppen úgy mint a kereszténységé, cölibátusra vezet. Tolszto j, mint férj, családapa és földbirtokos, fatális ellenmondásokba keveredik. Meggyőződé- sének őszinteségét senki sem vonhatja két- ségbe : minden során érzik az emberszeretet édes- sége. Aki csak közeledik hozzá, megérzi valóban angyali jóságának varázsát.

Viselkedése egyszerű, öltözete parasztos, zse- bében soha tizenöt kopejkánál több ninesen s nem fér hozzá kétség, hogyha magára volna, épúgy átadná birtokait parasztjainak, mint Nechludov. Csakhogy ő családos ember, sok a gyermeke, nagy a háztartása ; a vendég esodálkozva látja őt a muzsik zubbonyában asztalánál ülni, amint két feketekabátos lakáj kiszolgálja, kik mindig a háta mögött állnak.¹ Birtokait fiai kormányoz- zák. Irodalmi vagyonát Tolszto j grófnő kezeli s ez éppen nem s i n e e u r a. Tolszto j tana, mely öntudatlan visszahatás az egyre nyomasztóbb autokratikus kormányrendszer ellen, egyébként maga a szocializmus tagadása.

Ha Tolszto j a modern társadalm pesszimiz- tikus elítélésében teljesen egyetért is a legszélsőbb forradalmárokkal, ha a jelenen épúgy gúnyolódik és megbotránkozik is, mint ők, — a jövőt illetőleg a szocialista iskolák leghatározottabb ellenzői közé tartozik ; az ő anarchizmusa rendszerüknek fel- tétlen tagadása. Az ő szempontjából az a leg- bolondabb idea, mely rendeletekkel akarja az embereket emancipálni, hivatalnokokkal akarja megjavítani. Ennek nem lehet más eredménye,

¹ Lásd Gide cikkét Tolszto j szociális eszméiről : *R e v u e du christianisme pratique*, 1891. szept. 15.

mint az igazságtalanság és ostobaság más formája. Senki sem tüntette fel jobban azt az alapgondolatot, hogy semmiféle társadalmi reform nem lehet más, mint csupán morális reform; hogy nem eszközölhető kényszer útján, hogy annak magukból az egyéni lelkiismeret mélyeiből kell fakadnia. Végső elemzésben mindent az egyénre vezet vissza.

Individualizmusa semmiben sem marad a Stirneré mögött. Hallgasson mindenki a saját lelkiismeretére és csak ennek engedelmeskedjék. Legyen mindenki saját magának törvénye és prófétája. Arra a kérdésre, mi értelme van az életnek, keresse a választ mindenki tisztára önmagában, minden hagyomány és tekintély, minden közvélemény és kényszer ellenére. De az oly természetnél, mint amilyen Tolsztoj, az individualizmus, ahelyett, hogy a Stirner egotizmusához, a Nietzsche arisztokratikus »kegyetlenségé«-hez vezetne, mély könyörületre és lemondásra vezet. Az Én azt követeli az egyéntől, hogy áldozza fel Énjét és csupán embertársainak éljen.

Tolsztoj mindazonáltal sokkal kitünőbb pszichológus, sokkal több finomsággal, szigorral és iróniával elemezte saját magát, hogy az Énnek e gyarlóságáról, bizonytalanságáról és ingatagságáról számot ne adjon magának. Az élet értelme különbözőképpen nyilatkozik meg előttünk más-más korban, sőt néha még más-más napon is. És azt a rövid és tömör evangéliumot, melyet nekünk a Feltámaszás végén nyújt, — ha ugyan jól értettük — mérsékli ez a fölötte megdöbbenő gondolat: »Az ember sem mire se kösse magát esküvel, mivel sem magának nem ura, sem semmi másnak«.

RUSKIN.

A szépség vallása.¹

I.

De la Sizeranne Ruskin és a szépség vallása címen oly könyvet bocsátott közre, mely mindazokban a gyöngéd, finom kesztyűs kezekben található, melyeket Renan annyira szeretett. Régebben Filon mulattatta a *Journal des Débats* olvasóit Ruskinnel, az ízlés reformátorával.² Mi most Ruskinnel, a társadalmi újíttóval, foglalkozunk s e munkában segítségünkre lesz Mélin³ jeles *Histoire du socialisme en Angleterre* című műve, amely kitűnően tájékoztat bennünket tárgyunk külső körülményei felől.

Angolországot az individualizmus, a *laissez faire*, az állami beavatkozástól való irtózás klasszikus földjének tartják. Chevrillon Sidney Smith életrajzában mesteri kézzel vázolta az angol nyárspolgár tökéletes típusát, ama régi divatúét, mely a XVIII. század filozófiájának olyan hű

¹ Ruskin et la Religion de la Beauté, par Robert de la Sizeranne; Paris, Hachette, 1897.

² Édition rose du 11 avril 1893.

³ Paris, F. Alcan, 1897.

kifejezője. Ez a megelégedett *w h i g*, a *s e l f-h e l p* embere, a pozitív szellem, amely csupán a tényekkel törődik; mely megveti a művészetet, a költészetet, a határozatlan szentimentalizmust és az általános eszméket. Életfelfogása — némi torzítással — így foglalható össze: az embernek az a kötelessége, hogy boldog legyen; a boldogság a guineák számával növekszik; a vallás képessé teszi az embert, hogy sok guineát szerezzen ezen a világon és örök üdvöt a másikon. Az állam a polgároknak kölesönös biztosító intézete, melyben egymásnak biztosítják szabadságukat és birtokukat; az állam betölti hivatását, ha a *roast-beef* és a *krumpli olesó*.

A liberálisokat, akik szintén e véleményekben osztoztak, nyugalmukban zavarta a munkásosztályoknak izgalma, melyeket a Chartizmus idejében (1834—1848) számtalan szociális zavarzás követett, a nagyipar föllendülése által okozott óriási válság folytán.

Ezek a zavarok oly természetűek voltak, hogy a politikusok és az emberbarátok figyelmét a munkásosztályok sorsára irányozták. Új szellem hatja át Dickens és Disraeli regényeit; Stuart Mill nemzetgazdasági művében elfordul attól, amit Sidney Webb »a manchesteri iskola ósdi nyerseségeinek« nevez. Carlyle tiltakozása a leghevesebb (1795—1881). Mennydörög a vezető osztályok mulasztási bűnei ellen s egy Sidney Smith eszményképét *D i s z n ó k k a t e k i z m u s á n a k* nevezi. Érdekes ez alkalommal megemlítenünk, hogy milyen zsarnok volt Carlyle otthonában s hogy az altruizmusnak ez a rajongó védője, milyen mértékben tette a maga kedves énjét a világ középpontjává. Lángoló szavai után

jó lesz újra elolvasnunk azt a felejtethetlen képmást, amelyet róla Arvède Barine asszony rajzolt.

Carlylehoz a szociális reformátorok két fajtája esatlakozott: a keresztényeké, Maurice Kingsleyvel, aki a nemzetgazdákat már nem *disznókna k*, hanem *együgyűgúnárókna k* nevezi és a művészeké, akik között Ruskin volt az első és a legkiválóbb.

John Ruskin 1819-ben született s 1884-ben vonult vissza a nyilvános élettől. Atyja, a sherrykereskedő, rajongó barátja volt az utazásnak és a művészetnek s fiának ötmilliót hagyott örökbe.

Ha az ember ötmilliót örököl, könnyű az életet esztétikai oldaláról felfogni. Ruskin a szépség kultuszának szentelte életét (*a thing of beauty is a joy forever. Keats: Endymion*). A művészet volt menedéke. Bejárta Itália földjét, a régi primitíveknek újra tiszteletet szerzett s lelkesedését közölte az oxfordi művelt ifjúsággal.

Az esztétika az ipartól való irtózáshoz, a nemzetgazdaság gyűlöletéhez vezette. A gyárak füstje pestis, mely elpusztítja az emlékműveket, elrútítja a városokat s beszennyezi a tájat. Gazdag ország mindig rút. A gép lealacsonyítja az emberi természetet, okozza a munkahiányt, az alkoholizmust, a modern munkás egyhangú, butító, végtelenül nyomorult életét. A nemzetgazdaság, e Carlyle szerint szívtelen tudomány, amely a versenyen, tehát az egoizmuson alapszik, szentesíti ezt az elfajulást.

Ruskin arra vállalkozik, hogy a nemzetgazdaságot erkölcsös és esztétikai alapra fektesse. Addig az államgazdák a javak termelésével és eloszlásával foglalkoztak. De legfontosabb az,

hogy miképpen élnek vele. Ruskin a gazdagokhoz fordul. Szerinte csak akkor élünk javainkkal helyesen, ha minél több emberi életet tartunk fenn velük, fizikai, értelmi és erkölcsi tekintetben. A vagyon társadalmi szerepe abból áll, hogy pénzé-
vel sok munkát létesítsen. Nem az a kérdés, hogy mennyi munkást képes valamely nép felmutatni, hanem, hogy hány embernek nyújt tűrhető életet. Az a leggazdagabb ország, mely a szabad és boldog embereknek legnagyobb számát élteni.

Ez összevegyítése a tudománynak és az erkölcsnek, összezavarása a különféle tudományoknak. A nemzetgazdaságtan sem nem morális, sem nem immorális, hanem amorális. Az orvostudomány, a közegészségtan, arra tanítanak, hogy miképpen tarthatjuk fenn testi épségünket, nem törődve azzal, hogy mire használjuk; tőle akár arra is használhatjuk, hogy megöljük szomszédunkat, de arra is, hogy segítségére legyünk. A nemzetgazdák a vagyon termelésében, eloszlásában megállapítják a személyes érdek általános indítékát, amelyet nem szabad az egoizmussal összetévesztenünk. Személyes érdeklődésből más érdek is szolgálunk, mint a mienket, például a családunk, városunk és hazánk érdekét. Ez az erkölestanba vág és nem a nemzetgazdaságba.

De la Sizeranne nem késik Ruskin túlzásait hangsúlyozni. A mostani uralom, melyet az ábrándozók annyira elítélnek, noha vannak árnyoldalai, ha nem is a legjobb a képzelhető világok közül, mégis a legjobb a valósíthatók között. Anélkül, hogy összehasonlítanók a középkorral, melyet mindenki a maga módja szerint fest ki, elegendő megállapítanunk, hogy a nagyipart nem ismerő országokban, Indiában, Orosz-

országban s Irlandban, a munkásosztályoknak helyzete sokkal siralmasabb.

Különbén Ruskin gyakran ellentmond, »ellent gondol« saját magának, még pedig a meggyőződésnek ugyanavval a tüzével. Nem bizonyítékokkal okoskodik, hanem képekkel és hasonlatokkal, Shakespeare és a biblia voltak mesterei.

Ruskin nem csupán ékesen szóló költő, hanem egyszersmind a tett embere, aki megkísérelte főbb eszméinek gyakorlati megvalósítását. A múzeumoknak műremekeket, a szegény kunyhóknak pedig kenyeret szerzett. Még Tolsztoj előtt láthatta mindenki ezt a milliomost durva kézimunka mellett. 1871-ben különböző kommunista irányoknak földeket szerzett, hogy elméleteiket megvalósíthassák; de ennek a költséges kísérletnek eredménye csak egy-két koesma felállítása volt. Mint retrográd újtó, fejébe vette, hogy századát visszatéríti útjáról: megalapította a Szent György-céhet, melynek kötelességévé tette, hogy a gépeket kézimunkával helyettesítse. Felöltőinek posztója, ingeinek vászna kézi szövés és az ő példájára divattá lett, hogy a kelengyéből ne hiányozzék a *R u s k i n l i n e n*. Az a könyvkereskedés, amely Ruskin műveit kiadta, nyílt piacon volt felállítva s a könyveket oda kétkerekű taligán szállították, mintegy tiltakozásul a városok és vasutak ellen. Ez véletlenül — noha Ruskin szándékán kívül — kitűnő reklám volt. Könyvei borsos árukkal évenként 100.000 frankot jövedelmeztek neki. Az író nyeresége kisebb lett volna, ha önmagához következetesen, a gyűlölt könyvnyomdát megvetette s ehelyett eszméinek terjesztésére egyszerűen másolókat alkalmazott volna, mint a régi jó időkben.

Ruskin érdeme abban áll, hogy a művészek és a művelt világ figyelmét a tömeg bajaira irányította. Oxfordi előadásának nagy hatása győzelemre segítette azt a mozgalmat, mely az egyetem kibővítését vette tervbe. Az egyetem most már a tömegeknek nyújtja az intelligencia kegyerét, bevezeti őket a művészetbe és a filozófiába. De ha meggondolatlanul fokozzuk a kultúrát, nem növeljük-e a szenvedés iránti fogékonyságot, az életúnságot azoknál a teremtéseknél, akiket szerencsétlen sorsuk arra a kemény foglalatosságra, durva munkára kárhozottatott, amelyet mégis teljesítenie kell valakinek?

Akkor tehát a társadalmat kell megjavítanunk, fenekestül felforgatnunk. Ruskinnak néhány követője nem riad vissza ettől a logikus következtetéstől. Ruskin tevékenyebb és demokratikusabb testvériséget hirdetett, mint Carlyle, aki egy gondviselészerű hóstól várt javulást. Noha a munkáskérdést tárgyaló irataiban olyanokat követel, mint a bérminimum, a nyugdíj, a munkahiány elleni biztosítás, Ruskin mégis elítéli a szocializmust. Az egyenlőséget agyrémnek tekinti; szerinte jól rendezett állam nem alapulhat egyeben, csupán az örökölt hatalmon. Hogy a szocializmus lehetséges legyen, előzetesen el kellene tüntetni a kapzsiságot és a hiúságot. De tanítványait nem nyugtalanítják ilyen csekélységek: ők meg sem állnak Karl Marxig, sőt egészen Kropotkinig. A rajzművész, Walter Crane: *Cartoons for the cause*-jában (1886—1896) megrajzolja a kommunizmus allegóriáit, Botticelli modorában; Goya kérlelhetetlen vésője jobban illett volna e tárgyhoz. A Rossetti lányok, a híres festőnek és költőnek unokahugai, F á k l y a

eímen lángoló anarchista iratot boesátottak közre, mely egyébként csakhamar kialudt a londoni ködben. Angliában ilyen túlzások nem járnak következményekkel. Az angoloknál a gyakorlati szellem ritkán mond esődöt. Az eredeti ízlésű tapétarajzoló költő, William Morris, ki katasztrófaellenes kommunista nevelőnek nevezte magát, midőn nemrég meghalt, nem valamely községnek, hanem természetes örököseinek hagyott — mint bármilyen más individualista — egymillió ötszázezer frankot.

Az osztályok egyesülése, melyen olyan szent lelkesedéssel munkáltak a művészek, az emberbarátok s az előbbi nemzedék keresztényei, inkább fegyverszünet volt (1850—1880), mint végleges béke. Talán inkább kedveztek neki a nemzetgazdasági körülmények, mint a szociális szónoklatok. Angolország ura volt a világpiacnak. A munkások jólétben éltek. Akkor fejlődtek a gazdag és hatalmas szövetkezetek, melyek inkább békés természetűek voltak és félig megbarátkoztak a polgári renddel: azt tartották róluk, hogy új elvet hoznak alkalmazásba; annak helyébe, hogy ki-kimagáért, mely a konkurrencia eredménye, nem gyakorolják-e az altruizmus, a kölcsönös segítség rendszerét? A valóságban — jegyzi meg Sombart — egyetlen társadalmi alkotás sem nyugszik brutálisabb önzés alapján, mint a régi szövetkezetek. Óvatoskodva a munkaadókkal szemben, kérlelhetetlenül elzárkóznak az alárendelt munkások elől, szigorúan korlátozzák a tanoncok számát s egész teljességében képviselik a testületi önzést. Nyomát sem találjuk bennük annak a nemes testvériségnek, amelynek át kellene hatnia a szocializmust.

1880 óta a válságok, a gyakori munkahiány, a többi országok versengése a világpiacon veszélyeztették a szociális békét. Az új Uniók, melyeket kevésbé ügyes munkások rétegei, kevesebb haszonnal létesítettek, harciasabb szellemet mutatnak. A londoni kongresszuson a Fabiusok indítványát, hogy a polgári pártokkal szövetkezzenek, egyhangúlag lehurrogták. Ruskin azt írja, hogy »a felsőbb osztályok sohasem mutattak több rokonszenvet, több szeretetet az alsóbb osztályokkal szemben és ezek sohasem gyűlöltek őket jobban«. Ime a szociális emberszeretetnek nem várt eredménye.

II.

Boutny Az angol nép politikai lélektana című könyvének végén megragadó sorokban fejti ki az angol demokráciának a hódító imperializmus értelmében való brutális átalakulását. Az angol közvéleménynek egészen más irányulását figyeli meg Jacques Bardoux. A XIX. század angol irodalmának idealisztikus és szociális mozgalmát Carlyle és Ruskin képviselik és foglalják össze. De la Sizeranne teljes világításba helyezte Ruskin működésének esztétikai szerepét. Most Jacques Bardoux a szépség vallása híres apostolának kimerítő életrajzát adja s egyszersmind egy összefoglaló tanulmányt fejlődéséről s korára tett hatásáról. A második kötet John Ruskin tanítványaival foglalkozik; maga a szerző is egyike lett leglelkesebb tisztelőinek.¹

¹ John Ruskin, Jacques Bardoux-tól, Calmann Lévy.

Angolországban az elmék 1840 körül elzárkózni látszottak az esztétikai problémák elől; a közönség elhanyagolta vagy nem ismerte az angol festészetet; otromba és ízléstelen bútorok árasztották el a lakásokat. Izlés nélkül éltek a vagyonos osztályok; a humanizmus szellemét nem ismerték. Az osztályok különválása és gyűlölsége a chartista izgalmak folytán még fokozódott s már-már forradalommal fenyegette Angolországot. — 1870 körül a művészek egy csoportja egy angol festőiskolát alapított, melynek híre elterjedt egész Európában. A művészi ipar virágzásnak indult, mindenki foglalkozott a társadalmi kérdésekkel. Az arisztokráciának, a papságnak, a műveltebb polgárságnak legelőkelőbb tagjai érintkezésbe léptek a munkásosztályokkal, melyeknek vagyonosodása, hatalmi súlya egyre gyarapodott. Kétségtelen, hogy nem Ruskin idézte elő ezt a változást, de szóval és tettel hozzájárult, gyorsította.

Az első szózat, mely visszhangot keltett, a Carlyle hangja volt. Ama zavargások és ama mélységes nyomor közepette, melyeket az ipari élet kaotikus átalakulása okozott, felszólította az előkelőbb köröket társadalmi kötelességük teljesítésére s egyúttal megtanította a népet a kiválóbb férfiak megbecsülésére, a hőrosz tiszteletére. A morális reform majd meghozza a szociális békét. Carlylehoz Mathew Arnold, Dickens és Ruskin csatlakoztak. Hasonló körülmények teremtték Franciaországban Quinet, Lammenais és Michelet romantikus demokratizmusát. A tenger, A madár s A rovar Micheletje mutat Ruskinnel, A felhő szemlélőjével, legtöbb hasonlatosságot.

A kor általános szelleméhez vegyük hozzá

a nevelés hatását. A költői lélekkel megáldott fiatal Ruskin, ki a szépművészetekért rajongó, gazdag borkereskedőnek volt a fia, már első svájci útja s az olaszországi múzeumok látogatása óta lelkesült a rajzoló művészetért és a természetért. Egy boldog epikureus gondtalan életét élhette volna. De skót származású lévén, mint Carlyle, — puritán anyjától bibliai nevelésben részesült s Oxfordban eleinte teológiai tanulmányokkal foglalkozott. A protestáns ortodoxiától elszakadt, hogy majd az agnoszticizmus-hoz, majd pedig némi keresztény panteizmus-hoz hajoljon. Tanításának eredetisége abban a törekvésben rejlett, amellyel a természet, a biblia és a művészet egyeztetését megkísérelte.

A természetet a művész és a hívő lelkével nézte. Nem látott benne mást, csupán a ragyogó és elvakító külső díszet. Pedig, ha az élet örök és rejtélyes drámájára gondolunk, mely előttünk e mindent felforgató, az összes lények egymás közötti szünetlen és irgalmatlan küzdelmére, a gyöngécék eltiprására, az erősek biztos diadalára, arra a vérmezőre, melyen minden teremtett állat ezer viszontagság után születik és meghal, — kevésbé hajlunk Ruskin hívő optimizmusához, mint Darwin természettudományi pesszimizmusához. Darwin és Ruskin az ember és a természet felfogásában két egymással ellentétes pólust képviselnek. Ruskin ki nem állhatta Darwint, tiszta szívéből útálta: Ruskin, az igazat megvallva, par excellence anti-Darwinista.

Ruskin a művészetben is kereste a gondviselés igazolását: a szépség kultusza az Isten imádásának egyik módja: »Az észak spiritualista

és protestáns fiának« ez esztétikája — mondja Taine — az egyetlen, amely az 1840 körüli angoloknál, akik konzervatív puritánok és mély meggyőződésű keresztények voltak, meggyökereszhették. A *Modern Painters* és a *Stones of Venice* szerzője, mint igazi romantikus, bizonyos honvágyat érzett a hívő korszakok után, amelyekben minden szíven egy érzés rezdült át. Senki sem szólott több lelkesedéssel a francia- és angolországi csúcsíves székes-egyházakról, melyek oly ékesszóló nyelven beszélnek nekünk a régi idők pompájáról, szent állhatatosságáról s valódi nagyságáról. Habár a művészeknek lelkére kötötte, hogy mindig a természetet tartsák szemük előtt, azt megfigyeljék és a legkisebb részleteiben is kövessék, mégis a primitívek tiszteletét hirdette: náluk a forma fogyatkozásait pótolja az érzés tisztasága. Mikor megjelentek a preraphaelisták: Dante Gabriel Rossetti, Holman Hunt és Millais, noha modorosak, értük szállt síkra. Az első festők szögleteségét az teszi bájosná, hogy a rajz tökéletességére törekedtek, míg az angol preraphaelisták nagy kínnal azon fáradoznak, hogy azt elfeledjék. Ruskin szerint Rafaellel kezdődik a hanyatlás: »Előtte a művészetnek a vallás dicsőítése volt a célja, míg Rafael óta éppen a vallás szolgál arra, hogy a művészetet ragyogtassa.« E tekintetben Ruskin annyira nem ismert megalkuvást, hogy elégette volna Rubens és Jordaens összes meztelen nőalakjait, ha őket valamely múzeumba együvé zárhatta volna. Ez a bogara szerezte meg neki az »esztétikai Torquemada« gúnynevet.

A szociális hivatás, melyet Ruskin a művészet feladatává tett, csak a középkorban valósul-

hatott meg. Kitünően jegyzi meg Th. Ribot, hogy »a modern művészet abban különbözik a régitől, hogy a társadalmiból átváltozott egyénivé«. Minden igazi művész egyszersmind költő és filozófus; minden művészi alkotásában megnyilatkozik élet-felfogása. Régebben ezt a felfogást a vallás diktálta s egy egész nép tette a magáévá. A modern időben az egység széttöredezett az ellentétes érzelmek, indulatok és gondolatok számtalan változataira. Az ihlet közössége, mely hajdan székesegyházainkat építette, ma már nem igen található fel, legfőlebb a pályaudvarok monumentális szerkezetében.

De amint a művészet egyre szabadabb és változatosabb lesz, könnyen ölt antiszociális jelleget; akár, mert a költő önző módon elzárkózik a maga »elefántesont tornyá«-ba (Alfred de Vigny), akár, mert megvetve a tömeget, csupán a beavattaknak ír (G. Flaubert), akár, mert ezért a kedvene jelszóért: »a művészet öncél«, enged annak a titkos váagnak, hogy ne javítson, hanem rontson.

A reformért, vagy a társadalmi megújhódásért fáradó férfiak óvnak a modern művészet ezen törekvéseitől és harcolnak ellenük. Taine beéri azzal, hogy a művészi alkotásokat jótékony hatásuk szerint osztályozza. Proudhon meghatározása szerint a művészet: »a természetnek és saját mivoltunknak idealisztikus megjelenítése, fajunknak fizikai és erkölesi tökéletesbülése szempontjából«, és elítél minden érzéki, elkölesrontó művészetet. George Sand és Tolsztoj egész lélekkel oly művészet után kíváncsoznak, mely a nép szívéhez és lelkiismeretéhez szóljon. Brunetièrre a *Discours de combat* (Harei be-

s z é d e k) egyikében,¹ mely A művészet-ről és az erkölcsről szól, dialektikájának szokott erejével mutatja ki, hogy a jó, az igaz és a szépség legkevésbé sem azonosak s nem is zavarhatók össze; a szépség pedig — bármit mond is Renan — nem ér föl az erénnyel. Mások, mint G. Sorel,² a művészetnek azt a demokratikus célt tűzik ki, hogy megnemesítse a munkát. Amint látjuk, Ruskin kora sok kiváló szellemének balvéleményében osztozik.

De a művészek nem igen hajlanak az esztétikusok tanácsaira. A kritikai szellem és a teremtő erő nem könnyen járnak egy úton. A művészet virágkora pedig épúgy, mint a természeté, inkább függ az idők szeszélyétől, mint az emberi akarattól. Minél egyöntetűbbé válik külső életünk, annál inkább kerül belső életünk minden általános irányítást, s a művészet, mely nem egyéb, mint a belső élet tüköre, visszatükrözteti a véleményeknek ezt a növekedő eltérését.

Ruskin 1860-tól 1870-ig, tehát ugyanabban az időben, amelyben tollal és élőszóval azért harcolt, hogy az újjászületett művészetet a népnevelésnek eszközévé tegye, küzd a társadalmi reformért és megtámadja a klasszikus nemzetgazdaságot, a manchesteri iskolát, a szabad verseny kereskedelmi dicsőítését és a *laissez faire* politikáját. Síkra száll Munkalovagért (A munka), Bujaság-asszony (A vagyon) ellen. Valami határozatlan államszocializmust követel; az osztályok harmóniáját prédikálja, a munkát ősi jogaiba törekszik vissza-

¹ Paris, Perrin.

² *Revue de métaphysique*, mai 1901.

helyezni. És minthogy, meggyőződése szerint, a társadalmi bajok nagy része a nagyipar következménye, ellensége a gyáraknak, a nagy füstölgő kéményeknek, a vasutaknak, sőt még a biciklinek is, »mivel Isten azt akarta, hogy az ember lassan járjon«. Azt követeli, hogy visszatérjünk a rokkánóz és a guzsalyhoz. Éppen így ellensége a tudománynak is. A tanítás elfelejteti velünk a nevelés értékét. A számtannak semmi köze az erkölshöz. Egyszer Ruskin csupán azért ölelt meg egy munkást, mivel nem tudta a nevét aláírni.

A régi jó időknek, a szűz tudatlanságnak, a házi tűzhely körül végzett áldott munkának és a patriarchális egyszerűségnek ez a dicsőhimnusza arra a beszédre emlékeztet, amelyet Don Quichotte az összegyűlt kecskepásztoroknak tartott az aranykorról, midőn egy marék édes makkot vett a kezébe s így kiáltott fel: »Boldog idők, áldott századok!...« Ruskin angol Don Quichotte, a gyakorlati szellem azonban nem hiányzik belőle. Turner festményei, melyek kápráztató színükkel megtöltik dolgozószobáját, pótolják nála a lovagregényeket. S mint minden ábrándos idealista, Ruskin is számtalan szerencsétlenségen és balsorson ment keresztül. Nem ismerte a viszonzott szerelem örömeit. Jacques Bardoux könyvében olvashatjuk, hogy milyen profán érzelmeket keltett Ruskinné szépsége Millaisben, a festőben, és hogy milyen nagylelkű bosszút állt ezért Ruskin. Tanítása Oxfordban végre divatját múlta; túlzásait nevetség tárgyává tették. Műveinek némelyike olyan benyomást tesz, mintha nagy lázrohamban írta volna azokat.

Az entuziasztákat kinevetik, de követik őket. A nép elfordul a meddő iróniától, hogy a hívő,

melegszívű, lelkes szavú férfiakat kövesse. Ruskin magával ragadta a közvéleményt. Számtalan költői kitéréseiben, amelyek 80 kötetén végighúzódnak, pontosan számot ad magának arról a veszedelemről, mely társadalmi állapotunkat fenyegeti. Az osztályharc, a demokrácia térfoglalása, a civilizációt új hún és vandál betöréssel fenyegetik, mely nem kívülről támad, hanem saját országunk gyermekeitől, saját intézményeink neveltjeitől származik. A Commune kitörése, Párizs felgyújtása — mely város élelmezéséhez az ostrom után nagylelkűen hozzájárult — csak megerősítették Ruskin aggodalmait. Nem szűnt meg apostolkodni a szociális békéért, az osztályok megbéküléséért, a népnevelésért. Határtalan bőkezűséggel Sheffieldnek szépművészeti múzeumot emelt; a munkáslakásoknak lelkes pártfogója volt. Más törekvései kevésbé sikerültek, mint például a Szent György-céh állítólag kommunista vállalata.

Habár az imperializmus háttérbe szorította ezt a szociális tevékenységet, buzgó tanítványok folytatták Ruskin emberszerető vállalatait. Tanu rá Toynbee, aki néhány diák társaságában egy misszió-társulatot alapított Londonban, magában a nyomor, a kiesapongás és bűn gőcspontjában; s tanu rá az elhunyt William Morris, az anarchista tapéta- és műcserépgyáros az Oxford-streeten.

Tanítványai közé kell sorolnunk magát Jacques Bardoux is. Midőn néhány évvel ezelőtt, a lakisták¹ által magasztalt költői vidéket beutazta

¹ Lakistáknak, a tó költőinek neveztek egy angol költőiskolát a XIX. század elején. Ez iskola fejei: Wordsworth, Southey és Coleridge a cumberlandi és westmorelandi tavak partján laktak.

és Ruskin háza előtt elhaladt, látta az öreg szociális esztétikust, e magas, ráncosképű aggastyánt, hosszú próféta-szakállával, amint kihajol a borostyántól kerített ablakon és szomorú fejbólintással nézi a sötét vészfelhőket, melyek a láthatáron tornyosultak és elborítják a kék eget. E pillanatszerű látvány talán egy élet hivatását döntötte el. Belleville magaslatán, honnan 1871-ben Párizs ellen leszállottak a vad csapatok, egy világi prédikátor-kolostor alapítását vették tervbe, mely párja a T o y n b e e - H a l l -nak. Ehhez járult hozzá Jacques Bardoux is és azóta ő és barátjai felváltva tartózkodtak ott. Azt mondják, hogy ellentétben a népegyetemekkel, melyeknek sikere nem felel meg alapítóik jó szándékának, a bellevillei s e t t l e m e n t (telep) szépen felvirágzik; jó szemmel nézi a munkások java, a könyvnyomtatók, a műiparosok, stb. szorgalmasan látogatják. Nemes vállalatára Jacques Bardoux nem csupán Ruskin lelkesítette; ez eszmeterjesztő tanulmányt atyja emlékének szentelte, kinek emléke mindazoknak kedves, akik lelkesedtek azért a szép álomért, hogy Franciaországban becsületes, őszinte és nagylelkű köztársaság létesüljön s akik szomorú valóra ébredtek.

VICTOR HUGO.

Victor Hugo századik évfordulója.

Peuples, écoutez le poète,
Écoutez le rêveur sacré !
Dans votre nuit, sans lui complète,
Lui seul a le front éclairé.¹

Ez a fény a »szent álmodozó« homlokán, e forgó fény, nem volt más, mint százada változó szenvedélyeinek visszfénye. Első műveiben, visszahatásképpen a XVIII. század, a racionalizmus és a forradalom ellen, Victor Hugo azt hirdette, hogy az emberiség története csak akkor költői, ha a monarchikus eszmék és a vallásos hit magaslátáról ítéelhetjük meg. Senki sem követte hívebben a kor változásait. 1830 után a fanatikus royalista átszegődik a szabadsághoz, majd a Napoleon-kultuszhoz:

Napoléon ! soleil dont je suis le Memnon ...²

¹ Népek, hallgassátok a költőt, hallgassátok a szent álmodót ! Éjetecken, mely nélküle teljes volna, egyedül az ő homlokáról terjed fény.

² Napoleon ! te nap, melynek én vagyok a Memnonja ...

s végre a köztársasági és szociális demokráciához, mint a néptribun, mint a forradalom hirdetője:

Les révolutions, qui viennent tout venger,
Font un bien éternel, dans leur mal passager.¹

Gazdag és óriási arányú működésén végig tanui vagyunk a romantizmus változásainak, mely vele szűnik meg.

A költő, aki kora törekvéseinek olyan harsány kifejezést adott, teljesen ismeretlen volt a magasabb műveltséggel, azokkal az eszmékkel, amelyek ama törekvéseket mérséklék vagy velük ellenkeznek. Renouvrier — noha ugyanazt a bámulatot és tiszteletet érzi Victor Hugo iránt, mint valamennyiünk — e mágusnál, ki egymással tökéletesen ellentétes világfelfogásait, mint megannyi kinyilatkoztatást tárja elénk, filozófia, vallás és tudomány dolgában teljes tudatlanságot állapít meg. Összetéveszti a hitet és az inkvizíciót, a szív és ész helyzetét azokkal az állításokkal szemben, melyek a tapasztalat körén kívül esnek, és az üldözés szenvedélyét, melyet megtalálunk valamennyi uralkodó vallásnál. Irt egy költeményt, amelyben Kantról van szó, anélkül, hogy egy betűt is olvasott volna tőle; más alkalommal Darwint idézi és úgy látszik, nem is sejtette, hogy Kant és Darwin a természetet, az életet és a történelmet illetőleg, felfogásunkban afféle forradalmat okoztak, mint Descartes és Newton. Az álmodozó e tudatlansága különben csodálatos módon hasznára volt a költőnek. Semmi sem fagyosabb, mint a tudós, a tanító költészet.

¹ A forradalmak, melyek mindent megtorolnak, örök áldást vetnek múltó baj között.

A művészet hajnalodás, félhomály. Victor Hugo tapasztalta azt az érzést, mely annyira ismeretlen a mi elvont szellemeinknek, érezte az egyszerű ember bámulatát a természettel szemben. Megvolt benne a titokzatosság amaz érzéke, amely Brunetièrre szerint, hiányzott az intelligens, a tanult Voltaireben; az ő szeme minden dolgot félig homályba borultan lát, mint Rembrandt festményein látjuk. A végzetnek, az élet feladatának, az emberi szabad akaratnak örök kérdéseit illetőleg, melyeket a barbárságból alig felbukott népek és a bölcsészet elemeinek tanulói is képtelenek fölvetni, de amelyeket a tudomány képtelen megoldani, Victor Hugonak megvan a maga ösztönszerű felfogása. L'Âne (A számar) című költeménye egy tudós számarnak Kanthoz intézett beszéde, ki az olvasmányok s mindennemű elsajátított eszmék terhe alatt nyög:

Oh! comme vous m'avez embêté, moi la bête...¹

E költeménynek az a célja, hogy kimutassa, hogy a tanultak, a filozófusok és a tudósok, könyvtáraik dacára, versenyeznek a számarral. Hosszú magyarázata ez a Hamlet mondásának: »Több dolgok vannak földön és égen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes.«

Victor Hugo különben visszaél a költő jogával, hogy a szél fúvása, felhő járása szerint változtathassa filozófiáját, szentté avassa a természetet, e nagy kéjhölgyet, vagy személyes, jóságos, igazságos istent imádjon, átmenjen a panteizmusból a deizmusra, majd meg a haladás és humanitás vallására. A lélek halhatatlanságába

¹ Ó, hogy elbutítottatok engemet, a butát...

vetett hit, mely összes gyászbeszédeiben megnyilatkozik, a költő barátjait zavarba hozta és bántotta. Victor Hugo személyes sértésnek tekintett minden, az istenségre vonatkozó léha beszédet.

Művei az egyetemes fájdalom kifejezői, mely minden vallásnak, minden filozófiának és minden költészetnek alapja, mivel az a belfonál, melybe a múltó élet rajza beszövéődik. E komor alapról emelkednek ki a *Chansons des rues et des bois* (Az uccák és az erdők énekei) csattanós bohóságai és tréfái, mint fekete vánkoston a hímzés. Búcsúnapi dáridó az a temető közepén. Hugo, mint a fájdalom költője, lelkesül a szájalomért, a gazdag életért és a reményért.

Az a mód, mellyel az embereket festi, nem elégít ki és mégis költői. A gyermekeknek, melyeket a költők nagy része elhanyagol, köszönheti legmeghatóbb sugallatait. La Fontaine a gyermekben jól látta a fiatal vad embert, a kis »könyörtelen«-t. La Bruyère is megfigyeli, hogy a gyermekek a legesekélyebb fájdalmat sem akarják elviselni, de hogy másoknak szeretnek fájdalmat okozni, hogy már kész emberek. De Hugo ezekben a karmoló és harapó angyalokban csak a bájt, gyengeséget és gyámoltalanságot látja s evvel örökre megnyerte valamennyi anya szívét.

Úgy van a nővel is. Balzac a legveszedelmesebb teremtésnek tartja. Musset imádja és megveti. Victor Hugo álláspontja vele szemben: a lovagias gyengédség, a legfinomabb galantéria, a határtalan türelem:

»Ó, hogyha elbukott, ne káromold a nőt!«¹

¹ Szász Károly fordítása.

Még kisebb szerelmi és érzéki költeményeiben is, — jegyzi meg Baudelaire, — titokban könyörület lappang.

Drámáinak és regényeinek hősei kezdetlegesség benyomását teszik ránk. A *Notre-Dame de Paris*-t kínok közt olvasta Goethe; ez — mondta Eckermannak — a legútálatosabb könyv, amelyet valaha írtak. Semmi sem igazolta jobban meghatározását a romantizmusról. »Romantikusnak nevezem azt, ami beteges.« Hugo alkotásai nem egyebek, mint torzképű fabábok: nála mindenki vagy egy darabból van faragva, egyetlen egy szenvedély rabja, vagy két ellenkező érzés marengolja: így Lucrezia Borgia anya és gonosztevő, Triboulet atya és kerítő. Visszaél Pascal antitézisével, ízléstelenül túlozza; siratja az embert, ki egyszerre ég és sár.

Minden drámája egy mintára készült, egy eszmét fejez ki. Az emberi lélek, melyet a nyomor lesilányított, holmi rossz szenvedélyek megbeestelenítettek, vagy a társadalmi élet megrontott, mégis megőrzi magában a jónak egy kis szikráját, amely egy napon lánggra lobbantja, fölemészt; a lélek áldozatul esik, miközben himnuszt zeng arra az érzelemre, mely megtisztította.¹ Victor Hugo nem jellemeket fest, hanem erősen drámai helyzeteket; hősei egyes pillanatokra a fenség borzongását éreztetik velünk, de éppen azért hiányzik belőlük a természetesség, az árnyalás és az igazság. Nem különös, hogy Victor Hugo születése századik évfordulójának ünnepére a *Burgraves* (Őrgrófok) című darabját válasz-

¹ G. Brandes, Victor Hugo.

tották, mely mintegy karikatúrája egész drámai művészetének?

1840 körül Victor Hugo apostola lesz a szociális demokráciai eszméknek, melyek azóta uralkodnak. Minden ember jóformán egyenlő. Az őket szétválasztó különbségek a társadalmi helyzetek egyenlőtlenségéből származnak, mely minden társadalmi baj forrása. A kiesinyek és alacsonyok szószólója még sejteni sem látszik, hogy a természet oly arisztokrata, aki nagyobb távolságokra vetette az embereket egymástól, mint valaha tették a törvények és a szokások. Szerinte nem igen születik ember gonosznak; a lélek fogyatkozásai nem tartoznak az emberi természethez. A társadalom az, mely igazságtalanságaival megteremti a tolvajokat és a gonosztevéket. Döntsük meg azért a társadalmi értékeket, emeljük fel a nyomorultakat a legmagasabb polera, töröljük el a vérpadokat és szüntessük meg a bírákat és a háborúkat. Teremtsük meg az emberi szolidaritásra alapított jóság és türelem kultuszát, mivel igazi bűnös nincs. Mindnyájan a végzet súlyát nyögjük.

Ez a rendkívüli jóság nem akadályozta Victor Hugot, hogy meg ne írja *Les Châtiments* című művét, a szidalmak, káromlások, dantei lélektől sugallt tízezer sorát, a gyűlölet és bosszú olyan emlékéit, melyhez fogható egyetlen más nyelvben sem találunk.

Az elnyomás orvoslására, mellyel az emberek felebarátjaikra nehezednek, majd az erőszakos forradalomra apellál, majd a felvilágosultság és a józan ész haladásába veti minden bizalmát. Minden statisztika ellenére azt tartja,

hogy a tanításnak magában megvan az erköles-
nemesítő hatása :

Je voulais résorber le baigne dans l'école...¹

A L'Année terrible-ben (Borzasztó év) a Louvre-könyvtárnak a Commune idejében történt felgyújtását a gyujtogatók tudatlanságával védi, melyért a társadalmat teszi felelőssé: Mit akartok, hisz olvasni sem tudtak! Ez a történeti igazság kiforgatása. Szükséges-e ráutalnunk arra a szerepre, melyet az irodalmi bohémek játszottak a párizsi felkelés idején?

E vandálok gimnáziumot végzett emberek voltak.

A köztársaság és az általános választójog meg vannak áldva azzal a titokzatos erővel, hogy megjavítsák az emberi fajt. A legalacsonyabb osztályok hatalomra jutása meghozza majd a politikai tisztesség uralmát, mint Ruy Blas példája mutatja :

Ó! feddhetlen miniszterek! erényes
Tanácsosok! Így szolgálják önök hát
Az országot? Szolgák, akik a házat
Kifosztogatják.²

De sajnos, a költő ellenére be kell vallanunk, hogy a demokráciák éppen úgy, mint a monarchiák, valami legyőzhetetlen hajlandóságot mutatnak a korrupcióra.

A zavaros-újításokba vetett határtalan reménykedéseiben, valamint a demokrácia legközönségesebb és legveszedelmesebb előítéletei-

¹ Börtön helyett állítnék iskolát...

² Szász Károly fordítása.

nek eme felmagasztalásában kell Victor Hugo népszerűségének titkát keresnünk.¹

Az eszmék nagysága nála nem felel meg a forma ragyogásának, a szavak páratlan bősége-
nek, annak a drágakövektől csillogó köpenynek,
mellyel betakarja sokat használt bábalakjait.

Szellemi alkata megmagyarázza tehetségét.
A szavak agyában szédítő hirtelenséggel buknak
fel, torlódnak és kergetik egymást s minden szó
a hasonló és ellentétes értelmű szavaknak vég-
telen sorozatát hívja elő. Innen vannak azok az
ismétlések, felsorolások, bővítések, a szinonímák
hosszú sorozatai, sőt tulajdonnevek, amelyeknek
nincs értelmük és a folytonos ellentétek. Ehhez
járul a rím szuggesztíója, mely folyton új szava-
kat, következésképpen új képeket és gondolatokat
idéz fel s mely a költőt tárgyával semmi kapeso-
latban nem lévő kitérésekre ragadja. De az ő
tolla alatt »a francia nyelv színes, zengzetes, moz-
galmas világgá, univerzummá lett«.

Ez a bámulatos művész, ez a rendkívüli,
csodaszerű költő, igazi bourgeois volt, tisztessé-
ges, független, okos, méltóságos, művészetéért

¹ Hátrahagyott följegyzéseiben, melyek a társadalmi hely-
zet hatását tárgyalják az irodalomra és az erkölesi állapotra,
Taine a következőképpen foglalja össze Victor Hugo műkö-
dését :

»Victor Hugo, első korszak : semmi határozottság, egy-
szerű zenehangszer, azonkívül új és meglepő ujjrakás, minden
pozitív kérdés, a kereszténység, az emberszeretet, legitimitás,
Napoleon, Lajos-Fülöp, erkölesösség, kiesapongás, stb. szolgál-
latában. Második korszak : ebben a nagy természetes úrben a
köztársaság, a szocializmus, a Si è le előfizetőjének humani-
tárius ábrándjai lassanként betöltének minden helyet, mialatt
a hangszer megromlik és az ujjrakás olyan lesz, mint a süketé.«
Idézet Victor Giraud E s s a i s u r T a i n e-jéből, III. kiadás,
275. l. ; Paris, Hachette, 1902.

rajongó, hírnevének és vagyonának okos és előre-
látó sáfárja, aki kelleténél több verset közölt és
az utókorra hagyta a rostálás gondját. Musset
megvallja gyöngeségeit, sohasem szónokias; mint-
hogy nem képes rendet tartani az életében, idő
előtt pusztítja el magát az unalom, a kiesapongás
és az alkohol lassanható mérgeivel. Lamartine,
aki pazarló, mint ahogy nagyúrhoz illik, szo-
morú öregségét szegénységben és megalázó mun-
kában tölti el. Hugo, a tömegek rapszódja, pályá-
ját bizonyos voltaire-i királysággal, csalhatatlan-
sággal és apoteózisban fejezi be.

Idézzük — anélkül, hogy teljesen elfogad-
nók — a legfinomabb elmék egyikének, Anatole
Francenak, ítéletét: »Hugo mértéktelen, mivel
nem emberi. A lelkek titka előtte sohasem tárult
föl teljesen. Nem arra termett, hogy megértsen
és szeressen. Ezt ösztönszerűleg érezte; s éppen
ezért bámulatot kívánt kelteni. Ez sokáig hatal-
mában volt; de lehet-e mindig bámulatot kel-
teni? A hangok és színek mámorában élt s velük
kábitotta el a világot. Egész tehetsége abból állt,
hogy nagy vizionárius és hogy páratlan művész.
Ez sok, de nem minden.«

Nincs hozzá jogunk, hogy Victor Hugóról
hasonlóan szigorú — bár kétségkívül indokolt —
ítéletet mondjunk. Nekünk elég, hogy benne
Rabelais nyelvi gazdagságát tiszteljük, mely Cor-
neille fenségével párosult.

A

XIX. SZÁZAD EREDMÉNYEI.

Egy század véget ért. Minthogy már a múlté, immár megjelenik — Schiller szerint — a »történelem ítélőszéke« előtt. Milyen ítéletet fog róla mondani a jövő? Kétségtelen, hogy még nem ütött annak az órája, hogy mi mondjunk róla ítéletet, mert ez a jövő századoknak van fentartva. De arra mégis alkalmasnak látszik a pillanat, hogy olyan lelkiismereti vizsgálatot tartsunk, amilyent Pythagorasz ajánlott tanítványainak minden egyes nap elmúltával. A századok az emberiség napjai.

Minden kort azok, akik cselekvő hősei, tanui vagy áldozatai voltak, inkább ócsárolni szoktak, mint dícsérni s ez könnyen is érthető, minthogy egyikük sem találta meg benne boldogságát, egyikük sem valósíthatta meg ideálját. A maga korának kínjait és nyomorúságát mindenki élénken érzi, míg a multnak csak szép oldalait látja, a jövőben csupán a remény esábító délibábjait. A legközönségesebb dolog s minden rendű ember szájából halljuk a panaszt, hogy oly örömtelen korban kell élniök, amilyen a mienk: szerintük egy korszak sem volt olyan kellemetlen, annyi megpróbáltatástól, veszélytől, nyugtalanságtól és

gyötrelemtől zaklatott. Minden satnyul és romlik. A nagy emberek eltűnnek, a hajdani Titánok helyét törpék foglalják el. Mindenütt bomlás és hare, az érdekek és eszmék terén egyaránt. A hívő a vallásosság hanyatlásán búsul és az időt siratja, amelyben hitét senki sem vitatta. A szabadgondolkozót bántja, hogy a tömegek még mindig ragaszkodnak a »régi babonák«-hoz. Az arisztokrata nem bocsátja meg az egyenlősítő századnak, hogy kiváltságaitól megfosztotta. A demokrata, ki féltékeny minden felsőbbiségre, megbotránkozik a még meglevő társadalmi egyenlőtlenségekben. A konzervatív meg a régi társadalmak közrendjének állhatatosságáról álmodik s reszket a fenyegető forradalmaktól. Az újító ellenben azokra a változásokra áhítozik, melyek a demagógiát megszabadítják utolsó bilineseitől és szívvel-lélekkel a szociális ábrándok, vagy pedig az anarchia borzasztó álmainak megvalósítását sürgeti. A békés tőkepénzes azt látja, hogy jövedelme megcsappan a kamat esökkenése miatt és hogy vagyónát veszélyezteteti az általános irígység. Az iparos attól a háborútól szenved, melyet a munka üzent a tőkének, a sztrájkoktól és az ellene irányuló folytonos szövetkezésektől; a munkások azért panaszkodnak, hogy a munkaadók és a tőkepénzesek mammonizmusa kifosztja őket. A nemzetgazda az adó-jövedelemnek elpazarlását siratja, a hivatalnoksereg és a túlságos militarizmus költségét, melyek most a béke idején sokkal többbe kerülnek, mint hajdan a háború idejében. Akik a művészet nemes kultuszának és a szépség vallásának hódolnak, az általános nyárspolgáriasság miatt jajgatnak; az ízlés teljes hiánya és az az irtózat, melyet a közönséges polgárság

eszményhiánya kelt benne, egy Flaubert-t kétségbeesett dühbe hoz. A művészet hanyatlik, a költészet kihalt, az irodalom ellaposodott. A moralistákat az általános romlottság ejti rémületbe. Sohasem fejlődött ennyire a gazdagság és nyomor közötti erkölesrontó ellentét, minden vétket dicsőítenek, minden perverzitás felburjánzott. Sohasem becsülték kevésbé az élet méltóságát, sohasem gyakorolták kevésbé a család erényeit. Az emberiség elfajul, egyre rosszabb lesz minden.

A történelem legnagyobb századai hasonló panaszok visszhangját hagyták ránk. Még Periklesz életében Arisztophanesz kedvére gyalázza Görögország legszebb korát, Horatius azt erősítgeti, hogy a világ nemzedékről-nemzedékre rosszabb lesz. XIV. Lajos uralmának fénykorában Guy Patin az undor hatása alatt ezt írta: »Eljutunk az özszes századok aljához«.

A jelent az jellemzi, hogy folyton elégedetlenkedik önmagával. De az utókor nem igen veszi számba azokat a fájdalokat, melyeket maga nem érzett és gyönyörűséggel nézi a szerzett javakat, melyeknek gazdag öröksége reá száll. Bizonyos szempontokból ez a lefolyt század bátran vitathatja elsőbbségét a leghíresebb századokkal szemben; az emberiség történetének láncolatába gyűrűt kovácsolt, mely félig vasból, félig aranyból való.

Ime, a legyőzött és megfélemezett természeti erők, a gőz alkalmazása az ipar minden ágában, az elektromosság meghódítása, a robbantó anyagok, a vasutak, a gőzhajók, a kerékpárok, az automobilizmus, — míg meglesz a léghajózás, — a gáz, a petróleumlámpa, a villamosvilágítás, a fotográfia, a vegyi iparágak, a finomított cukor,

a mesterséges festékek, a telegráfia, a telefón, a fonográf, az ismétlőfegyverek, a messzehordó ágyúk, az érzéktelenítő és antiszeptikus szerek, a mikrobák elmélete, a tudományok példátlan haladása, a művészetek fejlődése, a társadalomnak rettenetes izgatottsága az igazság érdekében, a civilizáció feltartóztatathatlan elterjedése az egész világon. Mit akartok még ?

— Et quel temps fut jamais plus fertile en miracles ? ¹

Azt mondják, hogy korunkban hiányzik a festőiség ? Mely legenda mérkőzik Napoleon történetével, mely életpálya mutat fényesebb győzelmeket és borzasztóbb fordulatokat, Oroszország szerencsétlen síkságaitól egészen a szent-helénai kálváriáig ? Mi hasonlítható a júniusi napok aljas harcához, a rettenetes esztendőhöz, Párizs felgyújtásához a Commune alatt ? Hatalmasabb drámákat nyújtanak nekünk a XVI. század krónikásai, mint amilyen Lincoln, II. Sándor, Carnot, Erzsébet királyné, Humbert király meggyilkolása, mint a bajor király és Rudolf főherceg halála ? A királyné nyaklánc-pöre nem izgatta föl annyira a világot, mint a Dreyfus-ügy.

Soha, egy században sem történtek olyan rohamos és hatalmas átalakulások a gazdasági és politikai élet terén. Sohasem küzdöttek a népek nagyobb energiával a szabadságért és a függetlenségért. Bátran mondhatjuk, hogy a jelen órában az emberek egyharmadrészének jogait törvények ismerik el és biztosítják, hogy többé nincs elnyomva sem vagyonuk, sem lelkiismeretük, sem becsületük. A XIX. századtól számítjuk a nép-

¹ Vaj' mely idő volt gazdagabb csodákban ?

uralom hatalomra jutását. A kar foglalja el a színtér előrészét. A régi protagonisták, a királyok, az államminiszterek arra a szerény szerepre szorultak, hogy a nép akaratát tolmácsolják. Csak-hogy attól kell tartani, hogy a kopott ruhás, zubbonyos, facipős felséges nép is a régi zsarnokok önkényének és szeszélyeinek lesz rabja, hogy mindent a maga színtájára törekszik leszorítani s hogy uralma a visszaélések dolgában csak helycserét jelent.

Míg kétségtelenül kimagaslik mindabban, ami az embert úrrá teszi a természet fölött, a század nem tarthatna jogot általános elsőbbségre, a civilizáció legmagasabb megnyilatkozásait illetőleg. A művészet virágzása nem rendes és folytonos. Az évszakok szeszélyétől függ; inkább időszakonként, mint századonként éri el legnagyobb kifejlődését. Egy Goethe, egy Victor Hugo, egy Beethoven, egy Wagner már elérték, úgy látszik, a halhatatlan dicsőséget. De műveikből hiányzik a klasszikus tisztaság. Nagyon is sietnek, túlon túl törődnek a pillanat érdekeivel s azért csak egy emberöltő lelkesedésére számíthatnak, inkább a profán tömeghez szólnak, vagy a mandarinok zárt köreihez, mint a kiváló szellemekhez. Legalább megvan az az érdemük, hogy változatosak és termékenyek. Az észak irodalmi új hatások borzongását nyújtották. A lírai költészet a személyes érzelmek határtalanul finom és múlt-köny változatait fejezte ki. A tragédia antik formáját összetörték. A legfontosabb irodalmi változáson a regény ment keresztül, mely az összes fajokat egyesíti magában, a hőskölteményt, szatirát, erkölcsrajzot, kalandos történetet, idillt, a boncolgatást, stb. . . . Egy másik faj is a mi korunk

alkotása, az irodalmi kritika, mely megfelel egy sajátos szellemnek, annak a váagnak, hogy mindent megmagyarázzon, mindent megértsen. Ha a plasztikus művészetek bő termékenységük mellett nem teremtettek is tiszta remeket, a zene, mely par excellence az ábrándozás nyelve, sohasem rendelkezett a kifejezés hasonló eszközeivel, sohasem is örvendett akkora tetszésnek, mint a mi utilitárius civilizációnkban.

A esalóka szépség megalkotását illetőleg más századok elvitatják az elsőbbséget a miénktől, hanem a tudományos igazság — melynek módszerei főképpen a XVII. századdal, Galileivel, Keplerrel, Descartes-tal veszik kezdetüket — a mi napjainkban óriási lépéseket tett. Uralma egyre észrevehetőbb lesz, mivel mindenekelőtt ismernünk kell a dolgokat, ha rendelkezni akarunk velük. A matematika, geológia, asztronómia, fizika, kémia, pszichológia, stb. haladásai páratlanok. Két új tudomány is keletkezett, melyek megkoronázzák az épületet, a lélektan és a történelem, az ember és a társadalmi élet rendszeres tanulmányai. Végre Auguste Comte és követői megkísérelték az összes tudományokat a tudományos összefoglalás egy fajtájában osztályozni és egységre hozni, minden metafizikai és teológiai felfogás mellőzésével. A tudomány alkalmazásai folytán megváltoztatja az ember és emberi társadalmak létföltételeit, elméleteivel mind jobban és jobban feltárja előttünk a világegyetem rendjét és harmóniáját, *r e r u m c o n c o r d i a d i s c o r s*; odavezet, hogy az istenit úgy fogjuk fel, — Taine szép kifejezése szerint — mint az egyetemes törvények szellemét.

A tudomány esődjéről nem lehet szó, csak oly követelésekre nézve, melyek meg nem illetik. Szigorúan véve, nem mehet túl az érzéki tapasztalat körén. Azokról a legfőbb kérdésekről, melyeket az ember fölvetett, amint gondolkozni kezdett — mint a bűn eredete, az istenség lényege, az emberi cselekvés szükségszerűsége, az erkölcsi kötelezettség alapja — a hiten kívül, azt tudjuk, »amit minden időben tudtak, azaz nagyon keveset«. A tudomány nem hogy megfejtette volna rendeltetésünk problémáját, sőt azzal, hogy feltárta az ember helyét a természetben, megoldhatatlanná tette. Abban a mértékben, amint ismeretünk köre tágul, a sötétségnek még végtelenebb területéhez ér.

A filozófia, a természet és a lélek e regénye, az örök rejtvény újabb megoldásait tárta föl nekünk, vagyis inkább új szavakkal frissítette föl a régi megoldásokat. Hegel a l e v é s, a fejlődés termékenyítő eszméjét fejtette ki. A Kant-féle Ding an sich más ruhát öltött, hogy Schopenhauernél az A k a r a t, Hartmannnál Az ö n t u d a t l a n, Spencernél a M e g i s m e r h e t e t l e n legyen a neve s bizony, ez is az igazi neve.

A metafizika haladása, úgylátszik, a Kant-féle kriticizmusból áll, az emberi szellem határainak egyre biztosabb megismeréséből, abból, hogy e szellem hasonló a ketreche zárt mókushoz, mely kénytelen mindig ugyanabban a bezárt körben forgolódni.

A tudományok és a filozófia haladásával párhuzamban, a XIX. században általános volt a vallásosság ébredése. Ez a protestáns szekták és a katolikus rendek szaporodásában mutatkozott. A római egyház állapota kétségbeejtőnek

látszott a XVIII. század végén: új erővel föl-emelkedett. Az Egyház és a Forradalom közti küzdelem Franciaországban felváltva sikerrel és kudarcral folyt tovább. De ki merné mondani: »Ez majd megöli amazt«. Az egyház rettenetes támadásoknak állt ellen, Róma elfoglalásának, a Kulturkampfnak. Péter bárkáját azoknak a legnagyobb embereknek egyike vezette a viharon keresztül, akik fényessé tették a pápaság történetét.

Történtek kísérletek egy elméleti erkölestán megalkotására, kinyilatkoztatás és vallásos szentesítés nélkül. Vajjon valóban jobbak lettek-e az emberek? Ez kérdés. Talán inkább a bűnök és erények fölcseréléséről lehet szó, mint igazi haladásról. Érzékenységünk nem bírná elviselni a tortúrák és halálbüntetések látványát, melyeket alig száz éve törültek el. A filantrópia terjed, a felebaráti szeretetet sportszerűen kezdik gyakorolni a nagyvilági társaságban. Tolsztojnak vannak hívei, de Nietzsche, ki a könyörtelenségnek magasztalója, sincs követők híján. Az afrikai háborúk bizonyítják, hogy a civilizált népek könnyen térnek vissza eredeti vadságukhoz. A bűnök és vétségek száma nem igen fogy. Az alkoholizmus pusztításai mind nagyobbak lesznek. Nagy városaink — igaz — relatív biztonságot élveznek. Sok gazember beéri a börze bőven jövedelmező galádságaival. Szenvedélyeink formái a magánéletben észrevehetően szelidülnek és örülnünk kell e szelidülésnek, noha lényeges javulással nem kérkedhetünk.

Elvégre, boldogabbak vagyunk-e, mint atyáink voltak? A vidámság hajdan gyakoribb volt. Több erővel, több lemondással dacoltak az

élet megpróbáltatásaival. Érzékenységünk finomabb lett és kényesebb. A jólét ölében is több vágy kínoz bennünket és jobban gyötör az unalom, még a változatosság és az izgalom közepe is, mint a megszokottság nyugalmasában. A szerelem követelőbb, a becsvágy általánosabb, a vágyódások bonyolultabbak. A boldogság önmérsékletünk ára és nem a haladás gyümölcse. A civilizáció nem nyújt kész boldogságot, mert a boldogság nem objektív és átruházható dolog, mint az igazság fáklyája, hanem szubjektív és személyes állapot, mely végtelenül kényes, mivel az a szenvedés, melyet egyetlen nem teljesített vágyunk miatt érzünk, megsemmisít minden boldogságot. Szubtilis lelki betegségek kezdenek elterjedni. Az örültek és öngyilkosok száma egyre nő. Soha költő nem fejezett ki mélyebb, keservebb és kétségbeesettebb fájdalmat, mint azt, melynek lehellete egy Byron, egy Shelley, egy Sully Prudhomme műveiből szól hozzánk és a mi korunknak látnia kellett, mint borítja a tagadás filozófiája¹ tömérdek gyász fátyolát a földre és az egekre.

Optimizmust és pesszimizmust, hitet és hitelenséget, individualizmust és szocializmust, nemzeti és nemzetközi szellemet, békeszeretetet és a háború szenvedélyét, fajgyűlöletet és osztályharcot, mind ez ellentétes érzelmet egy tüzes itallá vegyítette össze az imént lefolyt század s örökbe hagyja a beköszöntő századnak. És az egész világ abban egyetért és elismeri, hogy a mi időnk a legizgalmasabb, az élettől legpezsgőbb minden korok között.

¹ Leopardi.

FÜGGELÉK.

I.

Kristályképződés.

Jegyzet a 19. laphoz.

Stendhal a kristályképződés elméletét, melyet a szerelemre alkalmaz, bővebben kifejtette *Le rameau de Salzbourg* (A salzburgi ág) című novellatöredékében, melynek idevonatkozó részét közlöm.

A halleini sóbányákban, Salzburg mellett, a bányamunkások az akna elhagyatott üregeibe egyszerű gallyat vetnek, melyet a tél fagya megfiosztott leveleitől. Két vagy három hónap múlva — a sóstartalmú víz, mely lecesepeg és azután esapadékot hagy hátra — egészen beborítja az ágot ragyogó kristályokkal. Még a legkisebb gallyaeska is, mely alig nagyobb egy cinke parányi lábánál, rakva van megszámlálhatatlan, apró, csillogó és vakító kristállyal, úgyhogy a gallyat magát föl sem ismerni többé. — Ragyogó napfényben, ha teljesen száraz a levegő, a halleini munkások nem mulasztják el az idegeneket — kik a bányába készülnek — ilyen gyémántos gallyakkal megkínálni. — — —

— — 18... nyarán, Gherardiné társaságában meglátogattam Hallein e festői szépségű bányáit. — —

— — — Az előkészületek alatt, melyek sokáig tartottak (mert mielőtt a mélységes bányába leszállunk, elemózsiáról is kellett gondoskodnunk), azzal mulattam, hogy megfigyeltem, mi ment végbe egy csinos, világosszőke, bajor chevaux-légers katonatiszt fejében. Csak nemrég kötöttünk ismeretséget evvel a szeretetreméltó fiatal emberrel, ki francia beszédjével nagy hasznunkra vált, midőn a közvetítő szerepét játszotta köztünk és a halleini német parasztok között. A fiatal katonatiszt, bár nagyon csinos volt, egyáltalában nem látszott unalmas és együgyű fráternek, sőt nagyon okos embernek mutatkozott. Ezt a fölfedezést Gherardiné tette. Észrevettem, hogy a katonatiszt szemmeláthatólag belészeretett e bájos olasz nőbe, kit egész bolonddá tett az az öröm, hogy leszállunk a bányába s nemsokára ötszáz lábnyira leszünk a föld alatt. Gherardiné, kit az aknák szépsége, a hosszú folyosók és a leküzdött nehézségek teljesen elfoglaltak, éppenséggel nem gondolt arra, hogy valakinek tessék, még kevésbé, hogy bárkitől is el legyen ragadtatva. Annál inkább megleptek azok a csudálatos valomások, melyeket nekem a bajor katonatiszt tett, — anélkül, hogy sejtette volna. Elragadtatva a nő üde szépségétől és szellemétől, gyakran beszélt, anélkül, hogy tudná: kinek és mit, midőn egy asztalnál ült vele, egy kis alpesi kunyhóban, melynek zöld ablaktáblái csak halvány fénysugarakat bocsátottak be. Figyelmeztettem rá Gherardinét, mert ez a jelenség — mely iránt fiatal asszony talán sohasem közömbös —

nálam nélkül elkerülte volna a figyelmét. Engem meglepett az örültségnek az az árnyalata, mely a katonatiszt eszejárásában egyre fokozódott. Szüntelenül új tökéletességeket fedezett föl az asszonyban, melyekből az én szemem mit sem látott. Amit mondott, pereről-perere kevésbé hasonlított a nőhöz, kit megszeretett. Így szóltam magamban: »Bizony, Ghita e szegény német elragadtatására csak az alkalmat szolgáltatja«. Egyszer például Gherardiné kezét kezdte magasztalni, mely pedig elég barna volt s melyen a gyermekkorából visszamaradt himlő nyomai erősen látszottak.

»Hogyan magyarázzam meg ezt? — kérdeztem. — Hol talállok hasonlatot, mely gondolatot világosabbá tegye?«

E pillanatban Gherardiné egy gyönyörű, csillogó kristályokkal borított gallyal játszott, melyet az imént adott neki egy bányamunkás. Ragyogó napfény volt, — augusztus 3-án — s a picinyke sóprizmák úgy szórták a fényt, mint a legszebb briliánsok egy báli terem fényözönében. A bajor katonatiszt, ki még csudálatosabb és még ragyogóbb ágot kapott, kérte Gherardinét, hogy cseréljen vele, mibe ez bele is egyezett. Midőn a katonatiszt az ágot átvette, oly komikus mozdulattal szorította szívéhez, hogy az olaszok mind elnevelték magukat. Zavarában a legtúlzottabb és a legtüzesebb bókokkal halmozta el Gherardinét. Minthogy már védelmembe vettem, igyekeztem szertelen dicsőhimnuszát igazolni. Így szóltam Ghitához: »Az a benyomás, melyet az Ön olasz arcának nemessége e fiatalemberre tesz s az Ön szeme, melyhez hasonlót sohasem látott, teljesen megfelel annak a hatásnak, melyet a

kristályképződés vitt véghez e kis bükkfagallyon, melyet a kezében tart s mely annyira bájos! A kristályképződés a gallyacska feketés ágait annyi és olyan ragyogó gyémántokkal borította, hogy annak csak kevés részeeskéje látható eredeti formájában.»

— Nos! és mit akar evvel mondani? — kérdezte Gherardiné.

— Azt, hogy ez az ág hű képmása annak a Ghitának, kít e fiatal katonatiszt fantáziája teremtet.

— Ön e szerint azt akarja mondani, uram, hogy éppen akkora különbséget lát aközött, amilyen a valóságban vagyok, és aközött, amilyenek engem ez a szeretetreméltó fiatalember lát, — mint amilyen különbség van egy kis elszáradt bükkfaág és e gyönyörű gyémántesokor között, melyet a bányamunkások adtak?

— Asszonyom, e fiatal katonatiszt olyan tulajdonságokat fedez föl Önben, amilyeneket mi, régi barátjai, sohasem vettünk észre. Mi, például, nem vagyunk képesek arcában a gyöngéd jóságot és finom könnyörületet látni. De mivel ez a fiatalember német s szerinte a nőnek főerénye a jó s á g, — egy-kettőre meglátja vonásaiban az angyali jóság kifejezését. Ha angol volna, egy hercegnő arisztokratikus méltóságát és ladylike előkelőségét fedezné fel Önben, míg az én helyemben, ki szerencsétlenségemre régóta nem láttam csábítóbbat, — olyannak látná, amilyen.

— Ah! már értem, — mondá Ghita — abban a pillanatban, melyben Ön foglalkozni kezd egy nővel, nem látja többé olyannak, a m i l y e n a v a l ó s á g b a n, hanem, amilyennek szeretné! E bájos illúziókat, melyeket a kezdődő

érdeklődés teremt, azokhoz a csinos gyémántokhoz hasonlítja, melyek elborítják a téli fagytól kopár bükkfaágat s amelyeket — helyesen jegyzi meg Ön — csak a szerelmes szemé lát meg.

— Innen van, — felelém — hogy az okos emberek a szerelmesek beszédjét annyira nevetésesnek találják, mert előttük ismeretlen a kristályképződés csudás tüneménye.

— Ah! ezt kristályképződésnek nevezi, — mondá Ghita — nos hát, uram, vegyen körül kristályokkal!

II.

Jegyzet a 23. laphoz.

E mondást, mely szerint Olaszország irigyli testvéreitől a lila ruhát, csak úgy érthetjük meg, ha Stendhalnak (*Promenades dans Rome*) Római séták című művében a következő sorokat olvassuk:

»Ha egy családban, melyben négy leánytestvér van, a két idősebbiknek lila szövethől ruhát varrnak, a kisebbek meghalnak bánatukban, ha nem kapnak hasonlót. Irodalmunk Franciaországnak megadta az elsőszülöttségi jogot Európában; Napoleon és a köztársaság megújították ezt a jogot. Franciaországnak van ú. n. Alkotmánya: Oroszország és Itália addig sírnak, míg alkotmányt nem kapnak.« *Promenades dans Rome*, 93. l. (Stendhal beszélgetése Tambroni bibornokkal, aki az akkori korrumpált állapotokat siratta.)

Lila ruha itt tehát annyi, mint alkotmány.

III.

Jegyzet a 91. laphoz.

Barodet Desiré (szül. 1823) radikális francia képviselő, az általános választójog lelkesedett híve. Eszmélt a parasztok közt, akik közt élt, terjesztette.

IV.

Jegyzet a 179. laphoz.

A Fabiusok (Fabian Society) az angol szociáldemokraták egy mérsékelt csoportja. A kereskedelem, ipar és földművelés szerintük állami feladat és monopólium.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
Stendhal	5
Taine	34
Renan	66
Herbert Spencer	95
Nietzsche. — Az erő vallása	122
Tolsztoj. — A jószág vallása	168
J. Ruskin. — A szépség vallása	172
Victer Hugo	188
A XIX. század eredményei	197
Függelék	206

OSZK

**A
GONDOLAT ÉS ÍRÁS**

EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

**BABITS MIHÁLY:
GONDOLAT ÉS ÍRÁS**

**FÜLEP LAJOS:
MAGYAR MŰVÉSZET**

**FÖLDI MIHÁLY:
HAMLET KIRÁLYKISASSZONY**

**BABITS MIHÁLY:
IRODALMI PROBLÉMÁK**

**HOBSON J. A.:
EGY ÚJ VILÁG PROBLÉMÁI**

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

**KAPHATÓK
MINDEN KÖNYVKERESKEDÉSBEN**

OSZK

OSZK

